

Zarządzanie

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

Paweł Siemaszkiewicz

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Zarządzanie

Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego w Polsce

Paweł Siemaszkiewicz

Paweł Siemaszkiewicz (ORCID: 0000-0002-5733-2474) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Zarządzania, Katedra Strategii i Zarządzania Wartością Przedsiębiorstwa
ul. Matejki 22/26 90-237 Łódź

RECENZENCI

Krystyna Krzyżanowska
Renata Marks-Bielska

REDAKTOR INICJUJĄCA

Monika Borowczyk

REDAKCJA

Oleg Aleksejczuk

SKŁAD I ŁAMANIE

PAJ-Press

KOREKTA TECHNICZNA

Katarzyna Woźniak

PROJEKT OKŁADKI

efectoro.pl agencja komunikacji marketingowej

Zdjęcie wykorzystane na okładce: Depositphotos.com/maechingchaiwongwatthana

© Copyright by Paweł Siemaszkiewicz, Łódź 2025

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2025

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons

Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

<https://doi.org/10.18778/8331-935-3>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.11870.25.0.M

Ark. wyd. 7; ark. druk. 9,375

ISBN 978-83-8331-934-6

e-ISBN 978-83-8331-935-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

Spis treści

Rozdział I

Rodzinne gospodarstwa rolne oraz ich znaczenie ekonomiczne	11
1. Istota rodzinnych gospodarstw rolnych oraz ich specyfika	11
2. Rodzinne gospodarstwa rolne na świecie i w Europie	16
2.1. Rodzinne gospodarstwo rolne na świecie	16
2.2. Rodzinne gospodarstwa rolne w Europie	18
3. Wspólna Polityka Rolna a rozwój rodzinnych gospodarstw rolnych	20

Rozdział II

Działalność produkcyjna rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce	23
1. Charakterystyka prowadzonej działalności	23
1.1. Systemy produkcji rolnej rodzinnych gospodarstw rolnych	23
1.2. Czynniki determinujące efektywne funkcjonowanie rolniczej działalności produkcyjnej w Polsce	27
1.3. Funkcje rodzinnego gospodarstwa rolnego	29
2. Dochodowość rodzinnych gospodarstw rolnych	31
2.1. Dochód rolniczy – istota i rys historyczny	31
2.2. Czynniki determinujące dochód rolniczy w Polsce	32

Rozdział III

Produkcja ekologiczna jako preferowany kierunek rozwoju produkcji rolnej w Unii Europejskiej	37
1. Definicja, podstawy prawne oraz funkcje produkcji ekologicznej	37
2. Rola i znaczenie produkcji ekologicznej	40
2.1. Produkcja ekologiczna na świecie	40
2.2. Produkcja ekologiczna w Europie	44
2.3. Produkcja ekologiczna w Polsce	48
2.4. Czynniki kształtujące rozwój produkcji ekologicznej	54
3. Identyfikacja i znakowanie produktów ekologicznych	56
3.1. System kontroli i certyfikacji w rolnictwie ekologicznym	56
3.2. Znakowanie produktów ekologicznych	59

Rozdział IV

Metodyka przeprowadzonych badań własnych	61
1. Cel i zakres badań	61
2. Zastosowane metody oraz zrealizowany proces badawczy	63

Rozdział V

Produkcja ekologiczna a rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce – wyniki badań własnych **69**

1. Małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną w Polsce 69
 - 1.1. Profil rolnika prowadzącego produkcję ekologiczną 69
 - 1.2. Cele małych rodzinnych gospodarstw rolnych 74
 - 1.3. Produkcja ekologiczna w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych 83
2. Wpływ produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych i czynniki z nim związane 86
 - 2.1. Czynniki wspierające oraz bariery rozwoju produkcji ekologicznej w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych 86
 - 2.2. Wpływ produkcji ekologicznej na dochód rolniczy małych rodzinnych gospodarstw rolnych 89

Rozdział VI

Proponowany model biznesowy – podejście całościowe **95**

1. Istota modelu biznesowego Canvas oraz czynniki wpływające na potrzebę jego zastosowania przez małe rodzinne gospodarstwa rolne 95
2. Model biznesowy małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce prowadzących produkcję ekologiczną – schemat Canvas 98
 - 2.1. Dotychczasowy model biznesowy stosowany w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych z wdrożoną produkcją ekologiczną 98
 - 2.2. Rekomendowany model biznesowy dla małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego produkcję ekologiczną 106

Zakończenie **111**

Bibliografia **117**

Spis tabel **133**

Spis rysunków **135**

Aneks **139**

- Załącznik 1. Kwestionariusz ankiety 139
- Załącznik 2. Scenariusz pogłębionego wywiadu indywidualnego 146
- Załącznik 3. Rachunek opłacalności 148

Wstęp

Polskie rolnictwo charakteryzuje się znacznym rozdrobnieniem strukturalnym, które w skali Europy określić można jako jedno z największych. W strukturze gospodarstw dominują podmioty małe o powierzchni użytków rolnych poniżej 10 ha, a znaczącą ich część stanowią gospodarstwa rodzinne. Ich funkcjonowanie, podobnie jak w przypadku innych podmiotów gospodarczych, determinowane jest przede wszystkim przez zmieniające się warunki rynkowe, wynikające m.in. z koncepcji zrównoważonego rozwoju.

W 2023 roku liczba gospodarstw o powierzchni do 10 ha w Polsce wynosiła 896,7 tys., co stanowiło 73% wszystkich gospodarstw w kraju (Główny Urząd Statystyczny, 2024, s. 89). Potwierdza to skalę rozdrobnienia polskiego rolnictwa. Taka struktura sprzyja wysokiemu zatrudnieniu w sektorze rolnym, często niedostatecznemu wykorzystaniu dostępnych zasobów (w tym kapitału ludzkiego), a także oznacza relatywnie niski poziom dochodów generowanych w tych gospodarstwach. Pomimo dostrzeganych korzyści wynikających z funkcjonowania małych rodzinnych gospodarstw w systemie gospodarczym, literatura przedmiotu wskazuje także na ich ograniczenia (Grain, 2014, s. 10–19; Wiśniewski, Rudnicki, 2016, s. 413–424; Żmija, 2017, s. 514–523). Część z nich wynika z wewnętrznej struktury gospodarstw, inne zaś są uwarunkowane zewnętrznymi, np. takie czynniki jak niska konkurencyjność rynkowa, ograniczony dostęp do kapitału czy też zmienność polityki rolnej (Józwiak i in., 2018, s. 32–46; Maurel, Lacquement, 2020, s. 7–34).

Dynamicznie rozwijająca się w Europie Zachodniej od lat 80. XX wieku produkcja ekologiczna może być odpowiedzią na współczesne wyzwania rynkowe, środowiskowe i społeczne w Polsce. Jej rozwój, wynika z rosnącej świadomości ekologicznej społeczeństw i poszukiwania żywności wysokiej jakości, spełniającej kryteria zdrowotne oraz środowiskowe. Zmiany w preferencjach zakupowych stwarzają tym samym szansę na uzyskanie przez małe rodzinne gospodarstwa rolne przewagi konkurencyjnej (Kowalczyk, 2015, s. 38–52).

Światowy popyt na żywność ekologiczną wykazuje wzrost, utrzymujący się nieprzerwanie od ponad dwóch dekad. Obecnie rynek ten uznawany jest za najszybciej rozwijający się segment sektora żywności na świecie (Hermaniuk, 2018, s. 189–199). Stwarza to nowe możliwości rozwoju dla krajów zdominowanych przez małe

gospodarstwa, takich jak Polska, a wynikające z rozwoju produkcji ekologicznej korzyści to m.in. możliwość zwiększenia eksportu, zagospodarowanie lokalnych zasobów siły roboczej oraz poprawa dochodowości gospodarstw rolnych.

Wprowadzenie ekologicznego modelu produkcji może poprawić wyniki ekonomiczne tych gospodarstw. Świadczy o tym liczba podmiotów prowadzących produkcję ekologiczną, która wzrosła w Polsce z 3705 w roku 2003 do 21 187 w roku 2022. Równolegle, powierzchnia użytków rolnych przeznaczonych na produkcję ekologiczną wzrosła z 228 tys. ha (2006 r.) do 554,6 tys. ha (2022 r.) (Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych, 2023, s. 23–25). Dynamiczny rozwój tego segmentu nastąpił po 2004 roku w związku z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej, co umożliwiło korzystanie ze wsparcia finansowego w ramach polityki rolnej oraz otwarcie rynków unijnych.

Pomimo rosnącego znaczenia, produkcja ekologiczna wciąż stanowi niewielki udział w strukturze polskiego rolnictwa (Smoluk-Sikorska i in., 2020, s. 1–31), a jej rozwój napotyka na liczne bariery – w tym percepcyjne, związane z postrzeganiem żywności ekologicznej jako drogiej. Mimo to, dzięki ograniczonej skali działania i specyfiki organizacyjnej, małe rodzinne gospodarstwa rolne są potencjalnie najlepiej przygotowane do przejścia na ekologiczny model produkcji. Obecna działalność wielu z nich już dziś cechuje się ograniczonym stosowaniem nawozów sztucznych i środków ochrony roślin oraz wysokim udziałem pracy ręcznej. Tym samym ekologizacja produkcji nie musi wiązać się z radykalnymi zmianami organizacyjnymi, a może przynieść wymierne korzyści finansowe i rynkowe, o ile spełnione zostaną określone wymogi certyfikacyjne.

Pomimo rosnącego zainteresowania rolnictwem ekologicznym, dostępna literatura, szczególnie krajowa, przedstawia tę problematykę – zdaniem autora niniejszej pracy – w sposób zbyt ogólny. Brak jest np. pogłębionych analiz dotyczących procesu wdrażania ekologicznego modelu produkcji w małych rodzinnych gospodarstwach oraz jego wpływu na ich wyniki ekonomiczne. Zidentyfikowanie wspomnianej luki teoriopoznawczej oraz empirycznej uzasadnia potrzebę uzupełnienia oraz rozwinięcia dostępnej obecnie w kraju wiedzy oraz krajowych doświadczeń w tym zakresie.

Wypełnienie luki teoriopoznawczej wymaga między innymi identyfikacji i oceny czynników warunkujących decyzję o wdrożeniu produkcji ekologicznej, a także czynników sprzyjających rozwojowi tej produkcji w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych. Natomiast zmniejszenie luki empirycznej wiąże się przede wszystkim z koniecznością zaprojektowania odpowiedniej metodyki szacowania wpływu produkcji ekologicznej na poziom dochodów uzyskiwanych przez te przedsiębiorstwa.

Przedmiotem badań przeprowadzonych w tej pracy jest identyfikacja i ocena wpływu produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych. Celem głównym jest *wykazanie, że decyzja o wdrożeniu produkcji ekologicznej ma pozytywny wpływ na długofalowy rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce*. Sformułowany w ten sposób cel oraz przyjęte założenia badawcze wpłynęły na strukturę pracy i zastosowaną metodykę badań.

W **rozdziale I** przedstawiono charakterystykę małych rodzinnych gospodarstw rolnych. Zaprezentowano w nim rezultaty przeglądu literatury pod kątem ich roli w gospodarce światowej jak i europejskiej, a także przedstawiono różne podejścia do definiowania tego rodzaju podmiotów, uwzględniając również podział pod względem wielkości fizycznej i ekonomicznej. Potwierdza to, iż problematyka małych rodzinnych gospodarstw rolnych jest ważnym i wciąż eksplorowanym tematem badawczym.

W **rozdziale II** przedstawiono funkcje małych rodzinnych gospodarstw rolnych oraz determinanty kształtujące działalność rolniczą i decyzje o wdrożeniu określonego rodzaju produkcji. Poruszono w nim kwestię dochodu rolniczego jako bezpośredniego i głównego celu prowadzenia działalności rolniczej, podkreślając czynniki, które mają wpływ na jego wysokość.

W **rozdziale III** opisano produkcję ekologiczną, w tym jej definicję prawną w UE (Rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007, pkt. 19), terminologię oraz funkcje. W oparciu o zmienne, takie jak liczba gospodarstw ekologicznych, powierzchnia upraw oraz wielkość sprzedaży zaprezentowano tempo oraz kierunek rozwoju produkcji ekologicznej na świecie, w Europie oraz w Polsce. Wskazano również jej rolę w rozwoju małych rodzinnych gospodarstw rolnych oraz scharakteryzowano system kontroli, certyfikacji i znakowania produktów ekologicznych.

W **rozdziale IV** opisano metody i narzędzia użyte do pozyskania niezbędnych informacji oraz opinii. Prezentuje przebieg badania, badaną populację, sposób analizy uzyskanych danych przy pomocy metod opisowych oraz statystycznych.

W **rozdziale V** omówiono wyniki badań własnych dotyczących wdrożenia systemu produkcji ekologicznej w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym. Analizy dokonano z punktu widzenia trzech kryteriów: deklarowane cele strategiczne, czynniki determinujące wdrożenie produkcji ekologicznej oraz możliwe efekty finansowe towarzyszące prowadzeniu tej produkcji.

W **ostatnim rozdziale** pracy wyszczególniono i opisano główne elementy zaproponowanego w rozprawie modelu biznesowego dla małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego produkcję ekologiczną. Kluczowe elementy tego modelu zostały zaprezentowane w oparciu o schemat modelu Canvas (Osterwalder, Pigneur, 2024). Schemat ten umożliwia przejrzystą analizę kluczowych czynników determinujących efektywność rynkową i finansową małego gospodarstwa rolnego. W drugiej części przedstawiono autorską propozycję zmian w modelu biznesowym, które – zdaniem autora – zapewnią wzrost efektywności ekonomicznej małych ekologicznych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce.

Rozdział I

Rodzinne gospodarstwa rolne oraz ich znaczenie ekonomiczne

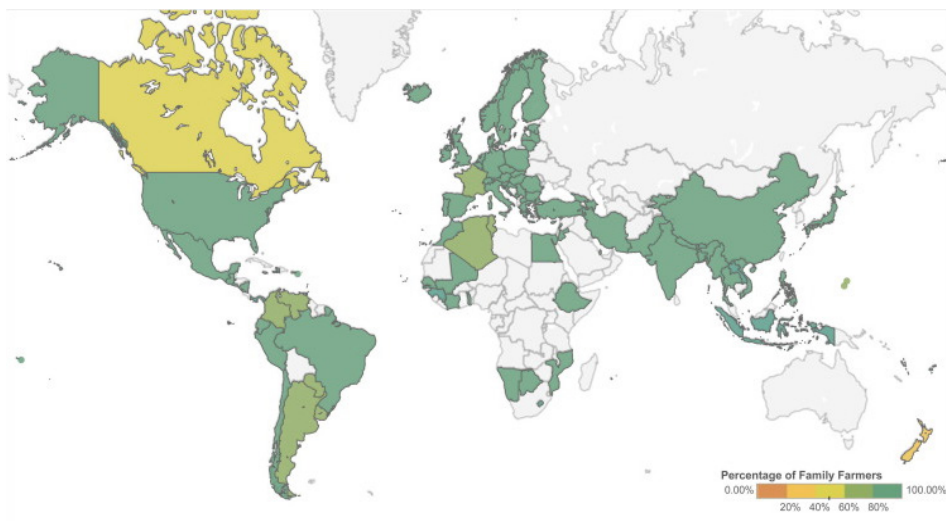
1. Istota rodzinnych gospodarstw rolnych oraz ich specyfika

Zgodnie z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej, „podstawą ustroju rolnego państwa jest gospodarstwo rodzinne” (Dz.U. nr 78 poz. 483, art. 23), co podkreśla jego kluczową rolę w kształtowaniu polityki rolnej. Aby w pełni zrozumieć istotę gospodarstwa rodzinnego, trzeba odnieść się do pojęcia gospodarstwa rolnego.

Zarówno w polskim porządku prawnym, jak i w literaturze ekonomicznej, nie funkcjonuje uniwersalna definicja, która wyczerpująco oddawałaby złożoność i specyfikę tego podmiotu. Przykładowo w Kodeksie Cywilnym „za gospodarstwo rolne uważa się grunty rolne wraz z gruntami leśnymi, budynkami lub ich częściami, urządzeniami i inwentarzem, jeżeli stanowią lub mogą stanowić zorganizowaną całość gospodarczą, oraz prawami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa rolnego” (Dz.U. 2019 poz. 1145, art. 55³). Natomiast w ujęciu ekonomicznym definicje koncentrują się na czynnikach produkcji (ziemia, kapitał i praca).

Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) dzieli gospodarstwa rolne na gospodarstwa rodzinne związane z rodziną/gospodarstwem domowym oraz rolnicze przedsiębiorstwa (Food and Agriculture Organization, 2017, s. 16).

Oświadczenie Rady UE brzmiące, że „rolnictwo rodzinne to coś więcej niż zawód – to sposób życia” (European Network for Rural Development, 2013, s. 3) podkreśla istotną rolę gospodarstw rodzinnych w gospodarce i środowisku, a duży udział (rys. 1) tych podmiotów w wielu państwach uzasadnia potrzebę dalszych badań nad ich funkcjonowaniem.

Rysunek 1. Udział rodzinnych gospodarstw rolnych w stosunku do ogólnej liczby gospodarstw rolnych

Źródło: Bezner Kerr i in., 2016, s. 6.

Ze względu na dominację gospodarstw rodzinnych w strukturze rolnictwa w dalszej części pracy pojęcia „gospodarstwo rolne” i „gospodarstwo rodzinne” będą traktowane jako tożsame. Złożoność pojęcia gospodarstwo rolne sprawia, że formułowanie satysfakcjonującej definicji **rodzinnego gospodarstwa rolnego** również nie jest łatwe. W polskim porządku prawnym, zgodnie z Ustawą o kształtowaniu ustroju rolnego z 2003 roku, gospodarstwo rodzinne to podmiot „prowadzony przez rolnika indywidualnego, w którym łączna powierzchnia użytków rolnych jest nie większa niż 300 ha” (Dz.U. 2019 poz. 1362, art. 5, pkt. 1 i 2) i taka też została przyjęta w niniejszej pracy. Rolnik indywidualny

jest osobą fizyczną, będącą właścicielem lub dzierżawcą nieruchomości rolnych o łącznej powierzchni użytków rolnych nieprzekraczającej 300 ha, prowadzącą osobiście gospodarstwo rolne, posiadającą kwalifikacje rolnicze, co najmniej od 5 lat zamieszkałą w gminie, na obszarze której położona jest jedna z nieruchomości rolnych wchodzących w skład tego gospodarstwa (Dz.U. 2019 poz. 1362, art. 5, pkt. 1 i 2).

Ze względu na trudność w ustaleniu uniwersalnych cech tych podmiotów w ujęciu międzynarodowym występuje znaczna różnorodność definicji prawnych. Organizacja MERCOSUR wskazuje na dominację pracy własnej, odpowiedzialność rodziny za produkcję oraz dopasowanie zasobów produkcyjnych do zasobów pracy (Ramos, Marquez, 2010, s. 3). Natomiast definicja stosowana przez United States Department of Agriculture (USDA) określa je „jako jednostkę, w której większość podmiotu jest własnością właściciela, a także osób związanych z nim

poprzez małżeństwo, więzy krwi lub adopcję, włącznie z krewnymi nie zamieszkującymi we wspólnym gospodarstwie domowym” (United States Department of Agriculture, 2019). Z kolei FAO podkreśla ścisły związek produkcji rolnej z domem oraz jego potencjał rozwojowy (Zdziennicki, 2011, s. 55).

Ujęcia ekonomiczne skupiają się na szerszym rozumieniu istoty rodzinnego gospodarstwa rolnego. Podkreślają jego samodzielność produkcyjną opartą na pracy własnej i kapitale rodziny, przy czym dochód generowany jest głównie z działalności rolniczej (Tomczak, 2005, s. 25). Na uwagę zasługuje również koncepcja Aliny Sikorskiej i Mirosława Drygasa, łącząca aspekty społeczne (dziedziczenie, zamieszkiwanie, zarządzanie rodzinne) z ekonomicznymi (własność ziemi, praca członków rodziny) (Drygas, 2014, s. 2; 2015, s. 13; Sikorska, 2014, s. 31–49).

Przedstawione ujęcia wskazują, że unikalną cechą gospodarstw rodzinnych, jest łączenie działalności rolniczej z wartościami społecznymi i tradycją, stanowiące fundament ustroju rolnego w wielu krajach, w tym w Polsce. Zauważyć zatem można, że konsensus panuje jedynie w ogólnym rozumieniu istoty podmiotu, co określa się mianem **koncepcji parasolowej** (ang. umbrella concept) (Food and Agriculture Organization, 2015, s. 23). Oznacza ona umowny zbiór cech charakterystycznych dla tych gospodarstw, dostosowywany do lokalnych uwarunkowań społeczno-ekonomicznych.

Przykłady te pokazują jak trudne jest precyzyjne zdefiniowanie rodzinnego gospodarstwa rolnego. Ujęcie wszystkich jego cech w jednej spójnej definicji jest wręcz niemożliwe, gdyż jego obraz przedstawia się inaczej w zależności od perspektywy prawnej, ekonomicznej i społecznej. Definicje zarówno prawne i ekonomiczne powinny zaś pełnić zarówno funkcję poznawczą, jak i aplikacyjną.

Należy podkreślić, że w praktyce gospodarstwa rodzinne często utożsamiane są z podmiotami małymi. W Europie zakłada się, że należą do nich podmioty o powierzchni nieprzekraczającej 5 ha fizycznych. Podobną wielkość w swoich badaniach przyjął Dariusz Żmija (Żmija D., 2016). Przyjmując tę wartość, w Polsce w 2023 roku funkcjonowało 622 tys. gospodarstw rolnych o powierzchni do 5 ha (tab. 1) i w porównaniu do roku 2010 ich liczba zmniejszyła się o 193,3 tys. Jednak ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw w poszczególnych latach nie uległ znacznym zmianom i kształtował się na poziomie około 50%. Jeśli jednak uznamy 10 ha za punkt graniczny, gdyż w Polsce ta wielkość często wskazuje na gospodarstwo rodzinne (Sass, 2021, s. 32), ich liczba w 2023 roku wzrosnie do 896,7 tys., czyli 73% wszystkich gospodarstw rolnych.

Z uwagi na ograniczenia miary fizycznej nieuwzględniającej jakości użytków rolnych w Polsce w celu wyliczenia podatku rolnego stosuje się **hektar przeliczeniowy** waloryzujący grunty rolne (Dz.U. 2019 poz. 1256, art. 4). Brak aktualizacji okręgów podatkowych i współczynników bonitacji podważa jednak wiarygodność tej metody.

Tabela 1. Podział gospodarstw rolnych w Polsce ze względu na ich wielkość fizyczną

Lata	Ogółem	do 1 ha	1,01– 1,99 ha	2–4,99 ha	5–9,99 ha	10 –14,99 ha	15 –19,99 ha	20 –49,99 ha	50 ha i więcej
2010 tys. %	1509,1 100	24,9 1,6	300,6 19,9	489,8 32,6	346,3 22,9	151,5 10	72 4,8	97 6,4	27 1,8
2013 tys. %	1429 100	34,4 2,4	277,6 19,4	455,3 31,9	315,2 22,1	141,3 9,9	70,2 4,9	103,2 7,2	31,8 2,2
2016 tys. %	1410,7 100	22,8 1,6	271,2 19,2	465,9 33,1	309,9 22	137,3 9,7	66,9 4,7	102 7,2	34,7 2,5
2019 tys. %	1409,4 100	27,8 2	285,5 20,3	440,7 31,3	306,2 21,7	137,7 9,8	67,5 4,8	107,4 7,6	36,6 2,6
2023 tys. %	1232,6 100	24,4 2	211 17,1	386,6 31,4	274,7 22,3	122,9 10	62 5	107 8,7	43,8 3,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Główny Urząd Statystyczny, 2018, s. 89; 2024, s. 89.

W celu eliminacji słabych stron tradycyjnych miar opartych na cechach fizycznych zaczęto stosować miary ekonomiczne w postaci Europejskiej Jednostki Wartości (ESU) oraz Standardowej Produkcji (SO). Ta ostatnia od 2010 roku stanowi podstawową miarę wykorzystywaną w UE i odzwierciedla średnią wartość z 5 lat produkcji roślinnej lub/i zwierzęcej, uzyskanej z 1 ha lub/i od jednego zwierzęcia w ciągu 1 roku w przeciętnych dla danego regionu warunkach. W Polsce wyróżnia się cztery regiony rolnicze: Pomorze i Mazury, Wielkopolska i Śląsk, Mazowsze i Podlasie oraz Małopolska i Pogórze (Bocian i in., 2017, s. 5). Suma Standardowych Produkcji pozwala określić Wielkość Ekonomiczną (ang. Economic Size – ES) gospodarstwa, którą wyraża się w walucie euro. Na jej podstawie można dokonać kategoryzacji gospodarstw (tab. 2).

W Unii Europejskiej gospodarstwa o ES poniżej 8 tys. euro uznaje się za bardzo małe, a do 25 tys. euro – za małe (Czekaj i in., 2020, s. 20). W ramach polskiego systemu zbierania i wykorzystywania danych rachunkowych z gospodarstw rolnych – ang. Farm Accountancy Data Network (FADN) – obszar obserwacji obejmuje gospodarstwa o minimalnej wielkości ekonomicznej (ES) 4000 euro, więc przy sporządzaniu analiz pomijane są podmioty mniejsze (Floriańczyk i in., 2018, s. 17).

Tabela 2. Wykaz klas wielkości ekonomicznej gospodarstw według ES oraz podział gospodarstw w Polsce ze względu na Wielkość Ekonomiczną (ES6)

Wielkość ekonomiczna ES 14		Wielkość ekonomiczna ES6		
Klasa ES	Zakres w euro	Klasy ES6		Zakres w euro
1	<2 000			
2	2 000≤€<4 000 4 000≤€<8 000	1	Bardzo małe	2 000≤€<8 000
3				
4	8 000≤€<15 000	2	Małe	8 000≤€<25 000
5	15 000≤€<25 000			
6	25 000≤€<50 000	3	Średnio małe	25 000≤€<50 000
7	50 000≤€<100 000	4	Średnio duże	50 000≤€<100 000
8	100 000≤€<250 000	5	Duże	100 000≤€<500 000
9	250 000≤€<500 000			
10	500 000≤€<750 000	6	Bardzo duże	€≥500 000
11	750 000≤€<1 000 000			
12	1 000 000≤€<1 500 000			
13	1 500 000≤€<3 000 000			
14	€≥3 000 000			

Źródło: opracowanie własne na podstawie: European Commission, 2019, s. 6;
Główny Urząd Statystyczny, 2017, s. 140.

Przejrzysty podział gospodarstw rolnych umożliwia efektywne oraz doraźne kształtowanie polityki rolnej, na przykład w zakresie ubezpieczeń społecznych /majątkowych i polityki dochodowej lub socjalnej. Stanowi również podstawę do korzystania, szczególnie przez małe gospodarstwa rolne, z dedykowanych instrumentów oferowanych w ramach np. Wspólnej Polityki Rolnej (WPR).

Wyzwaniem, ale i szansą dla polskich rodzinnych gospodarstw rolnych, może być także ich utożsamienie z przedsiębiorstwem. Zgodnie z Ustawą – Prawo przedsiębiorców działalność gospodarcza to „zorganizowana działalność zarobkowa wykonywana we własnym zakresie i w sposób ciągły” (Dz.U. 2019 poz. 1292, art. 3). Ciągłość oznacza regularne powtarzanie działań, zorganizowanie obejmuje aspekty formalne i materialne, a zarobkowy charakter stanowi kluczowy wyróżnik od działalności okazjonalnych lub non-profit (Jeżyńska, 2015, s. 34–45).

Zgodnie z przepisami polskiego prawa gospodarczego działalność rolniczą trudno jest określić mianem działalności gospodarczej, co wynika z niejasno określonego miejsca produkcji rolniczej w systemie gospodarczym kraju (Kurowska, 2017, s. 47–74). Ustawa – Prawo przedsiębiorców nie obejmuje gospodarstw rolnych prowadzących produkcję rolną (Dz.U. 2019 poz. 1292, art. 6, pkt. 1), a brak prawnej definicji przedsiębiorstwa rolnego utrudnia ich formalne zakwalifikowanie do sektora biznesowego. Wynika to również z tego, że produkcja rolna spełnia kryteria ciągłości i zorganizowania, nie zawsze jednak ma charakter zarobkowy – wiele gospodarstw produkuje wyłącznie na własne potrzeby (Budzinowski, Suchoń, 2015, s. 325–336), więc jak wskazuje Jerzy Bieluk, wyłącznie gospodarstwa towarowe można uznać za przedsiębiorstwa rolne (Bieluk, 2013, s. 131–146) – co jest merytorycznie uzasadnione.

2. Rodzinne gospodarstwa rolne na świecie i w Europie

2.1. Rodzinne gospodarstwo rolne na świecie

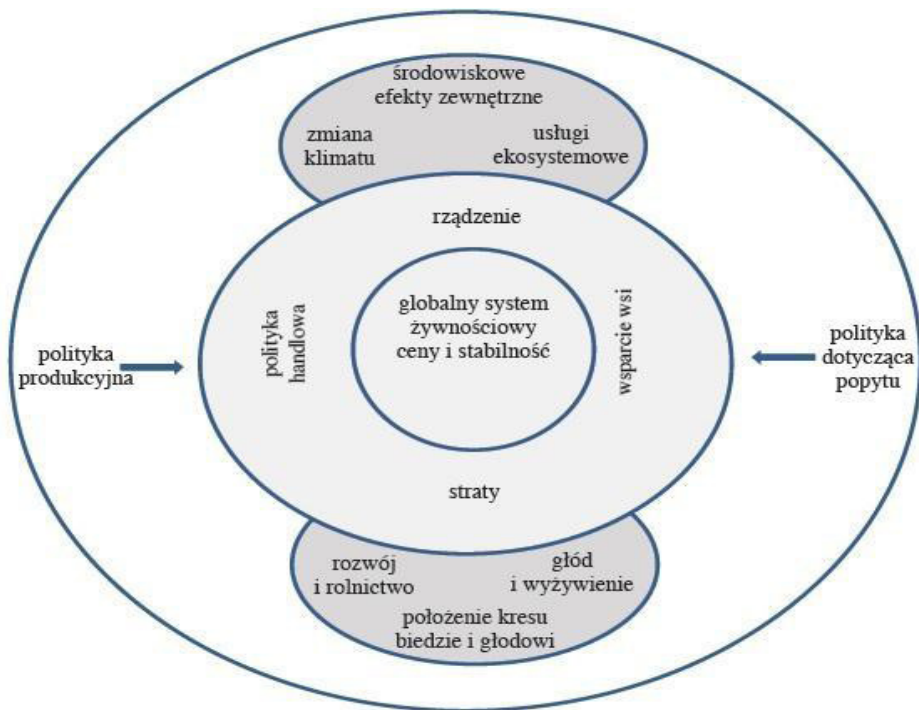
W 2020 roku na świecie funkcjonowało około 616 mln gospodarstw rolnych (Munksch, 2023), z czego 90% (ponad 550 milionów) stanowiły gospodarstwa rodzinne, indywidualne lub oparte na pracy członków rodziny właściciela (Lowder i in., 2019). Gospodarstwa te wykorzystują 70–80% globalnej powierzchni użytków rolnych i generują około 80% światowej produkcji żywności w przeliczeniu na jej wartość (Erenstein i in., 2021, s. 221–229). Zgodnie z prognozami Zia Mehrabiego, opartymi na modelu uwzględniającym teoretyczne czynniki powstawania i konsolidacji gospodarstw w obrębie poszczególnych krajów, ich liczba może spaść do 272 mln do końca XXI wieku (Mehrabi, 2023, s. 949–954).

Należy podkreślić, że struktura agrarna gospodarstw rolnych na świecie jest silnie zróżnicowana regionalnie. Globalnie dominują gospodarstwa poniżej 2 ha, które stanowią nawet do 85% wszystkich podmiotów i zarządzają od kilku do niemal 40% powierzchni użytków rolnych. Dominują one w krajach słabiej rozwiniętych, takich jak państwa Azji Południowej i Wschodniej oraz Afryki. Odmienna struktura występuje natomiast w regionach wysokorozwiniętych (Stany Zjednoczone, Europa Zachodnia), gdzie dochodzi do koncentracji własności ziemi i dominacji większych jednostek gospodarczych (Lowder i in., 2021, s. 2–15). To dowód, że w miarę rozwoju gospodarczego następuje konsolidacja użytków rolnych wokół bardziej wydajnych podmiotów.

Małe gospodarstwa odgrywają jednak istotną rolę w ochronie środowiska naturalnego, zwłaszcza w obliczu kryzysów związanych z zagrożeniami sanitarnymi

(choroba szalonych krów [BSE], ptasia grypa czy zanieczyszczenia chemiczne np. skażenia dioksynami). Wiele z nich wynika z intensyfikacji produkcji rolniczej i strategii maksymalizacji plonów, realizowanych kosztem zasad zrównoważonego rozwoju. Prowadzi to do degradacji środowiska, a w konsekwencji uderza w gospodarstwa, zwłaszcza małe rodzinne, niesłusznie obarczane odpowiedzialnością za spadek jakości żywności.

Współczesne gospodarstwa rolne stoją także przed wyzwaniem zaspokojenia rosnącego globalnego popytu na produkty rolne. Szczególnie, że rozwój biogospodarki i bioekonomii sprzyja silniejszej integracji sektora rolnego z branżami: biotechnologiczną, farmaceutyczną (Viaggi, 2016, s. 101–112) i energetyczną (Bielski i in., 2021, s. 1–20). Wyzwaniem jest też koncepcja zrównoważonego rozwoju, wymagająca ograniczenia negatywnego wpływu rolnictwa na środowisko. Konieczne jest więc opracowanie trwałej ogólnoswiatowej polityki rolnej wspierającej rozwój gospodarstw rodzinnych i aktywne kształtowanie globalnej polityki żywieniowej (rys. 2).

Rysunek 2. Istota globalnej polityki żywieniowej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Charles i in., 2014, s. 2.

Prognozy demograficzne wskazują, że do końca XXI wieku populacja ludzi może osiągnąć 10,9 mld osób (United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2021, s. 22), co istotnie zwiększy globalny popyt na żywność. Stwarza

to realną szansę rozwojową dla rodzinnych gospodarstw, zwłaszcza w dobie rozbudowy globalnych sieci logistycznych i zmieniających się trendów konsumenckich. Dodatkowo popularność zdrowego stylu życia, transparentność pochodzenia żywności oraz dbałość o jakość produktów spożywczych sprzyja gospodarstwom rodzinnym (Cushman & Wakefield, 2017, s. 8–10), które są postrzegane jako wiarygodni dostawcy żywności spełniające wysokie wymagania społeczne i rynkowe.

2.2. Rodzinne gospodarstwa rolne w Europie

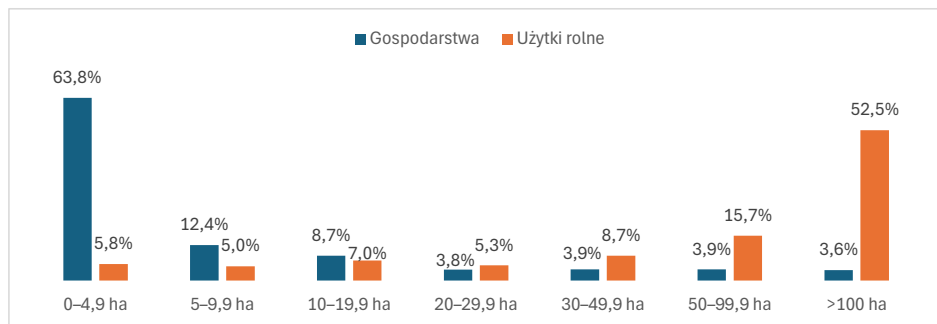
Europejskie rodzinne gospodarstwa rolne wyróżniają się silnym powiązaniem między gospodarstwem rolnym a domowym, autonomią decyzyjną właściciela i dominującym udziałem dochodów pochodzących z działalności rolniczej (Poczta i in., 2015, s. 59–77). Czynniki te motywują do osiągania wysokiej efektywności ekonomicznej, a własność gruntów – choć nie obligatoryjna – może stanowić istotny element strategicznego rozwoju, uwzględniającego aspekty zarówno ekonomiczne, jak i środowiskowe (Marks-Bielska, 2021, s. 23–40).

Mówiąc o rodzinnych gospodarstwach rolnych w Europie, autor niniejszych rozważań ma na myśli w szczególności Unię Europejską, na obszarze której funkcjonowało 9,1 mln gospodarstw rolnych, a aż 94,8% miało charakter rodzinny. Największy ich odsetek odnotowano w Rumunii (31,8%), Polsce (14,4%) oraz Włoszech (12,5%). W latach 2005–2020 ich liczba zmniejszyła się jednak o 5,3 mln (37%), przy czym do największych redukcji doszło również w powyższych krajach, kolejno o 1,4 mln, 1,2 mln i 0,6 mln. Likwidacji podlegały przede wszystkim małe jednostki – 5 ha (87%) (Eurostat, 2022).

W 2020 roku rodzinne gospodarstwa zarządzały ponad 157,4 mln ha użytków rolnych. Ponad 40% ich ogólnej powierzchni występuje w nizinnym pasie klimatu umiarkowanego, obejmującym obszar Niemiec, Francji, Polski oraz krajów Beneluksu. Największe udziały użytków rolnych w całej powierzchni kraju odnotowano zaś w Danii, Irlandii i Wielkiej Brytanii (ponad 60%), a najniższe w Norwegii, Finlandii i Estonii (Ossowska, Janiszewska, 2015, s. 104–105). Pod względem ogólnej powierzchni użytków rolnych dominowały jednak: Francja (27,4 mln ha), Hiszpania (23,9 mln ha), Niemcy (16,6 mln ha), Polska (14,8 mln ha) (Eurostat, 2022).

Struktura gospodarstw rolnych w UE ujawnia jednak znaczące zróżnicowanie pod względem ich wielkości fizycznej oraz udziału w ogólnej powierzchni użytkowanej rolniczo (rys. 3).

Struktura gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej w 2020 roku ukazuje istotne dysproporcje w rozkładzie ich wielkości oraz wykorzystaniu użytków rolnych. Gospodarstwa poniżej 5 ha stanowiły 63,8% ogółu, ale zarządzały zaledwie 5,8% gruntów rolnych. W przeciwieństwie do nich duże jednostki (>50 ha), będące jedynie 7,5% wszystkich gospodarstw, użytkowały 68,2% dostępnej powierzchni.

Rysunek 3. Odsetek gospodarstw rolnych oraz wielkość zagospodarowanych przez nie użytków rolnych w Europie w 2020 roku (%)

Źródło: Eurostat, 2022.

Należy podkreślić, że średnia wielkość gospodarstwa rolnego w UE w 2020 roku wynosiła 17,4 ha. Małe gospodarstwa (< 5 ha) dominują w: Rumunii (90,3%), Malcie (96,6%), Cyprze (87,6%), Grecji (74%), Portugalii (73,5%) czy Chorwacji (70,6%). Natomiast gospodarstwa wielkoobszarowe przeważają w państwach rozwiniętych: Luksemburg (52,7%), Francja (46%), Niemcy (31,5%) oraz Dania (30,9%) (Eurostat, 2022). Rozbieżności te są efektem odmiennego tempa zmian strukturalnych wynikających z różnic w procesach transformacji agrarnej (Sroka, 2015, s. 61–73) i wpływu polityk historycznych, w tym np. kolektywizacji i reprivatyzacji w krajach byłego bloku wschodniego (Bański, 2017, s. 7–22). Zarysowuje to granicę pomiędzy Europą Północno-Zachodnią a Południową i Środkową, tak jak to uczynił w swoich badaniach Jacek Strojny (Strojny, 2020, s. 61–70).

Istotna jest też kwestia zatrudnienia. Sektor rolniczy w roku 2018 zapewniał 9,2 mln pełnoetatowych miejsc pracy, stanowiąc 4,4% ogółu zatrudnienia w Unii Europejskiej. Rodzinne gospodarstwa rolne mają w tym znaczący udział, gdyż niemal 90% tych pracowników stanowili rolnicy i członkowie ich rodzin. Natomiast najwyższy udział tego sektora w zatrudnieniu odnotowano w Rumunii (23%) (Eurostat, 2020, s. 24).

Pod względem specjalizacji produkcyjnej, w 2020 roku 58,4% gospodarstw europejskich skupiało się na uprawach, w tym polowych – 34%, trwałych – 22,1% i ogrodniczych – 2,3%. Hodowlą zajmowało się 21,6% podmiotów, z czego dominowały gospodarstwa mleczarskie (5,1%) i zajmujące się chowem bydła (4,2%). Gospodarstwa mieszane stanowiły 19,3% wszystkich podmiotów (Eurostat, 2022). Warto także zaznaczyć, że w krajach Europy Środkowo-Wschodniej rośnie zainteresowanie rolnictwem ekologicznym, co jest odpowiedzią na rosnące oczekiwania konsumentów względem zdrowej żywności i polityki wspierającej zrównoważone rolnictwo.

3. Wspólna Polityka Rolna a rozwój rodzinnych gospodarstw rolnych

Wspólna Polityka Rolna (WPR) (Stępień, Czyżewski, 2019, s. 295–310) odegrała, odgrywa i bez wątpienia również będzie odgrywać kluczową rolę w rozwoju rodzinnych gospodarstw rolnych w Europie (Mănescu i in., 2022, s. 76–82). Definiuje się ją jako

ogół działań, wykorzystujących zespół prawnych instrumentów o charakterze ponadnarodowym i narodowym, określonych w prawie pierwotnym oraz wtórnym Unii Europejskiej, a także podejmowanych przez organy i instytucje UE oraz państwa wspólnotowe, w celu zapewnienia rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich z uwzględnieniem Europejskiego Modelu Rolnictwa (Grzyb, 2017, s. 148–149).

Jej powstanie było odpowiedzią na kryzys gospodarczy i społeczny w Europie po II wojnie światowej oraz wynikające z niego zagrożenie dla bezpieczeństwa żywnościowego.

Z powodu braku porozumienia dotyczącego szczegółowych celów i środków, formalnie WPR ustanowiono w roku 1957 na mocy Traktatu Rzymskiego o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (Spaak i in., 1957, art. 31). Zawarte w nim cele obejmowały (Spaak i in., 1957, art. 39, pkt 1):

- zwiększenie wydajności rolnictwa, uwzględniając postęp techniczny, racjonalny rozwój produkcji i optymalne wykorzystanie środków produkcji;
- zapewnienie odpowiedniego poziomu życia ludności wiejskiej, szczególnie poprzez podniesienie dochodu osób pracujących w rolnictwie;
- stabilizację rynków;
- bezpieczeństwo dostaw;
- zapewnienie rozsądnych cen w dostawach dla konsumentów.

Chcąc ułatwić ich realizację, wprowadzono trzy zasady stanowiące fundament Wspólnej Polityki Rolnej (Kowalski, 2017, s. 95):

- jednolitość rynku;
- preferencje dla produkcji wewnętrznej;
- solidarność finansowa.

Wdrażanie Wspólnej Polityki Rolnej rozpoczęto w 1962 roku, a kolejne reformy (Kowalski, 2017, s. 95–110) dostosowywały jej instrumenty do zmieniających się uwarunkowań gospodarczych. Pomimo reform, polityka ta zawsze koncentrowała się na zapewnieniu samowystarczalności rolnictwa, uznaniu jego strategicznej roli w gospodarce oraz utrzymaniu jednolitego rynku rolnego. Uzyskanie przez Unię Europejską samowystarczalności żywnościowej oraz nadprodukcji doprowadziło w latach 90 do zmiany w kształtowaniu WPR. Wprowadzono m.in. reformę MacSharry'ego (opracowana i nazwana od jej twórcy unijnego komisarza

ds. rolnictwa Raya MacSharry'ego), która wprowadziła dwa filary finansowe (Piworowicz, 2015, s. 7–8):

Filar I – obejmuje dopłaty bezpośrednie i mechanizmy rynkowe;

Filar II – wspiera rozwój obszarów wiejskich, programy dla młodych rolników, renty strukturalne i ochronę środowiska.

Reforma przekształciła system wspierania rynku w system bezpośredniego wspierania dochodów rolników. Miało to na celu stworzenie rolnictwa europejskiego charakteryzującego się zwiększoną wszechstronnością, konkurencyjnością i zrównoważeniem, zwłaszcza na obszarach problemowych rolniczo. Umożliwiła współistnienie rolnictwa towarowego i wielofunkcyjnego dostosowanego do różnych warunków europejskich.

Istotnym elementem Wspólnej Polityki Rolnej jest koncepcja **Europejskiego Modelu Rolnictwa**, w której ważną rolę przypisuje się gospodarstwom rodzinnym traktowanym jako „kluczowy element realizacji celów wpisanych w Europejski Model Rolnictwa” (Davidova, Thomson, 2014, s. 9). Model ten kładzie nacisk na funkcje pozaprodukcyjne rolnictwa, takie jak ochrona krajobrazu, wspieranie agroturystyki czy zachowanie bioróżnorodności, podkreślając jego powiązanie z środowiskiem. Agenda 2000 pogłębiła tę koncepcję, proponując odejście od intensyfikacji na rzecz rolnictwa bardziej zróżnicowanego, zrównoważonego i ekologicznego (Czudec i in., 2017, s. 12–26). Rozwinięcie koncepcji świadczy o dostrzeżeniu nowych społecznych wyzwań wobec gospodarstw rolnych i nałożeniu, zwłaszcza na podmioty małe, obowiązku utrzymania równowagi pomiędzy konkurencyjnością ekonomiczną, a spójnością społeczną (Davidova, Thomson, 2014a, s. 1–14).

Pomimo wielu wyzwań, Wspólna Polityka Rolna znacząco wpłynęła na rozwój rodzinnych gospodarstw rolnych w krajach członkowskich. Pogłębiła integrację europejską państw za sprawą m.in. stabilnych wydatków ukierunkowanych na wsparcie dochodu gospodarstw rolnych, promowania wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich oraz wspierania zrównoważonego rozwoju (Palińska, Wielechowski, 2016, s. 177–186).

W odpowiedzi na rosnące znaczenie aspektów ekologicznych w 2016 roku wprowadzono dodatkową płatność za tzw. zazielenianie, na którą przeznaczono 30% środków z filaru I. Ich wypłatę uzależniono od spełnienia warunków dotyczących dywersyfikacji upraw, utrzymania trwałych użytków zielonych oraz utrzymania obszarów proekologicznych (Wrzaszcz, 2017, s. 231–237). Rolnicy niespełniający postawionych kryteriów podlegają karom administracyjnym w postaci obniżenia płatności (Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, 2021).

Pomimo pozytywnego wpływu WPR na rozwój rodzinnych gospodarstw rolnych, polityka ta nie jest wolna od ograniczeń. Krytyce poddawane są m.in. (Jakubowska-Lorenz, Rehmer, 2019):

- brak rozróżnienia między dużymi a małymi gospodarstwami przy przyznawaniu wsparcia;

- uzależnienie dopłat od powierzchni zamiast efektywności (Czyżewski, Stępień, 2017, s. 677–692);
- niewystarczające działania proekologiczne;
- sprzyjanie wzrostowi dużych gospodarstw kosztem małych rodzinnych podmiotów.

WPR pozostaje mimo to najważniejszym narzędziem polityki unijnej w zakresie rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich. Jej dalsza skuteczność zależy od jej zdolności adaptacyjnych do wewnętrznych wyzwań UE i globalnych zmian rynkowych oraz od utrzymania równowagi pomiędzy celami ekonomicznymi, środowiskowymi i społecznymi.

Rozdział II

Działalność produkcyjna rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce

1. Charakterystyka prowadzonej działalności

1.1. Systemy produkcji rolnej rodzinnych gospodarstw rolnych

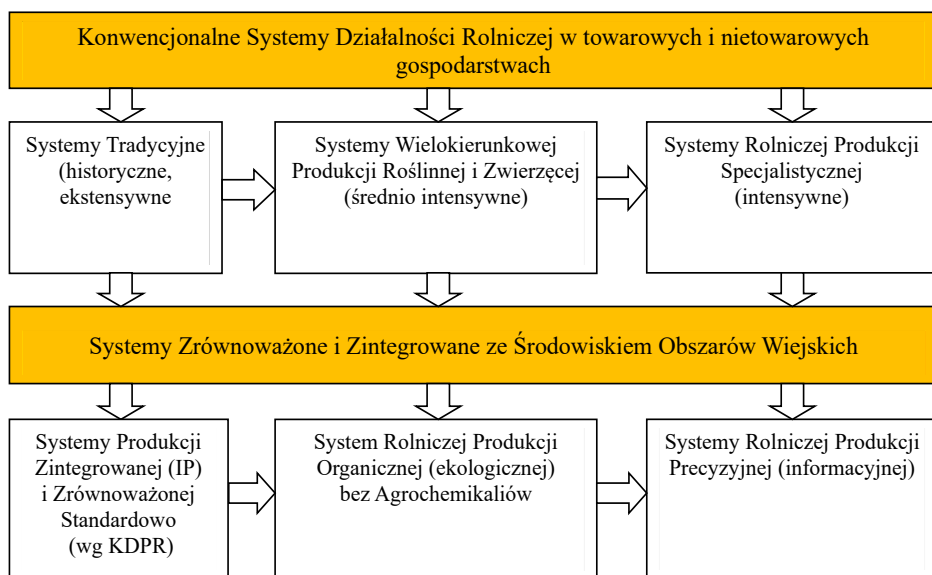
Prowadzenie działalności rolniczej wymaga opracowania strategii, czyli „kompleksowego planu osiągnięcia celów organizacji” (Griffin, 2020, s. 244). W małych gospodarstwach rolnych strategia często ma charakter nieformalny i funkcjonuje jedynie w świadomości właściciela. Jednak nie nastęcza to rolnikom problemów w zarządzaniu tym planem. Praktyka ich działania wykazuje zatem cechy zarządzania strategicznego, które określić należy jako

proces definiowania i redefiniowania strategii w reakcji na zmiany otoczenia lub wyprzedzający te zmiany, a nawet je wywołujący oraz sprzężony z nim proces implementacji, w którym zasoby i umiejętności organizacji są tak dysponowane by realizować przyjęte długofalowe cele rozwoju, a także by zabezpieczyć istnienie organizacji w potencjalnych sytuacjach nieciągłości (Multan i in., 2014, s. 14).

Wybór strategii zależy od systemu produkcji rolniczej, który kształtuje rozwój sektora rolnego i rodzinnych gospodarstw. Należy zauważyć, że w Polsce obserwujemy przejście od Konwencjonalnych Systemów Działalności Rolniczej do Systemów Zrównoważonych i Zintegrowanych ze Środowiskiem Obszarów Wiejskich (rys. 4).

Konwencjonalne Systemy Działalności Rolniczej a szczególnie Systemy Rolniczej Produkcji Specjalistycznej koncentrują się na maksymalizowaniu wydajności. Doprowadza to do powstania intensywnych form produkcji, takich jak

gospodarstwa plantacyjne czy fermowe oparte na strategii specjalizacji. Strategia specjalizacji ukierunkowana jest na obniżanie kosztów (Kołacka, 2017, s. 306–310), poprzez ograniczenie asortymentu wytwarzanych produktów – nawet do jednego (Stępień, 2007, s. 209–230). Jej celem jest zwiększenie produkcji, wydajności pracy i dochodu gospodarstwa poprzez zwiększenie zużycia przemysłowych środków produkcji (Podleśny, Smytkiewicz, 2020, s. 17–26), a w efekcie nasilając presję środowiskową (np. wzrost emisji amoniaku) (Tłuczak, 2015, s. 289–296) i zaburzając równowagę składników odżywczych w glebie (Pikuła, 2015, s. 98–112).

Rysunek 4. Ewolucja i podział systemów produkcji rolniczej w Polsce

Źródło: Wójcicki, 2008, s. 29.

Należy podkreślić, że duże i wyspecjalizowane gospodarstwa osiągają wyższą wydajność, zwłaszcza w stabilnych warunkach rynkowych i politycznych (Błażejczyk-Mejka, Kała, 2015, s. 6). Stanowi to również argument przeciwko rozwojowi małych gospodarstw, które choć lepiej realizują założenia polityki zrównoważonego rozwoju, mogą negatywnie wpływać na funkcjonowanie większych jednostek.

Alternatywą dla Systemów Produkcji Specjalistycznej są Systemy Wielokierunkowej Produkcji Roślinnej i Zwierzęcej w oparciu, o które funkcjonują gospodarstwa mieszane. W ich przypadku przyjmuje się strategię dywersyfikacji produkcji, polegającą na „rozszerzeniu gamy wyrobów w ramach jednego sektora, poprzez wprowadzenie nowych produktów lub tych samych wyrobów opartych na innej technologii” (Pieniacka, 2016, s. 115). Zwiększa ona elastyczność gospodarstwa, szczególnie wobec zmiennych warunków rynkowych i politycznych oraz ogranicza ryzyko działalności rolniczej obejmującej jeden produkt.

Rolnictwo w Polsce i Europie podlega transformacji, wynikającej z wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju w reakcji na negatywne skutki intensyfikacji produkcji rolniczej, które wpłynęły m.in. na zmianę preferencji konsumentów oraz wzrost znaczenia czynników egzogenicznych (zewnętrznych) nad endogenicznymi (wewnętrznymi) w funkcjonowaniu rodzinnych gospodarstw rolnych (Karwat-Woźniak, 2019, s. 304–312). W odpowiedzi Unia Europejska zreformowała Wspólną Politykę Rolną, wdrażając strategię „od pola do stołu” (Śniadach, 2022, s. 29–34) oraz „Europejski Zielony Ład” (Hirasawa, 2022, s. 25–27). Promowane są również Systemy Produkcji Zrównoważonej i Zintegrowanej ze Środowiskiem Obszarów Wiejskich, bazujące na idei rolnictwa wielofunkcyjnego (Zając, 2016, s. 185) oraz równowadze ekologicznej, ekonomicznej i społecznej.

W ich obszarze szczególne znaczenie zyskują Systemy Produkcji Zintegrowanej (IP) i Zrównoważonej Standardowo (wg KDPR), które umożliwiają gospodarstwom rodzinnym osiągnięcie celów ekonomicznych i ekologicznych (Kotecki, 2015, s. 13–14). Integrują one nowoczesne technologie i praktyki przyjazne naturze, wspierając bioróżnorodność i ograniczając zagrożenia zdrowotne. Są ściśle związane z rolnictwem wielofunkcyjnym i wpływają na kształtowanie np. Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, 2019). Ich ekstensywny charakter umożliwia stosowanie strategii dywersyfikacji źródeł dochodu. Nie wymaga ona intensyfikacji produkcji, lecz oznacza balansowanie między rolnictwem konwencjonalnym a ekstensywnym oraz wykorzystanie nowoczesnych technologii produkcji. Nierzadko skutkuje prowadzeniem również działalności pozarolniczej (Łobos-Kotowska, 2015, s. 33–52), co zwiększa stabilność finansową gospodarstwa (tab. 3).

Tabela 3. Strategie zróżnicowania działalności gospodarczej przez małe gospodarstwa rolne

Rodzaj strategii	Zakres działań	Przykłady działalności
Wielozawodowość	– wykonywanie działalności pozarolniczej poza swoim gospodarstwem rolnym lub we własnym gospodarstwie rolnym bez wykorzystywania zasobów tego gospodarstwa	– usługi budowlane – usługi doradcze – działalność produkcyjna (np. produkcja mebli)
Dywersyfikacja horyzontalna	– rozszerzenie dotychczasowej działalności o produkty lub usługi pokrewne, pozostające w związku z dotychczasową działalnością rolniczą	– usługi na rzecz rolnictwa z wykorzystaniem własnego sprzętu
Dywersyfikacja wertykalna	– rozszerzenie działalności gospodarstwa o działania poprzedzające lub następujące po dotychczas realizowanym procesie produkcji rolniczej	– przetwórstwo rolno-spożywcze – sprzedaż bezpośrednia własnych produktów rolnych

Tab. 3 (cd.)

Rodzaj strategii	Zakres działań	Przykłady działalności
Dywersyfikacja lateralna	– wejście w dziedziny działalności niepowiązane z dotychczas prowadzoną działalnością rolniczą, przy wykorzystaniu jednak zasobów gospodarstwa rolnego	– agroturystyka – przetwarzanie drewna – rękodzieło – akwakultura – wytwarzanie energii odnawialnej – inne działalności

Źródło: Żmija K., 2016, s. 420.

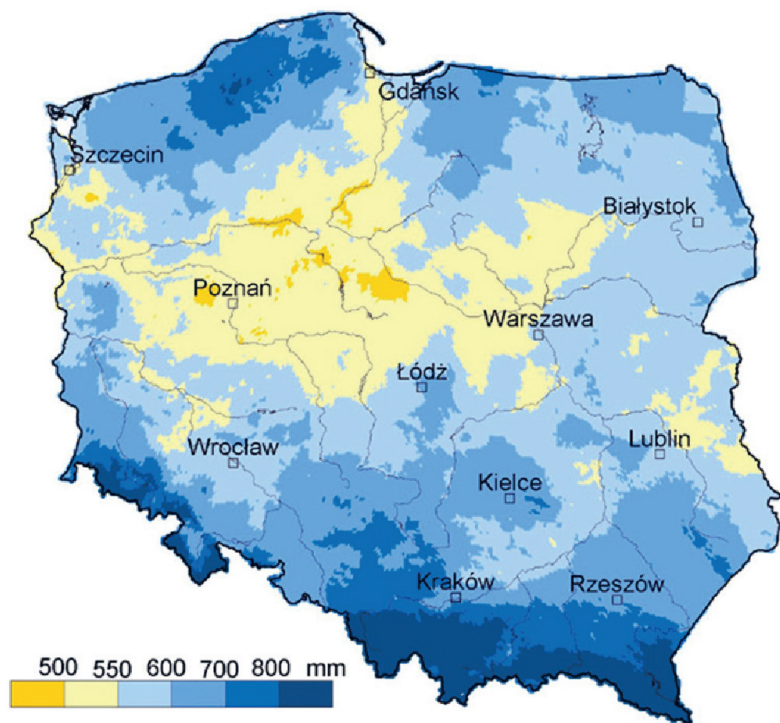
Decyzja o podjęciu aktywności pozarolniczej wynika z czynników wypychających (np. niedobór ziemi, spadające zyski), jak i przyciągających (np. stabilniejsze dochody poza rolnictwem, większa opłacalność) (Żmija, 2018, s. 342–352). Z badań wynika, że preferują ją mniejsze gospodarstwa, zwłaszcza o profilu roślinnym lub mieszanym oraz niskiej towarowości produkcji (Ostromęcki i in., 2015, s. 45–58). Stanowi ona dla nich uzupełniające źródło dochodu oraz umożliwia lepsze powiązanie z rynkiem i skuteczniejszą sprzedaż własnych produktów. Rodzinne gospodarstwa rolne w ten sposób często wpisują się również w rozwój biogospodarki (Adamowicz, 2017, s. 29–49), co daje im szansę na zwiększenie konkurencyjności rynkowej – m.in. poprzez produkcję biomasy (Sulewski i in., 2017, s. 50–74) z odpadów rolnych lub upraw roślin energetycznych.

W ramach Systemów Produkcji Zrównoważonej i Zintegrowanej ze Środowiskiem Obszarów Wiejskich funkcjonują również Systemy Rolniczej Produkcji Organicznej bez Agrochemikaliów. W ich obszarze gospodarstwa rolne wdrażają strategię dyferencjacji, wyróżniając się jakością lub unikalnymi cechami produktów (Sroka i in., 2016, s. 82–84), co jest szczególnie korzystne dla małych gospodarstw bez możliwości zwiększenia areału (Schans i in., 2015, s. 88–89). Działania te są wspierane przez marketing bezpośredni oraz przetwórstwo własne.

Strategia dyferencjacji może ewoluować w strategię koncentracji. Zakłada skupienie się na wybranym rynku, produkcie bądź segmencie odbiorców – np. poprzez specjalistyczną produkcję roślin lub hodowlę lokalnych ras (Pölling i in., 2016, s. 366–379). Koncentracja jest również fundamentem Systemów Rolniczej Produkcji Precyzyjnej (Rzeczpospolita, 2023c, s. R3–R4), bazujących na zaawansowanych technologiach informatycznych (Rzeczpospolita, 2023b, s. R2) i geolokalizacyjnych (m.in. GPS) (Rzeczpospolita, 2023a, s. R1; Chandra, Collis, 2021, s. 75–84). Pozwalających na tworzenie map plonów i różnicowane nawożenie, co ogranicza koszty (Arseniuk, 2018, s. 40–41), zmniejsza presję na środowisko i zwiększa efektywność gospodarowania (Walczak, 2018, s. 3–10).

1.2. Czynniki determinujące efektywne funkcjonowanie rolniczej działalności produkcyjnej w Polsce

Rodzinne gospodarstwa rolne i środowisko naturalne są ze sobą mocno powiązane, a jakość zasobów przyrodniczych (gleby, wody) warunkuje prowadzenie działalności rolniczej. Ich ochrona powinna zatem stanowić jeden z celów gospodarstwa. Oddziałują one bowiem na bioróżnorodność, krajobraz i poziom zanieczyszczeń, jednocześnie pozostając pod wpływem licznych czynników: środowiskowych, indywidualnych, politycznych i społecznych.

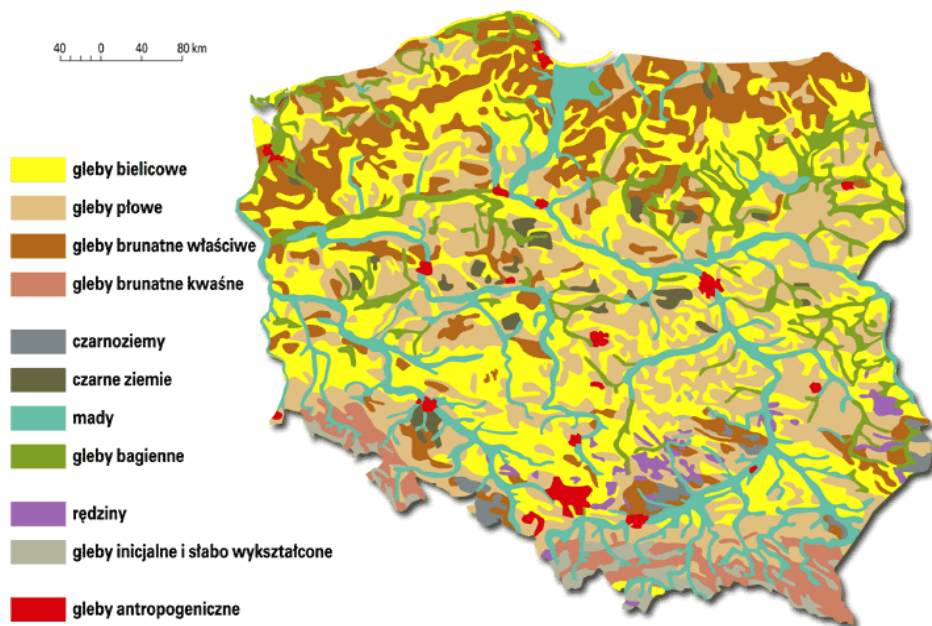
Rysunek 5. Średnioroczny rozkład opadów deszczu w Polsce (mm/m²)

Źródło: Dominik, 2013, s. 7.

Polska, dzięki zróżnicowanej rzeźbie terenu oraz korzystnym warunkom naturalnym ma duży potencjał rolniczy (Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, 2019, s. 5–7). Jednak nierównomierny rozkład opadów w skali kraju (rys. 5) stanowi wyzwanie dla gospodarstw w zakresie zarządzania zasobami wodnymi i planowania produkcji roślinnej. W Polsce opady roczne wynoszą od 550 mm/m² na Kujawach, Wielkopolsce i Ziemi Łódzkiej do ponad 800 mm/m² na Śląsku, Pomorzu i Małopolsce. Nierównomierny ich rozkład w okresie wegetacyjnym, który wynosi średnio od 200 dni na północnym wschodzie do 237 dni na południowym zachodzie

(Tomczyk i in., 2016, s. 76), powoduje ryzyko suszy, podtopień i powodzi (Tomczyk, Bednorz, 2022). Nawadnianie upraw jest więc istotnym problemem dla gospodarstw rolnych w dobie rosnącego zapotrzebowania na żywność.

Równie istotnym czynnikiem ograniczającym możliwości rozwoju rolnictwa jest zróżnicowana jakość gleb (rys. 6). Determinuje ona przydatność terenów do produkcji rolnej, a jej wartość użytkowa zależy od zawartości próchnicy, poziomu zakwaszenia, przepuszczalności wodnej oraz stopnia zagrożenia erozją.

Rysunek 6. Struktura i rozmieszczenie gleb w Polsce

Źródło: *Pedosfera – Gleby w Polsce.*

W Polsce tylko 11,4% gleb jest bardzo dobrej jakości rolniczej, podczas gdy gleby słabe i bardzo słabe (bielcowe, rdzawe i bagienne) stanowią 34,5% (Dzun, Musiał, 2013, s. 65), a aż 60,8% to gleby lekkie, głównie bielcowe i część gleb płowych, co niemal dwukrotnie przekracza średnią unijną (31,8%) (Krysztoforski, 2015, s. 6). Ich niska żyzność wymaga intensywnego nawożenia, co zwiększa koszt produkcji roślinnej.

Przydatność użytków rolnych w Polsce klasyfikuje się według ośmiostopniowej skali bonitacyjnej – od klasy I (użytki najlepsze) do VIII (użytki najgorsze). Dominującą powierzchnię stanowią gleby klasy IV (39,9%), zaliczane do gruntów ornych średniej jakości. Istotny udział mają także grunty klas III (22,7%) oraz V i VI (łącznie 34%). Tylko niewielka część użytków rolnych (3,3%) należy do klas I i II, czyli gleb o najwyższej przydatności rolniczej (Skłodowski, Bielska, 2009, s. 206). Należy zauważyć, że użytki rolne stają się coraz częściej przedmiotem licznych

konfliktów – m.in. z deweloperami, władzami czy osobami prywatnymi – co wpływa na stabilność produkcji rolniczej (Milczarek-Andrzejewska i in., 2020, s. 5–31).

W ciągu ostatnich dwóch dekad Polska odnotowała wzrost produktywności sektora rolnego i stała się jednym z ważniejszych producentów rolnych na świecie (Biuro Strategii i Analiz Międzynarodowych, 2020) oraz w UE (Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa, 2020, s. 20–21). W obliczu zmian geopolitycznych czynniki polityczne wywierają istotny wpływ na rozwój rolnictwa (Rzeczpospolita, 2023, s. A23). Należą do nich m.in. płatności za usługi ekosystemowe i regulacje sprzyjające ochronie bioróżnorodności (Żylicz, 2018, s. 20–21), których celem jest rekompensowanie kosztów i wspieranie zrównoważonej produkcji. Kluczową rolę pełni tu Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (Stoksik, 2015, s. 205–229) w ramach Wspólnej Polityki Rolnej UE. Ponadto na sektor wpływają działania z zakresu polityki gospodarczej (np. walka z inflacją) (Roszak, 2022, s. 1–2), społecznej (np. program 500+) (Gasz, 2018, s. 88–101) i ochrony środowiska (np. polityka wodna) (Dz.U. 2017 poz. 1566; Puślecki, 2023, s. 41–60).

Równolegle rośnie znaczenie czynników społecznych, takich jak zmieniające się preferencje konsumentów wobec produkcji rolnej, które dotyczą np. wzrostu popytu na żywność wysokiej jakości. Pod ich naciskiem w Europie obserwuje się np. większe spożycie warzyw i nabiału, natomiast w Chinach – mięsa. Zjawiska te stanowią zarówno szansę, jak i wyzwanie dla polskich gospodarstw, szczególnie w następstwie powiązania rolnictwa z rynkiem energii i związanej z tym presji na wzrost ochrony zasobów naturalnych i ograniczania powierzchni upraw.

Niektóre tereny w Polsce mają szczególne ograniczenia dla rolnictwa – to tzw. **obszary o specyficznych uwarunkowaniach rolniczych** (Musiał, 2015, s. 91–110). Należą do nich m.in. rejon objęte ochroną przyrody, góry, doliny rzeczne czy okolice miast. Wskazane czynniki wpływają na powstawanie **Obszarów Problemowych Rolniczo** (OPR), czyli terenów o ograniczonym potencjale rolniczym. Badania wskazują, że obejmują one aż 45% gospodarstw rolnych w Polsce, a średnia ich wielkość to 6,9 ha (o 30% mniej niż średnia krajowa) (Sobolewska-Mikulska, Wójcik-Leń, 2018).

1.3. Funkcje rodzinnego gospodarstwa rolnego

Funkcja produkcyjna

Funkcja produkcyjna to podstawowe kryterium identyfikujące rolniczy charakter gospodarstw, w tym rodzinnych. Obejmuje produkcję żywnościową, jak i nieżywnościową z uwzględnieniem jakości, ilości oraz wymogów bezpieczeństwa żywnościowego. W obliczu zmian w sektorze agrobiznesu, logistyce i preferencjach konsumenckich znaczenie tej funkcji ewoluuje. Wzrost wymagań formalnych – takich jak normy dobrostanu zwierząt, standardy sanitarno-higieniczne czy wymogi kontraktacji (Jeżyńska, 2014, s. 8–9) – przesuwają akcent z maksymalizacji wolumenu produkcji na jakość i bezpieczeństwo produktów.

W tym kontekście szczególnie dla małych gospodarstw rolnych to szansa na wzrost konkurencyjności (Siekierski, 2019, s. 3–17). Technologie produkcyjne oparte na pracy ręcznej i ograniczonym stosowaniu chemii rolniczej pozwalają tym gospodarstwom na dostarczanie zdrowej żywności zgodnej z oczekiwaniami społecznymi. Nadmienić bowiem należy, że jakość nie może być uzyskana kosztem utraty długoterminowej produktywności gleb (Wojewodzik, 2017, s. 1–287), stanowiącej fundament produkcji rolnej, bezpieczeństwa żywnościowego i zrównoważonego rozwoju gospodarstw rolnych.

Funkcja ekonomiczna

Rodzinne gospodarstwa rolne odgrywają rolę ekonomiczną, m.in. poprzez rozwój agropodsiębiorczości. Coraz częściej podejmują działania wykraczające poza tradycyjną produkcję rolną, integrując ją z dodatkowymi formami działalności gospodarczej, takimi jak agroturystyka, rzemiosło, świadczenie usług rolniczych (Jóźwiak, 2019, s. 257–279) czy wykorzystywanie odnawialnych źródeł energii (Sulewski i in., 2017, s. 50–74). Tego rodzaju dywersyfikacja źródeł dochodu zwiększa odporność gospodarstw na wahania rynkowe i zmienność przychodów z produkcji rolnej oraz umożliwia ich większą stabilność finansową i trwałość ekonomiczną.

Funkcja społeczna

Rodzinne gospodarstwa rolne, szczególnie małe, pełnią również istotne funkcje społeczne, które mają wpływ na rozwój obszarów wiejskich oraz spójność społeczną i kulturową narodu (Krzyżanowska, 2018). Do najważniejszych z nich należą:

- • **Funkcja kulturowa** – przejawia się w tworzeniu miejsca sprzyjającego utrwalaniu i przekazywaniu tradycji oraz lokalnego dziedzictwa kulturowego (Kowalska, 2013, s. 104–108), które umożliwia integrację społeczności lokalnych (Fedyszak-Radziejowska, 2012, s. 95–118) w dobie zaniku kulturowej tożsamości wsi i kraju.
- • **Funkcja środowiskowa** – małe gospodarstwa, stosując praktyki rolnictwa zrównoważonego, ograniczają negatywny jego wpływ na środowisko oraz nie generują tak znacznych presji środowiskowych jak duże, intensywne gospodarstwa (Zolotnytska, 2021, s. 43–58). Poprzez ochronę zasobów wodnych, gleby i bioróżnorodności oraz wspieranie regeneracji ekosystemów kształtują harmonijny krajobraz i rozwój ekoturystyki.
- • **Funkcja socjalna** – w przypadku utraty znaczenia ekonomicznego pełnią również rolę wsparcia socjalnego w postaci miejsca zamieszkania, zwłaszcza dla osób starszych (Musiał, 2013, s. 16–18). Ponadto, pomagają ograniczyć negatywne skutki migracji z miast do wsi, a także stanowią element walki z ubóstwem i wykluczeniem społecznym (Fienitz, 2017, s. 5–6).

Należy zatem stanowczo podkreślić, że mimo licznych wyzwań, małe rodzinne gospodarstwa rolne pełnią fundamentalne znaczenie w wielu aspektach.

2. Dochodowość rodzinnych gospodarstw rolnych

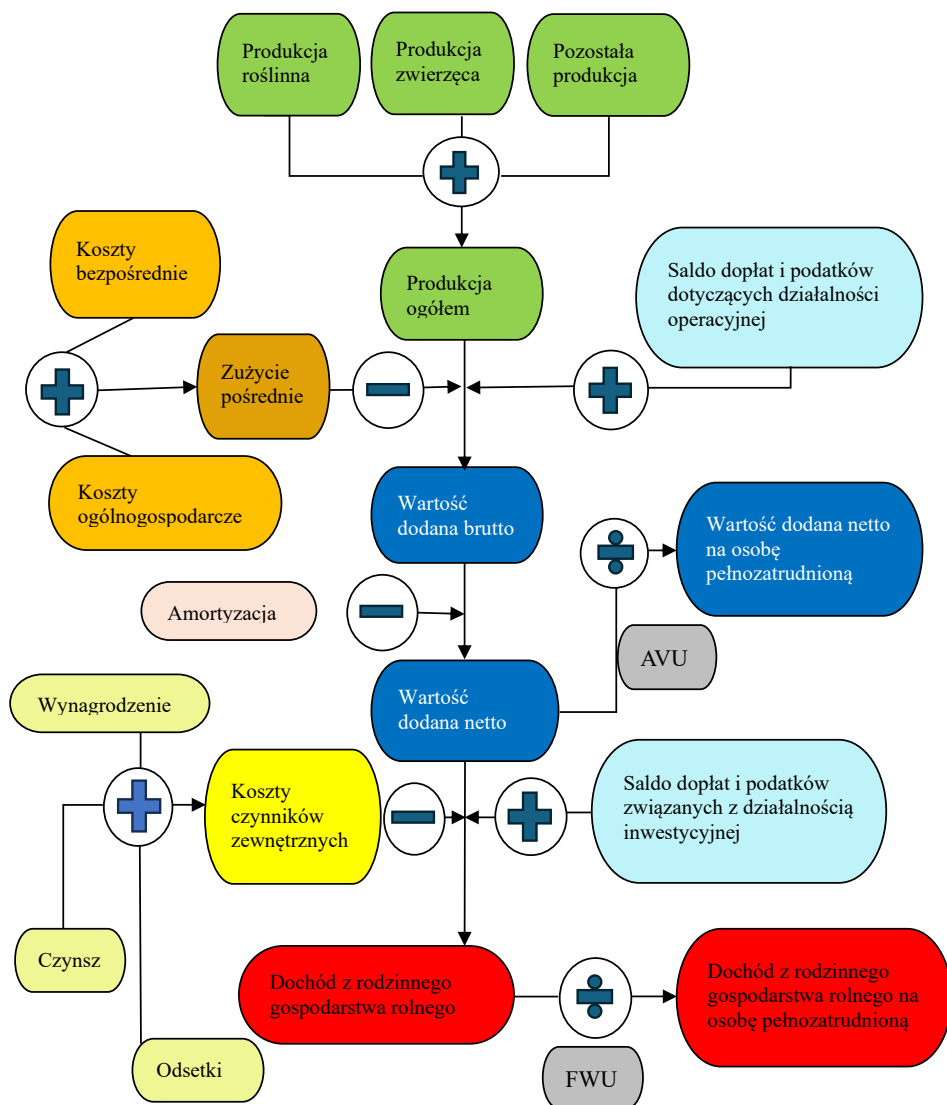
2.1. Dochód rolniczy – istota i rys historyczny

Brak formalnej księgowości oraz nieostry rozdział wydatków domowych i gospodarczych utrudnia ustalenie dochodu rolniczego szczególnie w małych gospodarstwach rolnych. Dochód rolniczy to część wartości produkcji, jaka pozostaje po odliczeniu kosztów produkcji, podatków, opłat, wynagrodzeń i innych zobowiązań (Kryszak, 2017, s. 168–171). Stanowi źródło utrzymania rolnika i jego rodziny oraz środki na inwestycje i rozwój gospodarstwa.

Istnieją różne definicje dochodu rolniczego – jako przyrost wartości (Rychlik, Kosieradzki, 1981), część produkcji całkowitej po odjęciu nakładów materiałowych (Gorzelać, 1990), czy wynagrodzenie za pracę i posiadane środki produkcji (Nowak, Domańska, 2014, s. 64–67) – co utrudnia jego precyzyjne określenie. Jak wskazują Joanna Pawłowska-Tyszko i Michał Soliwoda, problem wynika m.in. z podwójnej roli rolnika, jako właściciela i pracownika, trudności w wycenie konsumpcji własnej, obecności dodatkowych dochodów pozarolniczych oraz funkcji dochodu jako czynnika rozwoju gospodarstwa (Pawłowska-Tyszko, Soliwoda, 2014, s. 22–24).

W celu oceny sytuacji finansowej gospodarstw w UE, stosuje się system rachunkowości rolnej FADN (Farm Accountancy Data Network), który analizuje przychody i koszty (rys. 7), umożliwiając ocenę skutków polityki rolnej oraz opisuje sytuację dochodową gospodarstw rolnych za pomocą wskaźników takich jak: wartość dodana brutto, wartość dodana netto i dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego. Wartość dodana określa przyrost wartości wytworzonych dóbr niezależnie od struktury własności ziemi czy formy zatrudnienia, przy czym jej wariant brutto uwzględnia wszystkie koszty, natomiast netto – jedynie koszty własne, co lepiej oddaje realny dochód rolniczy. Najbardziej miarodajnym wskaźnikiem jest jednak dochód z rodzinnego gospodarstwa rolnego, będący nadwyżką ekonomiczną z działalności operacyjnej i jest formą wynagrodzenia za zaangażowanie własnych zasobów: pracy, ziemi i kapitału. Powinien on pokrywać bieżące potrzeby oraz umożliwiać spłatę zobowiązań i inwestycje.

Dochód rolniczy odgrywa kluczową rolę w polityce rolnej UE. Jednak jego zadowalający poziom pozostaje wyzwaniem dla Wspólnej Polityki Rolnej z powodu m.in. niekorzystnych relacji cenowych (tzw. nożyc cenowych) (Pokora-Kalinowska, 2024). Industrializacja rolnictwa pogłębiła problem – wydajność i produktywność gospodarstw rolnych, która postępowała wraz z malejącą ich liczbą, nie zapewniła porównywalnych dochodów w stosunku do robotników. Problemy te mają charakter strukturalny i utrudniają konkurencyjność gospodarstw względem innych grup zawodowych.

Rysunek 7. Rachunek dochodu w rodzinnym gospodarstwie rolnym w systemie FADN

Źródło: Floriańczyk i in., 2013 s. 36.

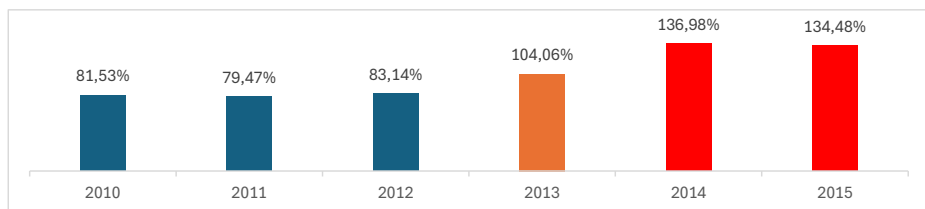
2.2. Czynniki determinujące dochód rolniczy w Polsce

Rozwój przemysłu zwiększył popyt na żywność i wymusił modernizację rolnictwa. Wzrost podaży i spadek cen nie przełożyły się jednak na stabilny wzrost dochodów rolników, co już na początku XX wieku doprowadziło do interwencji rządów w zakresie dochodu rolniczego w USA i Europie (Grzelak, 2016, s. 139–149). Dochody

rolnicze mimo to pozostają niestabilne, zależą bowiem zarówno od czynników zewnętrznych – warunki pogodowe, ceny rynkowe, polityka – jak i wewnętrznych – efektywność produkcji, skala działalności.

Jednym z zewnętrznych czynników wpływających na dochód rolniczy było przystąpienie Polski do UE i uzyskanie dostępu do m.in. systemu jednolitej płatności obszarowej (z ang. *Single Area Payment Scheme* – SAPS). Wspiera on dochody rolników i promuje zrównoważone praktyki rolnicze. Tego rodzaju systemy płatności stabilizują dochody oraz mają wymiar środowiskowy i społeczny, wpływając na inwestycje, rynek ziemi czy wymianę pokoleniową (Góral, 2015, s. 127). Stanowią rekompensatę (Kutkowska, Berbeka, 2016, s. 119–125) za stosowanie przyjaznych środowisku technologii (Kasztelan i in., 2019, s. 96–104), a nie pomoc socjalną, dlatego ich efektywność powinna być monitorowana zarówno na poziomie mikro jak i makroekonomicznym. Mają one bowiem wspierać aktywność i rozwój gospodarstw.

Badania Pavla Ciaiana, d'Artisa Kancsa i Sergia Gomeza y Palomy wykazały, że największy wpływ na dochody rolnicze miał Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW), następnie płatności bezpośrednie (Grzebyk, 2017, s. 146–161), a najmniejszy – płatności związane z produkcją (Ciaian i in., 2015, s. 19–28). Znaczenie płatności bezpośrednich w dochodach rodzinnych gospodarstw rolnych potwierdzają również analizy krajowe (rys. 8).

Rysunek 8. Relacja płatności bezpośrednich do dochodu rodzinnego gospodarstwa rolnego uczestniczącego w systemie FADN

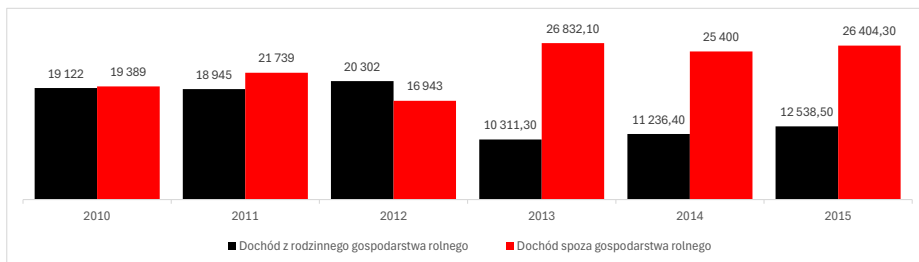
Źródło: Strzelecka, 2018, s. 84.

Na podstawie lat 2010–2015 należy stwierdzić rosnące uzależnienie gospodarstw rolnych od płatności bezpośrednich, a ich wartość od 2013 roku przewyższała dochody z samej produkcji rolnej, czyniąc je głównym źródłem utrzymania.

Badania Joanny Średzińskiej wskazują, że wpływ czynników dochodotwórczych zależy od wielkości ekonomicznej gospodarstwa. W małych gospodarstwach wzrost aktywów nie przekładał się jednak na wyższy dochód, co sugeruje nieefektywne wykorzystanie zasobów (Średzińska, 2017, s. 305–314) i generowanie zbędnych kosztów (Grzelak, 2014, s. 45–64).

Gdy dochód z produkcji rolniczej nie zaspokaja potrzeb bytowych i rozwojowych rolników (Hajduk, 2018, s. 91–99), konieczna jest tzw. dywersyfikacja dochodów (Wan i in., 2016, s. 1–12), która pozwala na utrzymanie stabilności finansowej

i minimalizuje ryzyko związane z wahaniami dochodów rolniczych. Rysunek 9 ukazuje, jak w latach 2010–2015 zmieniała się relacja między dochodami uzyskiwanymi w małym gospodarstwie rolnym a dochodami z działalności pozarolniczej.

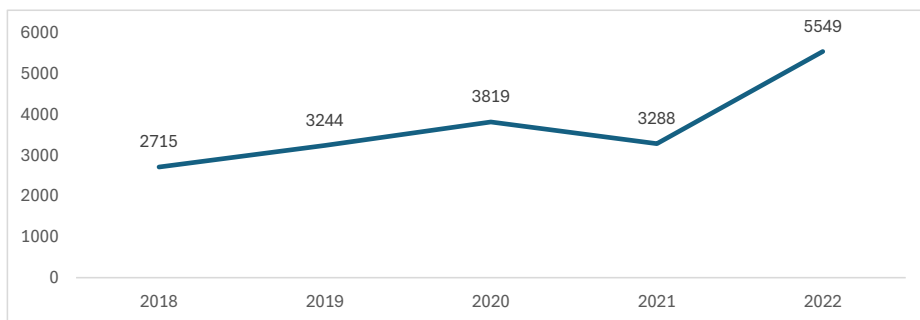

Rysunek 9. Poziom średniego rocznego dochodu małych gospodarstw rolnych w Polsce (zł)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Strzelecka, 2018, s. 82–83.

W latach 2010–2015 dochody małych gospodarstw rolnych w Polsce w coraz większym stopniu pochodziły spoza rolnictwa. Największy udział miała praca najemna, choć jej znaczenie spadło z 63,1% do 54,1% a wzrosły wpływy z rent i emerytur (z 15% do 39,5%), co odzwierciedla starzenie się właścicieli gospodarstw. Pozostałe źródła, takie jak świadczenia społeczne, dochody z działalności pozarolniczej i inne wpływy miały niewielki i malejący udział (Strzelecka, 2018, s. 86). Dane te potwierdzają, niewystarczającą dochodowość działalności rolniczej.

Należy również zauważyć, że dane GUS wskazują wzrost dochodu w indywidualnym gospodarstwie rolnym (rys. 10). W 2022 roku przeciętny dochód brutto wyniósł 5549 zł brutto na 1 ha przeliczeniowy, czyli 63 813 zł rocznie przy średniej krajowej powierzchni 11,5 ha. Zakładając udział dwóch osób w pracy, miesięczny dochód brutto na osobę wyniósł 2659 zł, czyli poniżej poziomu ówczesnej płacy minimalnej (3100 zł) (Mikos, 2021). Zdaniem autora dane publikowane przez GUS są jednak zawyżone i nie przedstawiają realnej sytuacji finansowej większości gospodarstw.

Rysunek 10. Przeciętny roczny dochód (zł) osiągnięty z 1 ha przeliczeniowego w gospodarstwie rolnym

Źródło: Główny Urząd Statystyczny, 2019; 2020; 2021; 2022; 2023.

W obliczu zmian klimatycznych, potrzeby bezpieczeństwa żywnościowego i wyzwań zrównoważonego rozwoju, realną szansą na dochodowość i perspektywę rozwoju małych gospodarstw rolnych może być rolnictwo ekologiczne (Zolotyńska, 2021, s. 43–58). Przykłady USA (Ikerd, 2016, s. 14) i Europy Zachodniej wskazują, że marginalizacja małych gospodarstw prowadzi do dominacji masowej produkcji, spadku jakości żywności, utraty różnorodności oraz osłabienia struktur lokalnych.

Rozdział III

Produkcja ekologiczna jako preferowany kierunek rozwoju produkcji rolnej w Unii Europejskiej

1. Definicja, podstawy prawne oraz funkcje produkcji ekologicznej

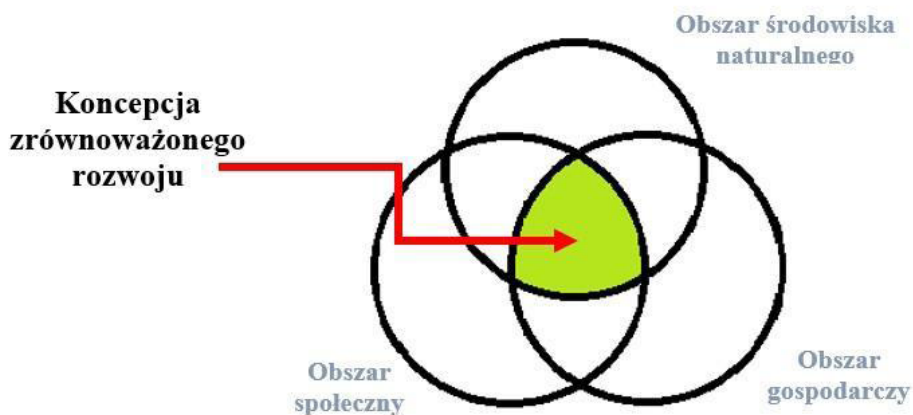
Zgodnie z definicją Rady UE, produkcja ekologiczna to

ogólny system zarządzania gospodarstwem i produkcji żywności, łączący najkorzystniejsze dla środowiska praktyki, wysoki stopień różnorodności biologicznej, ochronę zasobów naturalnych, stosowanie wysokich standardów dotyczących dobrostanu zwierząt i metodę produkcji odpowiadającą wymaganiom niektórych konsumentów preferujących wyroby wytwarzane przy użyciu substancji naturalnych i naturalnych procesów (Rozporządzenie Rady (WE), Dz.U. L 189 z 20.07.2007 r., pkt 1).

Należy dodać, że produkcja ekologiczna „oznacza stosowanie metody produkcji zgodnej z zasadami określonymi w niniejszym rozporządzeniu na etapie produkcji, przygotowania i dystrybucji” (Rozporządzenie Rady (WE), Dz.U. L 189 z 20.07.2007 r., art. 2 lit. a).

W Polsce działalność w zakresie produkcji ekologicznej reguluje ustawa o rolnictwie ekologicznym (Dz.U. 2019 poz. 1353, art. 2 pkt. 3), która określa również kompetencje krajowych organów nadzorujących i kontrolnych. System produkcji ekologicznej wspiera cele społeczne, ekonomiczne i ekologiczne, wpisując się tym samym w koncepcję zrównoważonego rozwoju (Rokicka, Woźniak, 2016) oraz założenia Europejskiego Zielonego Ładu (Baszczyńska, Jędrzejczak, 2022, s. 39–50), który zakłada osiągnięcie neutralności klimatycznej do 2050 roku.

Zrównoważony rozwój opiera się na zasadzie sprawiedliwości międzypokoleniowej i zakłada równy dostęp do zasobów naturalnych i ekonomicznych dla obecnych i przyszłych pokoleń (Szewczyk, 2017, s. 295–300). W raporcie Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju *Nasza wspólna przyszłość* określono go jako ten, „który zapewnia zaspokojenie potrzeb obecnego pokolenia bez umniejszania szans rozwojowych przyszłych pokoleń” (World Commission on Environment and Development United Nations, 1987). Jego założenia przedstawiono na rys. 11.

Rysunek 11. Koncepcja zrównoważonego rozwoju

Źródło: Trzepacz, 2012, s. 19.

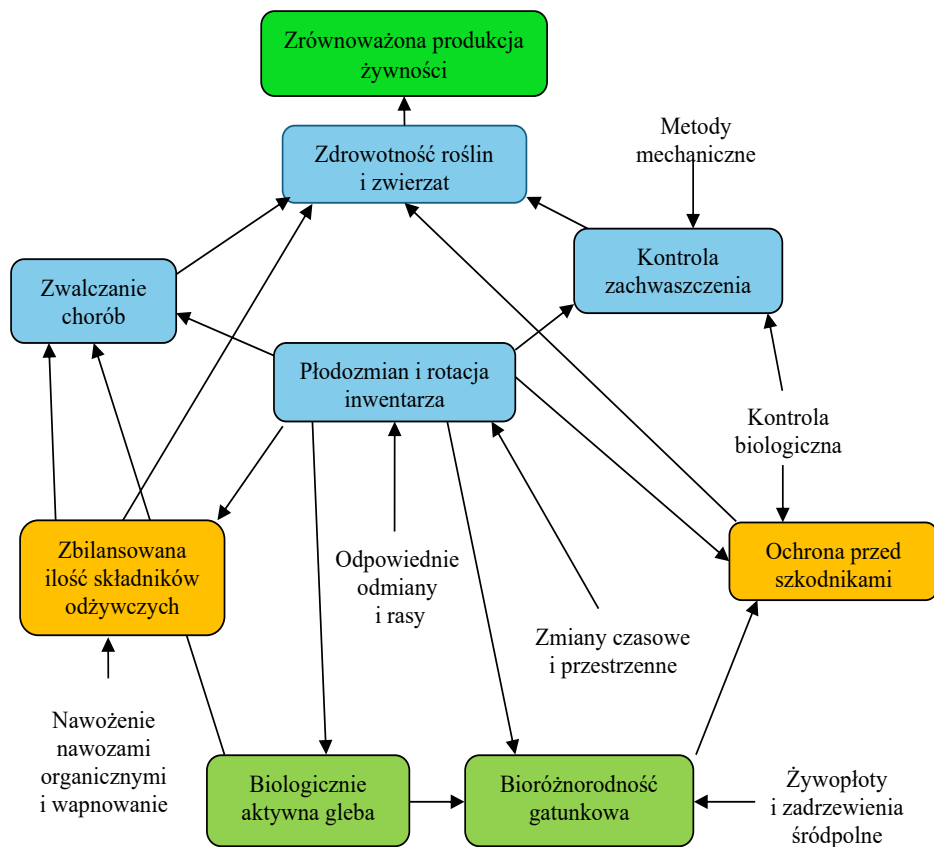
Rolnictwo ekologiczne odzwierciedla idee zrównoważonego rozwoju (Pijanowska, Żmija, 2018, s. 1293–1306), gdyż opiera się na następujących założeniach (rys. 12), łącząc troskę o środowisko naturalne z produkcją żywności wysokiej jakości.

Rolnictwo ekologiczne wykorzystuje wyłącznie naturalne środki produkcji, eliminując syntetyczne nawozy i chemikalia (Olkiewicz, 2017, s. 149). Wspiera bioróżnorodność, poprawia zdrowie konsumentów, trwałość społeczno-gospodarczą obszarów wiejskich i wytwarza produkty pozbawione silnych sztucznych środków (antybiotyki, nawozy).

W Rozporządzeniu Rady Unii Europejskiej podkreślono, że

ekologiczna metoda produkcji pełni zatem podwójną funkcję społeczną: z jednej strony dostarcza towary na specyficzny rynek kształtowany przez popyt na produkty ekologiczne, a z drugiej jest działaniem w interesie publicznym, ponieważ przyczynia się do ochrony środowiska dobrostanu zwierząt i rozwoju obszarów wiejskich (Rozporządzenie Rady (WE), Dz.U. L 189 z 20.07.2007 r., pkt 1).

Takie ujęcie wskazuje na wielowymiarowy charakter produkcji ekologicznej.

Rysunek 12. Główne założenia rolnictwa ekologicznego zgodnie z koncepcją zrównoważonego rozwoju

Źródło: Głodowska, Gałązka, 2017, s. 152.

Podstawą produkcji ekologicznej jest dbałość o jakość zasobów naturalnych, w szczególności gleb. Dąży ona do utrzymania **żywej gleby**, ponieważ pełni ważną rolę w obiegu materii organicznej i nieorganicznej. Jej żyzność uwarunkowana jest rodzajem gleby oraz aktywnością organizmów glebowych (Kopiński, Witończak-Piechnik, 2022, s. 44–54; Feledyn-Szewczyk i in., 2017, s. 57–71). Stosowane praktyki w postaci płodozmianu, uprawy międzyplonowej, wykorzystywania nawozów naturalnych i organicznych oraz zadrzewień śródpolnych poprawia poziom żyzności (Orzechowski, Trzcianowska, 2016, s. 153–163), co przyczynia się do wzrostu bioróżnorodności i trwałego podnoszenia jakości gleb.

Celem produkcji ekologicznej jest również **ochrona zasobów wodnych**, poprzez zachowanie naturalnych jej źródeł oraz ograniczanie odpływu z powierzchni użytków rolnych. W tym celu ważna jest poprawa struktury gleby oraz zwiększenie jej pojemności wodnej. Zastosowanie praktyk, takich jak np. zabiegi agrotechniczne

poprawiające strukturę gleby, ogranicza parowanie i spływ powierzchniowy. Działania te zwiększają retencję wodną gleby, chronią poziom wód gruntowych i ograniczają skutki suszy (Kuś, 2016, s. 83–104).

Produkcja ekologiczna dąży też do **poprawy jakości powietrza**. Intensywne systemy chowu zwierząt przyczyniają się do zanieczyszczenia powietrza nadmierną emisją odorów oraz gazów cieplarnianych (np. metan, amoniak, podtlenek azotu) (Kułek, 2018, s. 1–52). Według szacunków intensywna hodowla odpowiada za 14,5% globalnej antropogenicznej emisji gazów cieplarnianych, w tym 53% podtlenku azotu, 44% metanu i 5% CO₂ (Rojas-Downing i in., 2017, s. 151). W rolnictwie ekologicznym, ze względu na ograniczenie chowu i dzięki ścisłym regulacjom prawnym dotyczącym dobrostanu zwierząt (np. minimalna powierzchnia wybiegów), emisje te są istotnie niższe.

Produkcja ekologiczna odgrywa również rolę w **ochronie bioróżnorodności**, kluczowej dla żyzności gleb, stabilności plonów oraz ograniczania erozji (Gołębiewska i in., 2016, s. 51–78). Różnorodność biologiczna, np. obecność zapylaczy, bezpośrednio wpływa na wydajność produkcji rolniczej. Rolnictwo ekologiczne wspiera ją poprzez naturalne nawozy i biologiczne metody ochrony roślin oraz płodozmian. Zachowywane są również półnaturalne użytki zielone – łąki i pastwiska – cenne dla flory i fauny. Ponadto, ekologiczne gospodarowanie sprzyja zachowaniu tradycyjnego krajobrazu wiejskiego, pełniącemu funkcję rekreacyjną i turystyczną, wspierając rozwój agroturystyki (Kiryluk, 2017, s. 159–167).

2. Rola i znaczenie produkcji ekologicznej

2.1. Produkcja ekologiczna na świecie

Pomimo rygorystycznych wymogów produkcja ekologiczna zyskuje na znaczeniu, zarówno w krajach rozwiniętych jak i rozwijających się (Drygas i in., 2017, s. 14–16; Bazaluk i in., 2020, s. 1–19). Dla małych gospodarstw rolnych produkcja ekologiczna może być szansą nawiązania efektywnej konkurencji z wielkopowierzchniowymi oraz nowoczesnymi gospodarstwami rolnymi. Sprzyja temu stosowana przez nie technologia produkcji, wzrost zainteresowania konsumentów jakością żywności (Willer i in., 2016, s. 20–58) oraz ich rosnąca świadomość ekologiczna (Sajdakowska i in., 2015, s. 521–530). Konkurencyjność produkcji ekologicznej wzmacniają także instrumenty wsparcia finansowego – np. dopłaty rolnośrodowiskowe, oferowane m.in. przez UE.

Na świecie udział użytków ekologicznych w całkowitej powierzchni użytków rolnych wzrósł z 1,4% w 2017 roku do 2% w 2022 roku (tab. 4). Największy wzrost odnotowano w Australii i Oceanii (o 5,8 pkt proc.), a następnie w Europie – o 0,8 pkt proc. W pozostałych regionach zmiany były nieznaczne lub niezauważalne.

Tabela 4. Udział użytków ekologicznych w ogólnej powierzchni użytków rolnych danego regionu (%)

	Afryka	Azja	Europa	Ameryka Południowa	Ameryka Północna	Australia i Oceania	Świat
2017	0,2	0,4	2,9	1,1	0,8	8,5	1,4
2018	0,2	0,4	3,1	1,1	0,8	8,6	1,5
2019	0,2	0,4	3,3	1,2	0,8	9,6	1,5
2020	0,2	0,4	3,4	1,4	0,8	9,7	1,6
2021	0,2	0,4	3,6	1,4	0,8	9,7	1,6
2022	0,2	0,4	3,7	1,3	0,8	14,3	2

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Willer, Lernoud, 2019, s. 44; Willer i in., 2020, s. 41; Willer i in., 2021, s. 41; Willer i in., 2022, s. 41; Willer i in., 2023, s. 39; Willer i in., 2024, s. 44.

Wzrost ich udziału świadczy o systematycznym powiększaniu się powierzchni użytków ekologicznych (tab. 5).

Tabela 5. Powierzchnia użytków ekologicznych w poszczególnych regionach świata wyrażona w mln ha oraz jej udział w ogólnej powierzchni użytków ekologicznych na świecie w okresie od 2016 do 2022 roku

	Afryka	Ameryka Południowa	Ameryka Północna	Australia i Oceania	Azja	Europa	Razem
Powierzchnia w mln ha w 2016	1,8	7,1	3,1	27,3	4,9	13,5	57,7
Udział w 2016 (%)	3	12,3	5	47,3	9	23,4	100
Powierzchnia w mln ha w 2017	2	8	3,2	35,9	6,1	14,6	69,8
Udział w 2017 (%)	3%	11	5	51	9	21	100
Powierzchnia w mln ha w 2018	2	8	3,3	36	6,5	15,6	71,5
Udział w 2018 (%)	3	11	5	50	9	22	100
Powierzchnia w mln ha w 2019	2	8,3	3,6	36	5,9	16,5	72,3
Udział w 2019 (%)	2,8	11,5	5	49,6	8,2	22,9	100
Powierzchnia w mln ha w 2021	2,6	9,9	3,6	36	6,5	17,8	76,4
Udział w 2021 (%)	3,5	12,9	4,6	47,1	8,5	23,4	100

Tab. 5 (cd.)

	Afryka	Ameryka Południowa	Ameryka Północna	Australia i Oceania	Azja	Europa	Razem
Powierzchnia w mln ha w 2022	2,7	9,5	3,6	53,2	8,8	18,5	96,4
Udział w 2022 (%)	2,8	9,9	3,8	55,2	9,2	19,1	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Willer, Lernoud, 2018, s. 38; Willer, Lernoud, 2019, s. 40; Willer i in., 2020, s. 37; Willer i in., 2021, s. 37; Willer i in., 2023, s. 34; Willer i in., 2024, s. 42.

W 2022 roku globalny areal użytków ekologicznych wyniósł 96,4 mln ha, wzrost zatem o 38,7 mln ha względem 2016 roku. Największe ich obszary zanotowano w Australii i Oceanii (53,2 mln ha), choć Europa (18,5 mln ha) także odgrywa znaczącą rolę. Największy przyrost w latach 2016–2022 dotyczył ponownie Australii i Oceanii (+25,9 mln ha), Europy (+5,0 mln ha) i Azji (+3,9 mln ha), podczas gdy w pozostałych regionach był na poziomie 0,5 – 2,8 mln ha. Pokazuje to globalne znaczenie produkcji ekologicznej, przy jednoczesnym jej regionalnym zróżnicowanym tempie rozwoju.

Przechodząc do gospodarstw ekologicznych, ich liczba na świecie wyniosła w 2022 roku ponad 4,5 mln (tab. 6) i wzrosła o ponad 80% w ciągu 8 lat. Największy odsetek, pomimo dominacji Australii i Oceanii pod względem powierzchni użytków ekologicznych, zlokalizowany był w Azji (60,6%), Afryce (21,7%) oraz Europie (10,7%).

Tabela 6. Liczba gospodarstw prowadzących w latach 2015–2022 produkcję ekologiczną na świecie (tys.)

	Świat	Afryka	Ameryka Południowa	Ameryka Północna	Australia i Oceania	Azja	Europa
2015	2 417 883	719 710	456 806	19 356	22 009	851 016	348 986
2016	2 726 967	741 367	458 532	18 422	27 366	1 108 040	373 240
2017	2 945 341	806 877	460 443	22 966	26 750	1 231 159	397 146
2018	2 796 916	788 858	227 609	23 957	20 859	1 317 023	418 610
2019	3 129 893	850 781	224 388	22 153	16 117	1 588 400	428 677
2020	3 368 254	833 986	270 472	22 448	15 930	1 808 464	417 977
2021	3 669 201	1 123 255	280 436	23 392	18 479	1 782 134	442 274
2022	4 502 778	975 334	270 217	23 948	24 466	2 728 678	480 135

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Willer, Lernoud, 2017, s. 62; Willer, Lernoud, 2018, s. 60; Willer i in., 2020, s. 58; Willer i in., 2022, s. 57; Willer i in., 2023, s. 54; Willer i in., 2024, s. 49.

Analiza relacji między powierzchnią użytków ekologicznych a liczbą gospodarstw ujawnia, że:

- w Australii i Oceanii dominują gospodarstwa o znacznym, a w Azji i Afryce o niewielkim areale użytków ekologicznych;
- w Europie ten obszar rolnictwa charakteryzuje się wzrostem liczby gospodarstw ekologicznych i powierzchni użytków ekologicznych, co sugeruje rozwój podmiotów średnich.

W 2018 roku wartość globalnego rynku żywności ekologicznej przekroczyła 100 mld dolarów (Ecovia Intelligence, 2019), a w 2023 roku wzrosła do ponad 231 mld (Grand View Research, 2024). W poszczególnych regionach świata wartość sprzedaży kształtowała się jednak na różnym poziomie (tab. 7).

Tabela 7. Wartość sprzedaży detalicznej rynku żywności ekologicznej w latach 2015–2020 na świecie (mld euro)

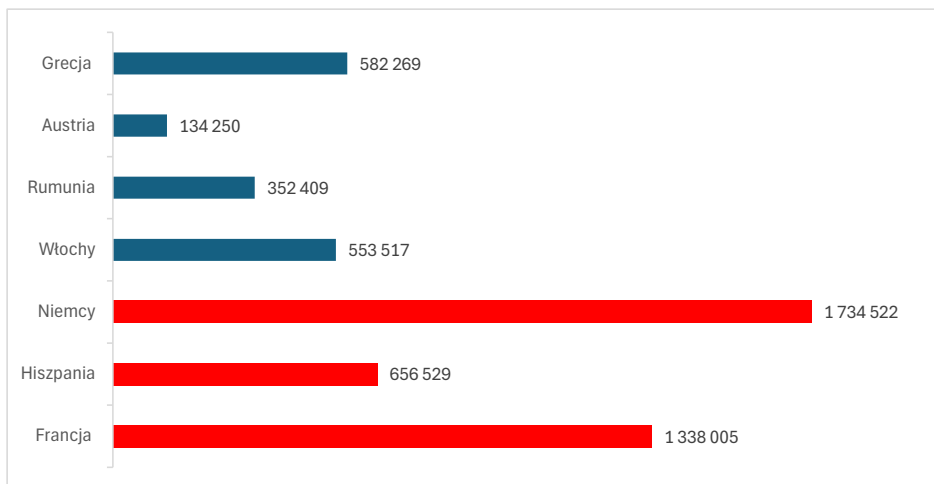
Region	Wartość sprzedaży detalicznej żywności ekologicznej (mld euro)					
	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Afryka	0,16	0,17	0,17	0,16	–	–
Azja	9,601	10,071	10,949	12,540	13,747	15,032
Europa	37,351	40,729	45,049	52,000	54,539	53,070
Ameryka Południowa	0,810	0,810	0,810	0,778	0,778	0,778
Ameryka Północna	43,012	43,677	48,201	53,717	53,901	64,366
Australia i Oceania	1,293	1,378	1,378	1,594	1,866	1,510
Wartość globalna	92,074	96,683	106,404	120,647	124,845	134,760

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Willer, Lernoud, 2019, s. 70; Willer i in., 2020, s. 67; Willer i in., 2021, s. 65; Willer i in., 2022, s. 65; Willer i in., 2023, s. 61; Willer i in., 2024, s. 57.

W latach 2015–2020 rynek ten wykazywał stabilną tendencję wzrostową, notując średni roczny przyrost o 8,54 mld euro. W 2022 roku najwyższą sprzedaż odnotowano w Ameryce Północnej (64,37 mld euro) i Europie (53,07 mld euro), które łącznie odpowiadały za 87% jego globalnej wartości. Największym pojedynczym rynkiem konsumenckim są jednak Stany Zjednoczone (58,57 mld euro), a następnie Niemcy (15,31 mld euro) oraz Francja (12,08 mld euro) (Willer i in., 2024, s. 58). Należy także podkreślić, że wysoka wartość rynku europejskiego wynika z jego skoordynowanego rozwoju w wielu państwach, a nie wyłącznie z udziału największych gospodarek.

2.2. Produkcja ekologiczna w Europie

W 2022 roku powierzchnia użytków ekologicznych w Europie wyniosła 18,5 mln ha (o 5 mln ha więcej niż w 2016 roku). Największą ich koncentrację odnotowano we Francji (2,9 mln ha), Hiszpanii (2,7 mln ha) oraz we Włoszech (2,3 mln ha) (Willer i in., 2024, s. 185). Wzrost ten był jednak zróżnicowany i na tle Europy wyróżniła się Francja, Niemcy i Hiszpania (rys. 13).

Rysunek 13. Wzrost powierzchni użytków ekologicznych w Europie w latach 2016–2022 (ha)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Willer, Lernoud, 2018, s. 221; Willer i in., 2024, s. 190.

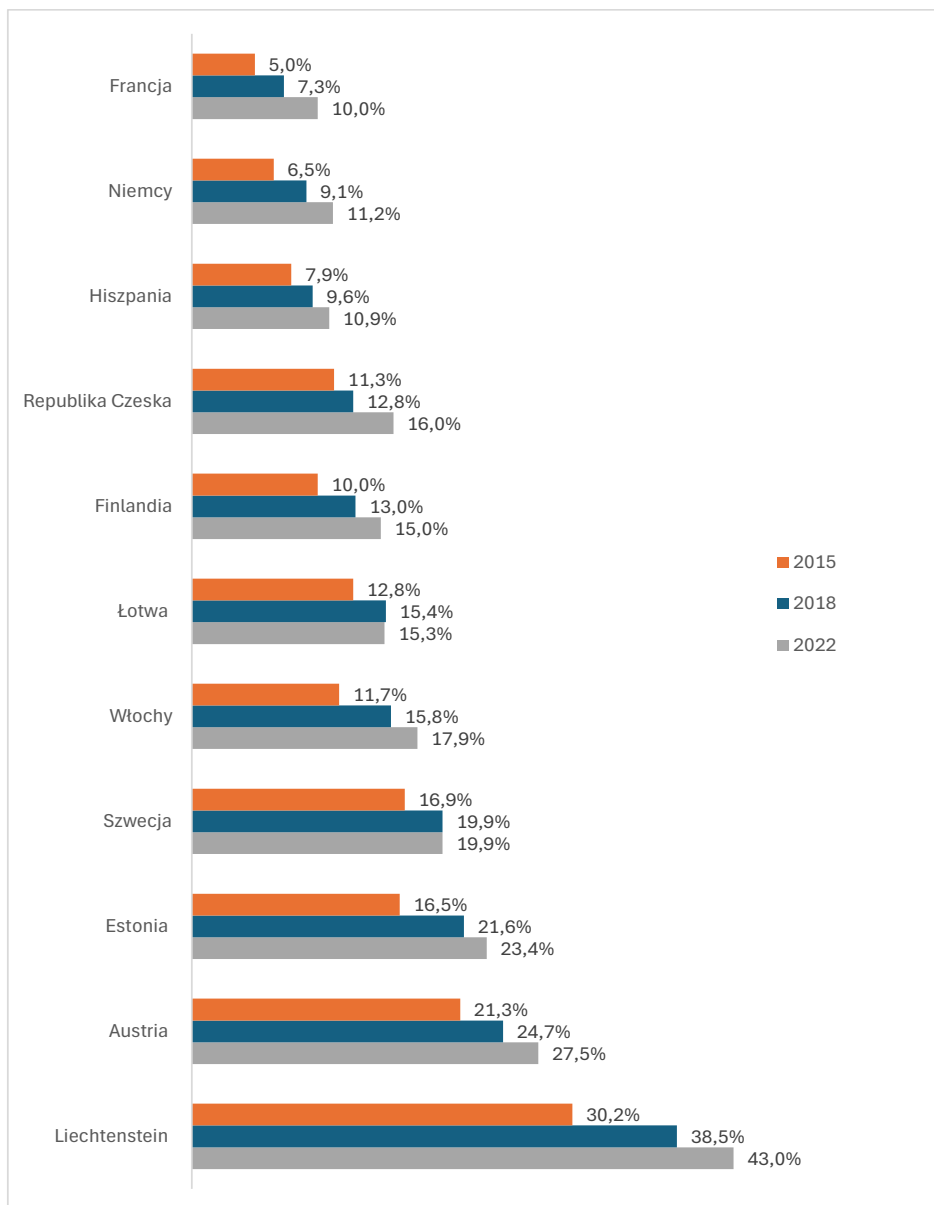
Wzrost powierzchni użytków ekologicznych w Europie znajduje odzwierciedlenie również w rosnącym ich udziale w całkowitej powierzchni użytków rolnych państw (rys. 14).

W 2022 roku wyróżnił się pod tym względem Liechtenstein (43%), a w latach 2015–2022 również w tym państwie doszło do najwyższego przyrostu użytków ekologicznych (+12,8 pkt proc.). Dane te wskazują także, że w takich krajach jak Liechtenstein, Austria, Estonia i Szwecja produkcja ekologiczna stanowi istotny element rolnictwa.

Przechodząc do liczby gospodarstw prowadzących produkcję ekologiczną, w roku 2022 w Europie funkcjonowało 480,1 tys. gospodarstw, lecz ich rozmieszczenie określić można jako niejednorodne (rys. 15).

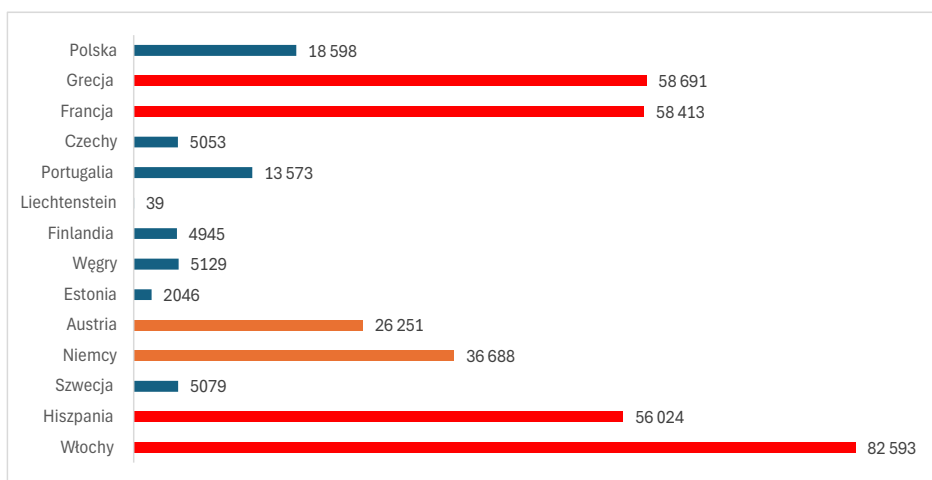
Produkcja ekologiczna jest znacznie bardziej rozwinięta w krajach Europy Zachodniej, szczególnie tych ze sprzyjającym klimatem (Włochy, Hiszpania, Grecja, Francja), niż w Europie Środkowo-Wschodniej. Wskazuje to na potrzebę dalszego wzmacniania produkcji ekologicznej w mniej rozwiniętych gospodarczo

regionach Europy poprzez edukację, wsparcie finansowe i promowanie konsumpcji produktów ekologicznych.

Rysunek 14. Udział użytków ekologicznych w ogólnej powierzchni użytków rolnych danego kraju w 2015, 2018 oraz 2020 roku

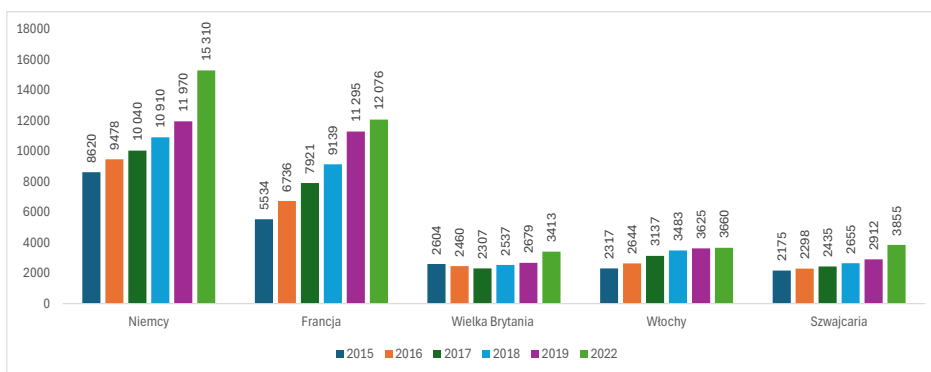
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Willer, Lernoud, 2017, s. 213; Willer i in., 2020, s. 232; Willer i in., 2024, s. 191.

Rysunek 15. Liczba gospodarstw rolnych w Europie prowadzących produkcję ekologiczną w 2022 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Willer i in., 2024, s. 200.

W 2022 roku całkowita wartość sprzedaży detalicznej produktów ekologicznych w Europie wyniosła 53,1 mld euro, z czego aż 45,1 mld euro przypadło na kraje Unii Europejskiej. Pokazuje to, że wartość rynku kształtowana jest przez wiele państw, jednak mimo to można wskazać liderów, wyróżniających się pod tym względem (rys. 16).

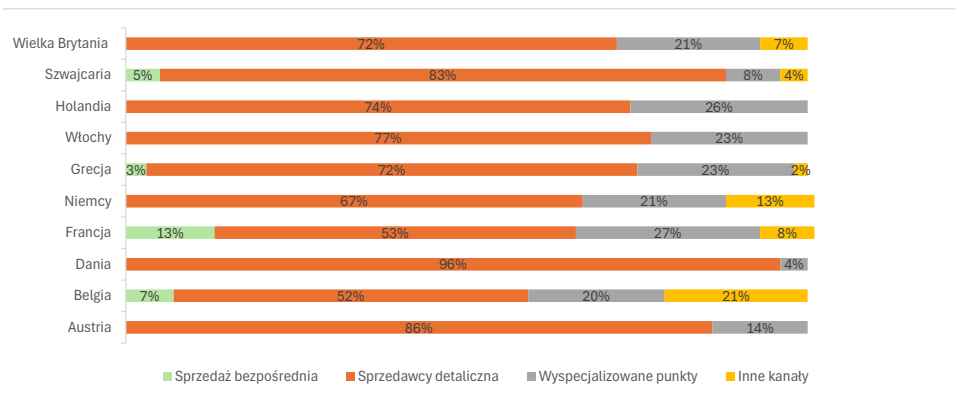
Rysunek 16. Wielkość sprzedaży produktów ekologicznych w latach 2015–2020 w wybranych europejskich państwach (mld euro)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Willer, Lernoud, 2017, s. 227; Willer, Lernoud, 2018, s. 240; Willer, Lernoud, 2019, s. 238; Willer i in., 2020, s. 247; Willer i in., 2021, s. 249; Willer i in., 2024, s. 205.

Niemcy, z wynikiem 15,3 mld euro, pozostawały największym rynkiem sprzedaży ekologicznej żywności w Europie, wyprzedzając Francję (12,1 mld euro) i pozostałe państwa. Dane te wskazują, że Niemcy i Francja mają kluczowe znaczenie dla kształtowania europejskiego rynku sprzedaży żywności ekologicznej, jednak w odróżnieniu od np. Stanów Zjednoczonych w Ameryce Północnej, nie posiadają aż tak dużego udziału w Europie.

Co istotne, najwyższy udział żywności ekologicznej w ogólnej sprzedaży detalicznej w 2022 roku miały: Dania (12%), Austria (11,5%) i Szwajcaria (11,2%). To pokazuje, że w tych krajach żywność ekologiczna stanowi istotny element codziennej konsumpcji bardziej, niż ma to miejsce w największych europejskich gospodarkach, gdzie ten udział wynosił odpowiednio 6,3% w Niemczech i 6,1% we Francji (Willer i in., 2024, s. 206). Należy podkreślić, że konsumpcja produktów ekologicznych w dużym stopniu koreluje z poziomem zamożności społeczeństw. Wydatki per capita na żywność ekologiczną w 2020 roku były najwyższe w Szwajcarii (418 euro), Danii (384 euro) oraz Szwecji (212 euro), natomiast najniższe w Europie Środkowo-Wschodniej, m.in. w Polsce (8 euro) oraz w Ukrainie (1 euro) (Willer i in., 2022, s. 67–68).

Do dystrybucji żywności ekologicznej w Europie dochodzi przez wiele kanałów sprzedaży (w sklepach ogólnospożywczych, w wyspecjalizowanych placówkach z ekologiczną żywnością oraz bezpośrednio u producentów rolnych) (rys. 17).

Rysunek 17. Udział kanałów sprzedaży wykorzystywanych na rynku żywności ekologicznej w Europie w 2020 roku

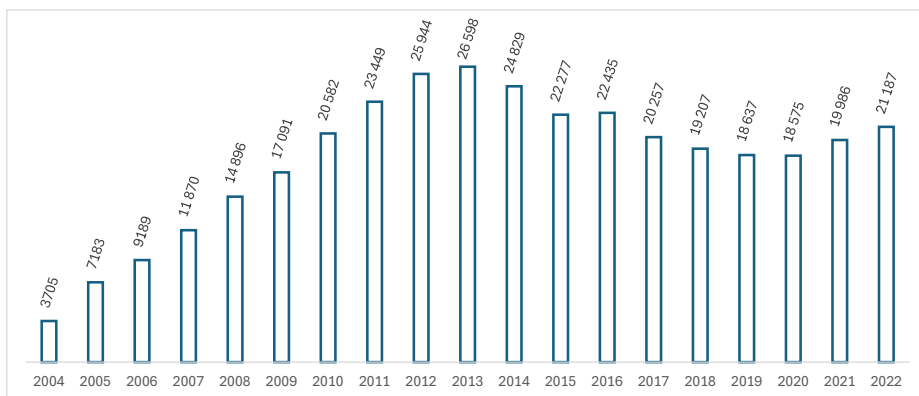
Źródło: Willer i in., 2024, s. 209.

W Europie dominująca była sprzedaż detaliczna, co wskazuje na rosnącą dostępność produktów ekologicznych w codziennych punktach sprzedaży. Sprzedaż bezpośrednia odgrywała marginalną rolę z uwagi na wyższe wymagania organizacyjne i logistyczne.

Zebrane dane umożliwiają twierdzenie, że **północna i zachodnia Europa konsumuje, a Europa południowa i wschodnia produkuje**. W krajach Europy Zachodniej i Północnej zapotrzebowanie na żywność ekologiczną rośnie szybciej niż możliwości lokalnej produkcji, co skutkuje koniecznością zwiększonego importu. Taka sytuacja stwarza szansę rozwojową dla państw Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej (Polska, Węgry, Rumunia), które dysponując znaczną powierzchnią użytków ekologicznych oraz relatywnie niskim poziomem krajowej konsumpcji, mogą skutecznie rozwijać eksport, stając się kluczowymi dostawcami produktów ekologicznych.

2.3. Produkcja ekologiczna w Polsce

Produkcja ekologiczna w Polsce wykazuje potencjał rozwojowy, czego wyrazem jest wzrost liczby gospodarstw podejmujących działalność w tym kierunku. Dane z lat 2004–2022 (rys. 18) wskazują na ogólny trend wzrostowy o zmiennej dynamice.

Rysunek 18. Liczba ekologicznych gospodarstw rolnych ogółem w Polsce

Źródło: Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych, 2023, s. 23.

Do 2013 roku liczba gospodarstw ekologicznych w Polsce zwiększała się systematycznie, osiągając średni przyrost rzędu 2289 podmiotów rocznie. Było to efektem rosnącego zainteresowania alternatywnymi metodami uprawy, wsparcia w ramach polityki rolnej oraz korzystnych mechanizmów finansowych. Od 2014 roku zaobserwowano odwrócenie tego trendu, a tempo spadku wyniosło średnio 2,8% rocznie, co mogło być związane z ograniczeniami administracyjnymi (Golik, Żmija, 2017, s. 117–129). Pomimo tych barier, od 2021 roku widoczne jest ponowne ożywienie, co świadczy o poprawie warunków rynkowych.

Analiza przestrzennego rozmieszczenia gospodarstw ekologicznych w Polsce w latach 2013–2022 (tab. 8) ujawnia koncentrację działalności ekologicznej

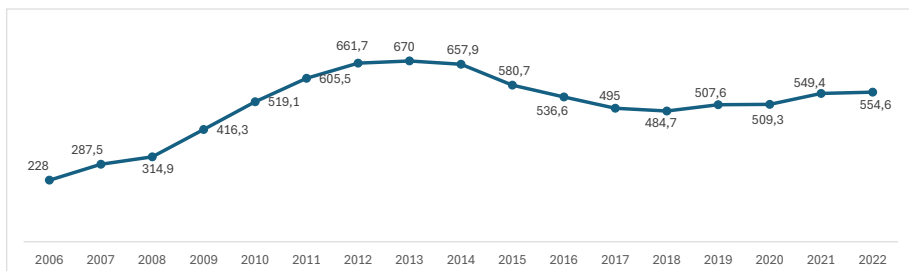
w niektórych częściach kraju (Rydz-Zbitkowska, 2018, s. 1–14). Najwięcej było ich w północno-wschodniej Polsce (kolor zielony) a następnie w województwach lubelskim i lubuskim (kolor niebieski). Liczba gospodarstw ekologicznych była najczęściej wyższa w regionach z unikatowymi walorami przyrodniczymi. W pozostałych regionach ich liczba była mniejsza, co świadczy o ograniczeniach przyrodniczych, strukturalnych lub ekonomicznych. Należy zauważyć, że największy spadek ich liczby miał miejsce w województwie małopolskim (–64%) oraz w regionach podkarpackim, śląskim i świętokrzyskim (od –40% do –53%).

Tabela 8. Liczba gospodarstw ekologicznych w Polsce w podziale na województwa w okresie od 2013 do 2022 roku

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Dolnośląskie	1189	1046	849	813	741	713	690	688	724	761
Kujawsko-Pomorskie	415	401	363	470	419	395	387	385	407	420
Lubelskie	2129	1975	1825	1980	1904	1948	1951	1907	1938	1926
Lubuskie	1422	1370	1202	1148	948	877	860	926	1082	1139
Łódzkie	528	508	478	497	477	491	509	519	527	538
Małopolskie	1838	1378	1128	1093	934	770	721	664	665	634
Mazowieckie	2609	2374	2147	2426	2215	2284	2241	2179	2311	2391
Opolskie	88	75	67	68	57	61	63	62	72	73
Podkarpackie	1750	1475	1261	1252	1194	1131	1040	969	935	886
Podlaskie	3407	3432	3273	3437	3211	2989	2864	2906	3370	4047
Pomorskie	893	847	737	679	609	540	525	521	564	586
Śląskie	242	230	201	180	162	148	129	121	136	139
Świętokrzyskie	1207	992	853	834	740	680	637	590	596	570
Warmińsko-mazurskie	4235	4234	4041	4142	3745	3393	3239	3241	3466	3654
Wielkopolskie	1006	966	809	843	736	727	727	748	782	847
Zachodniopomorskie	3640	3526	3043	2573	2165	2160	2054	2149	2411	2576

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych, 2015, s. 34–35; 2017, s. 47–48; 2019, s. 45–46; 2021, s. 44; 2023, s. 47.

Po akcesji do Unii Europejskiej w 2004 roku w Polsce odnotowano dynamiczny wzrost powierzchni użytków ekologicznych (rys. 19), który można podzielić na dwa etapy.

Rysunek 19. Powierzchnia ekologicznych użytków rolnych w Polsce (tys. ha)

Źródło: Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych, 2023, s. 25.

W latach 2004–2013 obserwowano intensywny ich rozwój – średni roczny przyrost wynosił ok. 63 tys. ha, a tempo wzrostu osiągało 16,6% rocznie. W drugiej fazie (2013–2018) nastąpiło wyraźne spowolnienie – średni roczny spadek powierzchni użytków wynosił 29,5 tys. ha, a tempo spadku wyniosło 6,2%.

Struktura gospodarstw ekologicznych w Polsce, uwzględniająca **hektar fizyczny** jako miarę, ukazuje zróżnicowanie w powierzchni użytkowanych gruntów (tab. 9).

Tabela 9. Struktura ekologicznych gospodarstw rolnych według ich powierzchni w latach 2015–2022

		Do 5 ha	5–10 ha	10–20 ha	20–50 ha	50–100 ha	Powyżej 100 ha	Razem
2015	Liczba	3176	5024	6350	4736	2016	975	22 277
	Udział %	14,3	22,5	28,5	21,3	9	4,4	100
2016	Liczba	4535	4570	5917	4653	1878	816	22 369
	Udział %	20,3	20,4	26,5	20,8	8,4	3,6	100
2017	Liczba	4073	3999	5288	4439	1754	704	20 257
	Udział %	20,1	19,7	26,1	21,9	8,7	3,5	100
2018	Liczba	4029	3475	4942	4336	1719	706	19 207
	Udział %	21	18,1	25,7	22,6	8,9	3,7	100
2019	Liczba	3823	3247	4712	4268	1797	790	18 637
	Udział %	20,5	17,4	25,3	22,9	9,6	4,3	100
2020	Liczba	3709	3230	4610	4385	1830	811	18 575
	Udział %	20	17,4	24,8	23,6	9,8	4,4	100

		Do 5 ha	5–10 ha	10–20 ha	20–50 ha	50–100 ha	Powyżej 100 ha	Razem
2021	Liczba	3819	3510	5043	4688	2055	871	19 986
	Udział %	19,1	17,6	25,2	23,5	10,3	4,4	100
2022	Liczba	4950	3465	5095	4811	1982	884	21 187
	Udział %	23,36	16,35	24,05	22,71	9,35	4,17	100

Źródło: Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych, 2017, s. 33; 2019, s. 32; 2021, s. 31; 2023, s. 31.

Należy dodać, że w latach 2015–2022 dominującą grupą podmiotów prowadzących produkcję ekologiczną były gospodarstwa o powierzchni 10,1–50 ha (46,8%). Mniejsze jednostki do 10 ha stanowiły 39,7%, zaś gospodarstwa powyżej 50 ha – 13,6%, co pokazuje, że polskie rolnictwo ekologiczne opiera się przede wszystkim na średnich i małych podmiotach.

W Polsce wyróżnić można gospodarstwa ekologiczne prowadzące produkcję roślinną, mieszaną (roślinną i zwierzęcą) oraz produkcję ekologiczną razem z konwencjonalną (tab. 10).

Tabela 10. Struktura gospodarstw ekologicznych w Polsce z uwzględnieniem rodzaju prowadzonej produkcji oraz ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw

		Ekologiczna produkcja roślinna	Ekologiczna produkcja roślinna i zwierzęca	Produkcja ekologiczna i konwencjonalna
2014	Liczba	2 0033	4795	9782
	Udział %	80,7	19,3	39,4
2015	Liczba	18 097	4180	9129
	Udział %	81,2	18,8	41
2016	Liczba	18 669	3766	11 045
	Udział %	83,2	16,8	49,2
2017	Liczba	18 016	2241	10 260
	Udział %	89,9	11,1	50,7
2018	Liczba	16 981	2226	10 454
	Udział %	88,4	11,6	54,4
2019	Liczba	14692	3945	3340
	Udział %	78,8	21,2	17,9

Tab. 10 (cd.)

		Ekologiczna produkcja roślinna	Ekologiczna produkcja roślinna i zwierzęca	Produkcja ekologiczna i konwencjonalna
2020	Liczba	14 532	4043	3445
	Udział %	78,2	21,8	18,5
2021	Liczba	18 249	1737	9160
	Udział %	91,3	8,7	45,8
2022	Liczba	19 643	1544	7842
	Udział %	92,7	7,3	37

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych, 2015, s. 21; 2017, s. 27; 2019, s. 26; 2021, s. 26; 2023, s. 26.

W latach 2014–2022 większość gospodarstw ekologicznych prowadziła produkcję roślinną. Należy zwrócić również uwagę na znaczną grupę gospodarstw, która łączy produkcję ekologiczną z konwencjonalną oraz spadek liczby gospodarstw o profilu mieszanym.

Tendencja do jednokierunkowej produkcji wynika m.in. z chęci uproszczenia działalności, obawy przed niską opłacalnością hodowli oraz wykorzystywaniem użytków jałowych lub trudno dostępnych dla produkcji konwencjonalnej celem uzyskania wsparcia finansowego. Praktyka ta jest jednak sprzeczna z zasadami rolnictwa ekologicznego, które zakłada komplementarność upraw i chowu zwierząt. Uproszczenie działalności odzwierciedla także struktura upraw (tab. 11).

Tabela 11. Struktura ekologicznych użytków rolnych w Polsce w latach 2013–2022 (w %)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Rośliny na paszę	35,8	35,8	35,5	32,2	28,	25,8	23,4	23,1	30	33,9
Łąki i pastwiska	30,2	31,5	27,2	25,6	23,5	20,6	19,7	16,9	23,9	22,3
Zboża	18,4	16,9	17,5	18,9	23,5	27,6	30,5	29,32	17,3	18
Uprawy sadownicze i jagodowe	9,5	8,9	8	6,6	5,7	6,2	7,1	9,2	5,2	4,4
Warzywa	3,7	4,1	7	9,7	7,5	6,2	5,9	5,6	6	5,5
Rośliny strączkowe na suche nasiona	0,9	1,1	1,8	2,3	3,3	3,9	5,3	7,4	8,3	8,4

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Rośliny przemysłowe	0,7	0,7	1,1	2,5	5,7	7	5,4	4,7	4,2	3,9
Pozostałe uprawy	0,4	0,4	1,6	1,9	1,9	2,4	2,5	3,6	3,8	3,3
Ziemniaki	0,4	0,6	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	0,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych, 2015, s. 21; 2017, s. 28; 2019, s. 27; 2021, s. 26; 2023, s. 26.

W latach 2013–2022 ponad 70% powierzchni zajmowały: uprawy paszowe, łąki i pastwiska oraz zboża, czyli uprawy o małych wymaganiach, co wskazuje na maksymalizację przychodów z obszarów trudnych do upraw. Potwierdza to również spadek ekologicznej hodowli zwierząt, w której to można by wykorzystać uzyskane produkty.

Istotnym wyzwaniem dla gospodarstw ekologicznych pozostaje dystrybucja. Krótkie łańcuchy dostaw, umożliwiające sprzedaż świeżych produktów przy niższych kosztach, są preferowane zwłaszcza w przypadku małych partii towarów. Badania Renaty Kazimierczak i Urszuli Zgiep wykazują, że kanały sprzedaży są silnie uzależnione od rodzaju produktu – np. jabłka i śliwki sprzedawane są głównie bezpośrednio, owoce jagodowe trafiają do przetwórci, a aronia i wiśnie – do pośredników i na eksport (Kazimierczak, Zgiep, 2013, s. 249–250). Tymczasem inne badania wykazały preferencje konsumentów wobec zakupu bezpośredniego, jednak ujawniły także ich wyraźne zainteresowanie zakupem w wielkopowierzchniowych sklepach specjalistycznych (Wojciechowska-Solis, Soroka, 2016, s. 353–362).

W latach 2011–2018 rynek żywności ekologicznej w Polsce potroił swoją wartość, osiągając 1,1 mld zł w 2018 roku (PMR Market Experts, 2019), przy rocznym wzroście 10–20% (IMAS, 2017, s. 14). Mimo to jej udział w ogólnym rynku produktów spożywczych w Polsce wynosił tylko 0,3% (Nestrowicz, 2018, s. 212–224). Główną przyczyną jest niski udział żywności ekologicznej w sieciach sprzedaży – szacowany w Polsce na 1–3% (Gryn, 2019).

Rozwój rolnictwa ekologicznego w Polsce był wspierany przez instrumenty finansowe wprowadzone po transformacji ustrojowej (Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, 2018). Kluczowym jednak impulsem rozwojowym była akcesja Polski do UE i objęcie krajowych producentów regulacją prawną normującą sposób produkcji ekologicznej (Rozporządzenie Rady (EWG), Dz.U. 198 z 22.07.1991 r.). Wprowadzono unijne płatności do powierzchni upraw ekologicznych, które przewyższały dwukrotnie wcześniejsze wsparcie krajowe (Brodzińska, 2018, s. 49–58), stanowiąc rekompensatę za działania prośrodowiskowe. Ich wysokość jest zależna od rodzaju upraw oraz etapu wdrożenia produkcji ekologicznej (Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa).

2.4. Czynniki kształtujące rozwój produkcji ekologicznej

Rosnące zainteresowanie produkcją ekologiczną wynika z wielu czynników (rys. 20).

Rysunek 20. Czynniki wpływające na wzrost zainteresowania rolnictwem ekologicznym

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Goszczyński, Knieć, 2010, s. 51.

Skandale z BSE, pryszczycą czy GMO w latach 90. wytworzyły wśród konsumentów obawy wobec przemysłowej produkcji rolnej. W Polsce istotne były również zmiany w polityce rolnej, po objęciu jej np. Wspólną Polityką Rolną UE. Wprowadzenie dopłat i regulacji prawnych uczyniło produkcję ekologiczną bardziej opłacalną i wiarygodną, przewyższając wcześniejsze postrzeganie jej jako niszowej działalności entuzjastów. Wzrost świadomości zdrowotnej i zwracanie uwagi na jakość żywności (Golijan, 2017, s. 102) zmieniły także oczekiwania konsumentów wobec produkcji rolnej (Konieczny, Dziekan, 2016, s. 325–333).

W krajach o dobrze rozwiniętym rynku ekożywności, głównym motywem zakupu produktów ekologicznych jest troska o zdrowie. Produkty te są korzystne zarówno dla konsumentów jak i producentów, chroniąc ich przed toksynami. Równocześnie czynniki wewnętrzne, takie jak wyższy poziom wykształcenia rolników, troska o własne zdrowie i środowisko oraz potrzeba satysfakcji zawodowej, sprzyjają przestawieniu się na produkcję ekologiczną.

Wdrożenie rolnictwa ekologicznego wiąże się z licznymi przeciwnościami. Wśród barier wewnętrznych można wymienić m.in. brak gotowości do podejmowania ryzyka, niską otwartość na innowacje czy ograniczoną chęć eksperymentowania (Żakowska-Biemans, 2017, s. 21). Wśród najważniejszych przeszkód

wskazuje się też niewystarczający poziom dopłat, który – zdaniem producentów – nie rekompensuje ryzyka związanego z koniecznością utrzymania ekologicznego profilu produkcji przez okres pięciu lat. Niski poziom opłacalności, ograniczone możliwości sprzedaży oraz wysokie marże pośredników obniżają motywację rolników do przekształcania gospodarstw. Podkreślić należy również znaczną pracochłonność, wysokie koszty wytwarzania oraz obniżone plony, które w połączeniu z rosnącymi wymaganiami środowiskowymi i cenami środków produkcji (takich jak nawozy naturalne) stwarzają dodatkowe obciążenia ekonomiczne (Kociszewska, 2014, s. 62–66).

W regionach o rozdrobnionej strukturze agrarnej barierami są: mały obszar gospodarstw, brak kapitału finansowego, trudności we wdrażaniu innowacji oraz konieczność dostosowania się do przepisów unijnych. Problematyczna okazuje się też niska jakość gleb oraz słabo rozwinięta infrastruktura wspierająca rozwój produkcji. Z drugiej strony, nie można pominąć pozytywnych aspektów związanych z prowadzeniem produkcji ekologicznej. Należą do nich: poprawa sytuacji ekonomicznej gospodarstw, możliwość pozyskania wsparcia z funduszy unijnych, rozwój działalności rolniczej i pozarolniczej, a także samowystarczalność żywnościowa rodzin gospodarujących (Miś, Zając, 2017, s. 58).

Rysunek 21. Kluczowe czynniki zewnętrzne i wewnętrzne determinujące rozwój produkcji ekologicznej w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych

Źródło: opracowanie własne na podstawie studiów literaturowych, m.in. w oparciu o badania takich autorów, jak: Hornowski i in., 2020; Johnson, Lichter, 2019; Miecznikowska-Jerzak, 2022; Davidova, Thomson, 2014a; Golijan, Dimitrijević, 2018.

Ważne są też czynniki konsumenckie, które mogą stanowić istotne obciążenie dla producentów (Ozimek i in., 2024, s. 25–42). Wymagania dotyczące np. wysokości cen mogą stanowić istotne obciążenie dla producentów (Makała, 2019, s. 151–166), zniechęcając część z nich do kontynuowania lub podejmowania produkcji ekologicznej (Sobczyk, 2018, s. 171–180).

Warto zauważyć, że w uboższych społecznościach wiejskich nadal dominuje przywiązanie do upraw własnych, uznawanych za równie wartościowe jak ekologiczne, co utrudnia rozwój tych drugich (Golijan, 2016, s. 73–80). W tym kontekście kluczową grupą docelową pozostają konsumenci o proekologicznym nastawieniu, zwłaszcza młodsze pokolenia (tzw. mileniałsi) (McNeil, 2016), które charakteryzują się wykształceniem wyższym i większą otwartością na innowacyjne modele konsumpcji.

Na podstawie analizy literatury możliwe było wyodrębnienie czynników wpływających na rozwój produkcji ekologicznej w małych gospodarstwach rodzinnych, klasyfikując je na determinanty wewnętrzne i zewnętrzne. Ich zestawienie przedstawiono na rys. 21.

3. Identyfikacja i znakowanie produktów ekologicznych

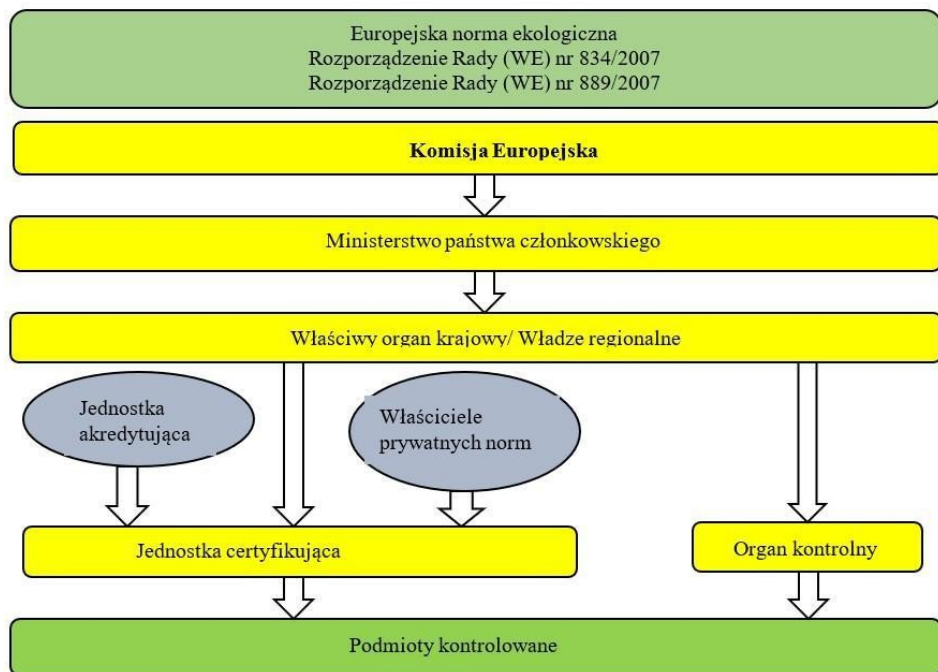
3.1. System kontroli i certyfikacji w rolnictwie ekologicznym

Produkcja ekologiczna ma na celu zagwarantowanie konsumentom autentyczności i wysokiej jakości produktów, dlatego ustanowiono kompleksowy system kontroli obejmujący cały łańcuch dostaw – od zaopatrzenia, przez produkcję i przetwórstwo, aż po detaliczną sprzedaż oraz eksport. System kontroli rolnictwa ekologicznego określono w Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady Unii Europejskiej 2017/625 z dnia 15 marca 2017 r. (Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/625).

Za nadzór nad tym systemem odpowiada Komisja Europejska na poziomie wspólnotowym oraz organy krajowe/władze regionalne w państwach członkowskich. Strukturę tę ilustruje rys. 22.

W UE obowiązują trzy modele systemu kontroli produkcji ekologicznej (European Commission, 2025):

- System A – opiera się na zatwierdzonych prywatnych jednostkach certyfikujących (np. Niemcy);
- System B – bazuje na publicznych organach certyfikujących (np. Dania);
- System C – łączy organy publiczne i zatwierdzone jednostki prywatne (np. Polska).

Rysunek 22. Podmioty uczestniczące w systemie certyfikacji i kontroli produktów ekologicznych w Unii Europejskiej

Źródło: Brzostek-Kasprzak i in., 2013, s. 75.

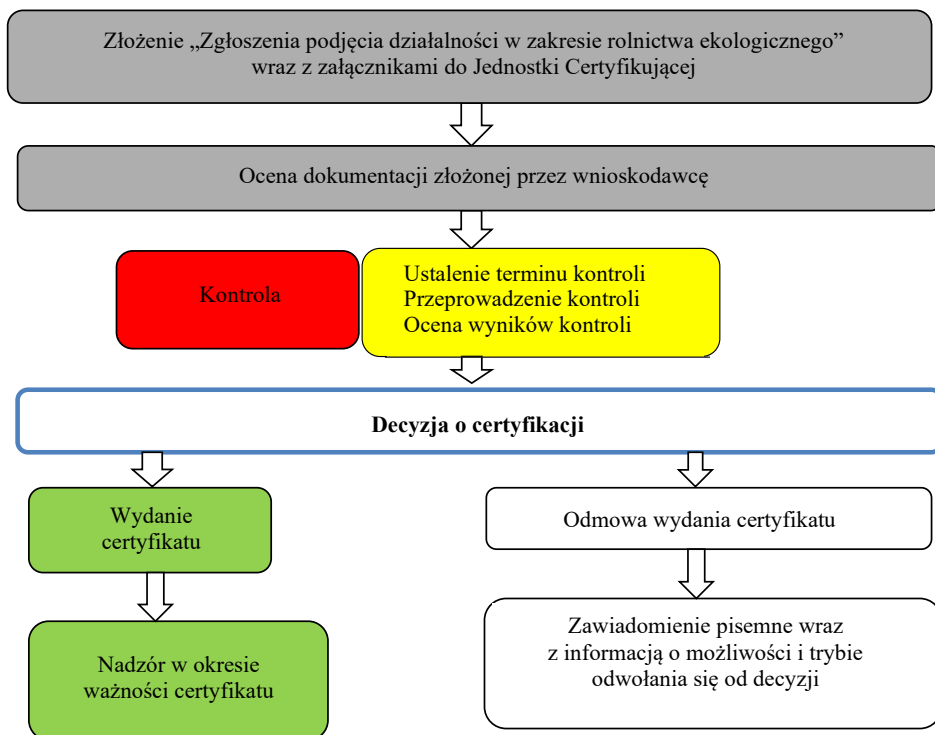
W Polsce organem publicznym jest Inspekcja Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (IJHARS), która m.in. gromadzi dane o producentach ekologicznych oraz kontroluje jednostki certyfikujące. Prywatne jednostki certyfikujące, aby pełnić powierzone obowiązki muszą uzyskać akredytację nadawaną przez Krajową Jednostkę Akredytacyjną. Dopiero po jej uzyskaniu mogą prowadzić kontrolę. Obecnie w Polsce funkcjonuje 13 zatwierdzonych jednostek certyfikujących (Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, 2023), które kontrolują, wydają oraz wycofują certyfikaty w przypadku stwierdzenia nieprawidłowości. W razie wykrycia uchybień:

- gospodarstwo traci prawo do sprzedaży produktów jako „ekologiczne”;
- niezgodne partie produktów muszą zostać pozbawione unijnego logo i wszystkich oznaczeń ekologicznych.

Każde gospodarstwo zgłaszające chęć przejścia na produkcję ekologiczną podlega obowiązkowemu okresowi konwersji (Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego, 2017, s. 10):

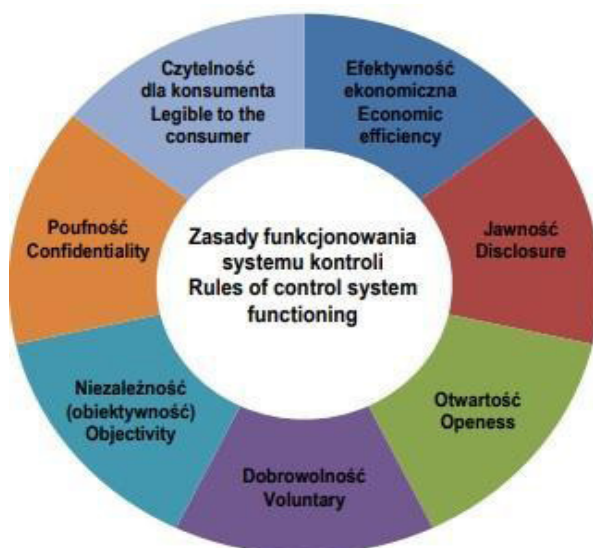
- 24 miesiące – dla upraw rocznych;
- 36 miesięcy – dla upraw wieloletnich.

Po jego zakończeniu, pod warunkiem pozytywnej oceny w toku kontroli, gospodarstwo otrzymuje certyfikat ekologiczny. Cały proces kontroli przedstawia rys. 23.

Rysunek 23. Schemat procesu kontroli oraz certyfikacji gospodarstwa rolnego

Źródło: Brzostek-Kasprzak i in., 2013, s. 74.

Rysunek 24. Zasady funkcjonowania systemu kontroli w rolnictwie ekologicznym

Źródło: Golinowska, 2013, s. 75.

Kontrole mają charakter fizyczny – obejmują m.in. wizytacje na miejscu i analizę dokumentacji – co pozwala wykrywać ewentualne nieprawidłowości. Prowadzone są w formie:

- kontroli zapowiedzianej – przeprowadzana raz w roku;
- kontroli niezapowiedzianej – może mieć miejsce w dowolnym momencie, bez wcześniejszego uprzedzenia.

Koszty jej przeprowadzenia ponosi rolnik lub producent, ale system skonstruowano tak, by były one umiarkowane i pozwalały na korzyści ekonomiczne. Kontrole opierają się na kilku zasadach (rys. 24).

W wielu krajach funkcjonują również podmioty, takie jak np. Demeter w Niemczech (Demeter); Soil Association w Wielkiej Brytanii (Soil Association) i EKOLAND w Polsce (Stowarzyszenie Producentów Metodami Ekologicznymi EKOLAND, 2013), które są twórcami oraz właścicielami prywatnych standardów prowadzenia produkcji ekologicznej.

3.2. Znakowanie produktów ekologicznych

W celu wzmocnienia zaufania konsumentów oraz wyraźnego wyróżnienia produktów ekologicznych na rynku, Unia Europejska wprowadziła szczegółowe przepisy dotyczące ich oznakowania, które potwierdzają, że dany produkt został wytworzony zgodnie z normami rolnictwa ekologicznego. Zgodnie z obowiązującymi przepisami oznakowanie produktów ekologicznych musi zawierać:

- numer identyfikacyjny jednostki certyfikującej (np. PL-EKO-01);
- logo UE, tzw. Europejski Liść;
- informację o pochodzeniu surowców (np. „Rolnictwo UE”).

Dodatkowo, etykieta może zawierać określenia takie jak „ekologiczny”, „bio” lub „eko”, a także ich odpowiedniki językowe krajów członkowskich. Informacje te powinny być czytelne, trwałe i widoczne dla konsumenta (Departament Promocji i Jakości Żywności, 2018, s. 6).

Rysunek 25. Logo żywności ekologicznej obowiązujące od 1 lipca 2010 roku – EUROLIŚĆ
Źródło: Rozporządzenie Komisji (UE) nr 271/2010, załącznik XI.

Aktualne logo zostało wyłonione w drodze konkursu ogłoszonego przez Komisję Europejską w 2009 roku i oficjalnie wprowadzone 1 lipca 2010 roku. Wybrany znak graficzny zastąpił dotychczasowe logo, które ze względu na podobieństwo do logo „Produktów Tradycyjnych” wprowadzało konsumentów w błąd. Nowe logo (rys. 25) – **Europejski Liść** – stanowi wyraz integracji wartości ekologicznych z polityką wspólnotową, łącząc motyw natury z identyfikacją europejską.

Zastosowanie tego znaku graficznego jest obecnie obowiązkowe dla wszystkich paczkowanych produktów ekologicznych wprowadzanych na rynek UE. W przypadku niepaczkowanych jest jednak dobrowolne. Obecność znaku na produkcie potwierdza jego zgodność z wymogami systemu rolnictwa ekologicznego oraz realizacji obowiązkowych procedur kontrolnych i certyfikacyjnych, a tym samym wzmacnia transparentność rynku oraz zaufanie do deklarowanej jakości ekologicznej żywności.

Rozdział IV

Metodyka przeprowadzonych badań własnych

1. Cel i zakres badań

Obecna literatura światowa oraz krajowa dotycząca małych rodzinnych gospodarstw rolnych oraz prowadzenia przez nie produkcji ekologicznej przedstawia tę tematykę w sposób ogólny i niejednoznaczny, co wskazuje na istnienie luki teoriopoznawczej. Poglobionej analizy wymaga m.in. rola małych gospodarstw rolnych w gospodarce krajowej i światowej oraz czynniki sprzyjające wdrażaniu przez te podmioty produkcji ekologicznej. Zauważalny jest także niedobór badań empirycznych poświęconych procesowi wdrożenia produkcji ekologicznej oraz jego następstwom w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych, ujawniając tym samym lukę empiryczną w polskiej literaturze.

Punktem wyjścia dla przyjętego procesu badawczego była **teza**, że *produkcja ekologiczna jest przyszłościowym kierunkiem rozwoju małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce w świetle zaleceń i preferencji Unii Europejskiej a zarazem kluczowym elementem poprawy konkurencyjności tych gospodarstw oraz ich dochodowości.*

W oparciu o przyjętą tezę sformułowano **problem badawczy**, który polegał na *zidentyfikowaniu oraz ocenie wpływu produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych, a w szczególności na wzrost uzyskiwanego dochodu oraz atrakcyjność rynkową prowadzonej produkcji.*

Cel główny rozprawy sprowadza się do wykazania, że *decyzja o wdrożeniu produkcji ekologicznej ma pozytywny wpływ na długofalowy rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce.*

Osiągnięcie celu głównego wymagało jego podzielenia na sześć celów szczegółowych (dwa teoriopoznawcze i cztery empiryczne):

Cele teoriopoznawcze

Cel 1.	Usystematyzowanie wiedzy na temat roli małych rodzinnych gospodarstw rolnych na świecie i w Polsce, a w szczególności ich udziału w rozwoju produkcji ekologicznej.
Cel 2.	Określenie listy czynników zewnętrznych oraz wewnętrznych, determinujących wybór oraz wdrożenie przez małe gospodarstwa rolne produkcji ekologicznej.

Cele empiryczne

Cel 1.	Zidentyfikowanie kluczowych czynników zewnętrznych oraz wewnętrznych, mających pozytywny, jak również negatywny wpływ na wdrożenie w kraju produkcji ekologicznej przez małe rodzinne gospodarstwa rolne.
Cel 2.	Identyfikacja najważniejszych korzyści oraz najważniejszych barier dla polskiego małego rodzinnego gospodarstwa rolnego podejmującego produkcję ekologiczną.
Cel 3.	Dokonanie pomiaru wpływu prowadzonej produkcji ekologicznej na poziom dochodowości małego rodzinnego gospodarstwa rolnego.
Cel 4.	Identyfikacja kluczowych elementów modelu biznesowego gospodarstwa optymalnego dla produkcji ekologicznej oraz umożliwiającego długofalowy rozwój małego rodzinnego gospodarstwa rolnego.

W nawiązaniu do celów pracy, które wyznaczają kierunek rozważań sformułowano następujące pytania badawcze:

Pytanie 1.	Które wewnętrzne i zewnętrzne czynniki mają decydujący wpływ na wybór oraz wdrożenie produkcji ekologicznej przez właściciela małego gospodarstwa rolnego?
Pytanie 2.	Jakie korzyści i bariery wynikają z prowadzenia produkcji ekologicznej?
Pytanie 3.	W jakim stopniu prowadzenie produkcji ekologicznej wpływa na poziom dochodowości małego rodzinnego gospodarstwa rolnego oraz realizację przez taki podmiot inwestycji?
Pytanie 4.	Jaką rolę w modelu biznesowym małych rodzinnych gospodarstw rolnych pełni produkcja żywności ekologicznej?

Ze względu na trudności w pozyskaniu danych od właścicieli małych gospodarstw rolnych, zrezygnowano z formułowania hipotez. Badania miały charakter eksploracyjny, ponieważ krajowa literatura nie odpowiada na kluczowe pytania, np.: jakie motywacje kierują rolnikami podejmującymi produkcję ekologiczną w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych? Jaki jest zakres oraz charakter

produkcji ekologicznej w tych gospodarstwach? Jak zmieniają się dochody po wdrożeniu produkcji ekologicznej w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych? Przeprowadzone badania własne miały na celu określenie roli produkcji ekologicznej w tych gospodarstwach oraz zidentyfikowanie możliwości dalszych badań nad omawianym tematem w przyszłości.

Stawiając wyłącznie pytania badawcze przyjęto perspektywę pragmatyczną, skupioną na praktycznym rozwiązaniu problemu oraz konsekwencji działania i osiąganiu celów badawczych (Creswell, 2013). W przeciwieństwie do postpozytywizmu, pragmatyzm opiera się na doświadczeniach i ich efektach, a badacz koncentruje się na wyjaśnianiu problemów badawczych poprzez działanie.

2. Zastosowane metody oraz zrealizowany proces badawczy

W zrealizowanym procesie badawczym zastosowano triangulację metod badawczych (Stańczyk, 2011), łącząc krytyczny przegląd literatury zagranicznej oraz krajowej, badanie ilościowe w postaci ankiety oraz badanie jakościowe w formie indywidualnego wywiadu pogłębionego. Pozwoliło to na zgromadzenie i uporządkowanie pogłębionej wiedzy na temat małych polskich rodzinnych gospodarstwach rolnych prowadzących produkcję ekologiczną, a następnie jej zweryfikowanie poprzez własne badania empiryczne.

W przypadku badań empirycznych posłużono się schematem sekwencyjnej strategii eksplanacyjnej (rys. 26). Pokazuje on zalecaną kolejność badań empirycznych, co było kluczowe dla skutecznej realizacji celów badawczych. Schemat ten jest szczególnie przydatny, gdy badanie ilościowe dostarcza niespodziewanych wyników, wymagających dokładniejszego zbadania za pomocą informacji jakościowych.

Rysunek 26. Schemat sekwencyjnej strategii eksplanacyjnej

Źródło: Creswell, 2013, s. 225.

W pierwszym etapie pozyskano i przeanalizowano dane ilościowe, które pozwoliły na lepsze zrozumienie charakterystyki małych gospodarstw ekologicznych w Polsce. Dane te były podstawowym źródłem informacji, co wynikało z faktu, że ich ilościowa natura pozwoliła na zidentyfikowanie istniejących trendów i postaw w badanej populacji.

W drugiej fazie zebrano dane jakościowe poprzez indywidualne wywiady pogłębione, co pozwoliło lepiej zrozumieć funkcjonowanie gospodarstw oraz poznać opinie rolników i właściwie zinterpretować wyniki badań ilościowych.

Złożoność przedmiotu badań oraz przyjęte cele spowodowały, że proces badawczy składał się z siedmiu następujących etapów:

Etap I. Krytyczny przegląd literatury krajowej jak i zagranicznej oraz analiza danych wtórnych (wyników krajowych i zagranicznych badań empirycznych jak również raportów różnych rolniczych instytucji) tzw. desk research.

Zgłębienie teorii pozyskanej z prac z dziedziny ekonomiki rolnictwa, teorii przedsiębiorczości i zarządzania przedsiębiorstwem pozwoliło na usystematyzowanie dostępnej wiedzy oraz sformułowanie kluczowych pytań badawczych, a także ukazanie złożonego charakteru podjętej problematyki.

Systematyczny przegląd wspomnianej literatury umożliwił określenie tempa rozwoju produkcji ekologicznej, a także sporządzenie listy czynników wpływających na jej rozwój w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych w Polsce, którą w późniejszym czasie wykorzystano do budowy narzędzi badawczych.

Bazę empiryczną pracy stanowiły dane statystyczne pozyskane z instytucji krajowych: (Główny Urząd Statystyczny, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Instytut Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych) i zagranicznych (Eurostat i Research Institute of Organic Agriculture).

Etap II. Zaprojektowanie narzędzia badawczego dla badania ilościowego – **kwestionariusz ankiety (zał. 1)**

Badanie kierowano bezpośrednio do właścicieli małych rodzinnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną. Badanie ankietowe było kluczowe, gdyż umożliwiało właściwe zrozumienie oraz odpowiednie skonfrontowanie teorii gospodarstwa rodzinnego i produkcji ekologicznej z praktyką biznesową. Wybór tej metody wynikał z jej licznych zalet (Babbie, 2016, s. 268–269):

- możliwość stosowania dużych prób badawczych;
- możliwość zadania wielu pytań dotyczących danego tematu, zapewniając tym samym elastyczność w późniejszych analizach;
- formułowanie wyszukanych twierdzeń o badanej populacji poprzez starannie dobraną próbę badawczą i standaryzowany kwestionariusz.

Celem badania było poznanie opinii respondentów na temat wpływu czynników zewnętrznych i wewnętrznych na decyzję o podjęciu produkcji ekologicznej w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych oraz jej znaczenia dla ich rozwoju. Cel ten realizowano poprzez sformułowanie w kwestionariuszu ankiety pytań o: formę działalności rolniczej, wpływ produkcji ekologicznej na dochód, cele strategiczne, perspektywy sukcesji, elementy modelu biznesowego, motywów wdrażania produkcji ekologicznej oraz korzyści i bariery z nią związane.

Etap III. Realizacja badań ilościowych

Realizacja badania nastąpiła w okresie maj–lipiec 2020 roku. Objęto nim rodzinne gospodarstwa rolne, czyli zgodne z definicją zawartą w Ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego (Dz.U. 2019 poz. 1362, art. 5, pkt. 1) i prowadzące produkcję ekologiczną, których dane adresowe pozyskano z bazy IJHARS (Dz.U. 2019 poz. 1353, art. 9, ust. 2). Badane podmioty spełniały również dodatkowe kryteria takie jak:

- powierzchnia gospodarstwa mniejsza niż 10 ha fizycznych;
- prowadzenie produkcji ekologicznej;
- funkcjonowanie na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej.

Przyjęta definicja produkcji ekologicznej odpowiadała zawartej w Rozporządzeniu Rady Unii Europejskiej z dnia 28 czerwca 2007 roku (Rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007, art. 2, lit. a). Populacja spełniająca wstępnie powyższe kryteria – zgodnie z wykazem za rok 2019 – liczyła 6084 gospodarstw rolnych.

Niestety, wykorzystana baza gospodarstw nie dostarczała informacji o całkowitej wielkości badanych podmiotów, a jedynie o powierzchni użytków objętych produkcją ekologiczną. Z tego powodu wykazana populacja odzwierciedla jedynie podmioty, których powierzchnia użytków ekologicznych nie przekroczyła 10 ha. Autor był świadomy tego problemu i rozwiązał go przez każdorazowe dopytanie respondenta przed rozpoczęciem badania o całkowitą wielkość gospodarstwa rolnego. Jeśli dany podmiot nie spełniał stawianych mu wymogów, badanie nie było kontynuowane.

Próbkę badawczą 128 podmiotów wyodrębniono stosując metodę doboru losowego systematycznego, należącą do metod probalistycznych, co umożliwiło dobór badanych gospodarstw wprost z populacji generalnej. W przeciwieństwie do doboru losowego prostego stanowi typ losowania bezpośredniego, lecz ograniczonego do jednostek zawartych w pewnym przedziale liczbowym. Proces polega na losowym wyborze pierwszego elementu, a kolejne dobierane są w określonym interwale, który wyznaczył wzór (Babbie, 2013, s. 299):

$$k=N/n$$

N = liczebność populacji

n = żądana liczebność próby

Pierwszą jednostkę wylosowano z przedziału od 1 do 10, następnie dobrano co 47. jednostkę z listy. Metoda ta jest prosta w zastosowaniu i jednocześnie zapewnia reprezentatywność, jednak liczebność próby wynikała z ograniczeń czasowych, finansowych i logistycznych. Z uwagi na brak dostępu do danych kontaktowych (np. numer telefonu), badanie ankietowe wykonano poprzez bezpośrednie spotkania z respondentami, co ograniczyło przebadanie większej ich liczby.

Z uwagi na specyfikę badanej populacji ośmiostronicowy kwestionariusz dostarczono respondentom w formie papierowej, a osobiste spotkania były szansą na (Babbie, 2013, s. 299):

- uzyskanie wyższego odsetka udzielanych odpowiedzi;
- uzyskanie mniejszej liczby odpowiedzi typu „nie wiem”;

- dokonanie obserwacji respondenta i odnotowywanie informacji mogących być postrzegane jako zbyt delikatne, aby o nie zapytać;
- uniknięcie mylnego interpretowania pytań i wyjaśnienie powstałych wątpliwości.

Właściwe badanie poprzedzone było badaniem pilotażowym w celu sprawdzenia zrozumiałości pytań dla respondentów. Badanie ankietowe wiąże się jednak z ryzykiem subiektywizmu odpowiedzi respondentów, co może wpłynąć na rzetelność uzyskanych informacji. Świadomość tego pozwoliła autorowi na (w miarę możliwości) obiektywizowanie uzyskanych informacji. Mimo tych ograniczeń, wysoka zbieżność odpowiedzi pozwoliła na sformułowanie – jak się wydaje – wiarygodnych wniosków dotyczących sytuacji małych rodzinnych gospodarstw ekologicznych w Polsce.

Etap IV. Zaprojektowanie narzędzia badawczego dla badania jakościowego – kwestionariusz wywiadu (zał. 2)

Badanie jakościowe stanowi praktykę, w której badacz wchodzi w interakcję z badanym środowiskiem, aby lepiej zrozumieć badane zjawiska (Czernek, 2016, s. 170–172). Badanie jakościowe uzupełniło wyniki badania ilościowego i umożliwiło lepsze zrozumienie procesów oraz motywacji stojących za decyzjami rolników.

Celem **indywidualnych wywiadów pogłębionych** (Individual in-Depth Interview – IDI) (Maison, 2022, s. 48–49) było uzyskanie bezpośredniego wglądu w przesłanki wpływające na decyzje rolników wobec własnego gospodarstwa rolnego oraz prowadzonej w nim produkcji ekologicznej.

Badanie jakościowe polegało na przeprowadzeniu indywidualnych wywiadów pogłębionych z rolnikami prowadzącymi małe rodzinne gospodarstwa ekologiczne, opartych na scenariuszu wywiadu (zał. 2), który obejmował pytania dotyczące:

- zachowawczego podejścia do prowadzenia gospodarstwa rolnego;
- przyczyn ograniczania przez rolników działań zmierzających do rozwoju gospodarstwa rolnego w kierunku produkcji ekologicznej.

Celem zastosowania tej metody badawczej jest stworzenie przestrzeni dla swobodnej wymiany myśli i poglądów z respondentami, umożliwiając zgłębienie różnorodnych perspektyw oraz zinterpretowanie ich doświadczeń. Przyjęta formuła badania gwarantuje prywatność oraz eliminuje ryzyko oceniania przez innych uczestników, co zapewnia otwartość respondentów w wyrażaniu swoich opinii i spostrzeżeń na dany temat (Glinka, Czakon, 2021, s. 27–30).

Forma częściowo ustrukturyzowana prowadzonego wywiadu umożliwia elastyczne reagowanie na sytuacje i indywidualne potrzeby respondentów, chociażby poprzez możliwość zmiany kolejności pytań oraz dostosowanie się do ich nastroju. Dzięki elastyczności i swobodzie w prowadzeniu wywiadów, prowadzący ma możliwość dogłębnego poznania analizowanych sytuacji, co przyczynia się do uzyskania pełniejszego obrazu badanej problematyki.

Ta metoda badawcza pozwala poznać opinie rolników oraz zrozumieć ich emocje, motywacje i kontekst podejmowanych decyzji. Dzięki temu, badanie dostarcza szczegółowego i zarazem wielowymiarowego obrazu rzeczywistości społecznej, w której funkcjonują obecnie badani rolnicy.

Etap V. Realizacja badań jakościowych

Badanie było prowadzone poprzez osobiste spotkania autora z wytypowanymi przedsiębiorcami. Wywiady te były przeprowadzane w okresie wrzesień–październik 2020 roku wśród małych rodzinnych gospodarstw rolnych funkcjonujących na polskim rynku i posiadających wdrożoną w różnym stopniu produkcję ekologiczną. Przeprowadzono 15 wywiadów, trwających od 1 h do 1,5 h, z respondentami spełniającymi takie same kryteria co w przypadku badania ankietowego. Respondenci posiadali przynajmniej kilkuletnie doświadczenie w obserwacji i analizie sytuacji gospodarstw ekologicznych, dlatego, zdaniem autora, można traktować ich poglądy jako opinie ekspertów.

Próbkę badawczą 15 gospodarstw wyłoniono drogą doboru losowego prostego bezzwrotnego, w której każdy podmiot ma równą szansę bycia wybranym do próby, a po wyborze nie wraca do puli dalszego losowania, co sprawia, że jest to metoda szczególnie użyteczna w badaniach o dużej skali.

Etap VI. Opracowanie przeprowadzonych badań empirycznych oraz synteza ich wyników

Do analizy wykorzystano metody statystyczne oraz graficzne metody wizualizacji danych i prezentacji zbiorczych wyników. W pracy wykorzystano wskaźniki struktury, miary tendencji centralnej, a także statystyki indukcyjne (miary niezależności chi-kwadrat, korelacji r -Pearsona). Narzędziem wykorzystywanym do przetwarzania zgromadzonych danych była aplikacja Excel pakietu MS Office.

Etap VII. Opracowanie rekomendacji dla małych rodzinnych gospodarstw rolnych

Rezultatem zastosowania procesu badawczego było sformułowanie wniosków oraz rekomendacji dla polskich małych rodzinnych gospodarstw rolnych, jak również dla polskiej polityki rolnej oraz opracowanie autorskiego modelu biznesowego dedykowanego tym podmiotom.

Badania własne skoncentrowano na ocenie wpływu produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw oraz identyfikacji czynników sprzyjających jej wdrażaniu. Przeprowadzony przegląd literatury wykazał, że produkcja ekologicznej żywności jest najszybciej rozwijającą się dziedziną związaną ze współczesnym rolnictwem. Rynek żywności ekologicznej notuje ciągły i stabilny wzrost popytu oraz równocześnie małą podatność na kryzysy gospodarcze. W związku z tym przedsiębiorstwa funkcjonujące w tej dziedzinie mają większą możliwość wkroczenia na ścieżkę szybkiego i opłacalnego rozwoju.

Rozdział V

Produkcja ekologiczna a rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce – wyniki badań własnych

1. Małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną w Polsce

1.1. Profil rolnika prowadzącego produkcję ekologiczną

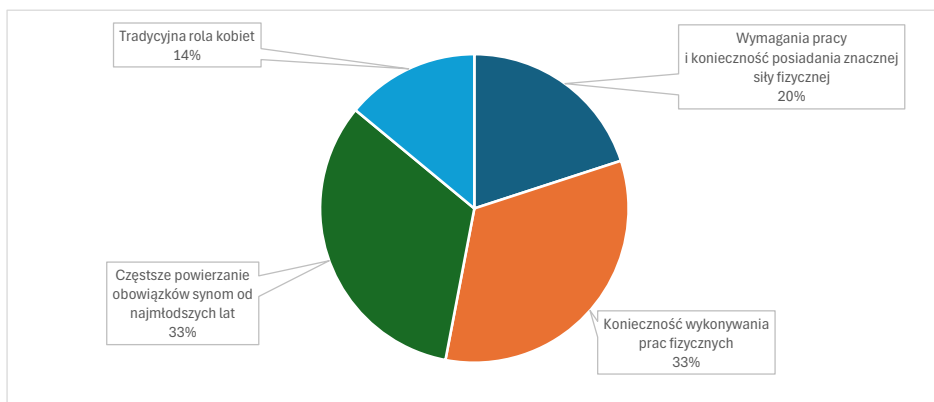
Decyzja o wdrożeniu produkcji ekologicznej należy do właściciela gospodarstwa, a wpływ na nią ma wiek, płeć, wykształcenie czy obecność następcy. Młodszy i lepiej wykształceni rolnicy są zwykle bardziej otwarci na nowoczesne metody, natomiast starsi częściej trzymają się tradycji. Nie bez znaczenia jest także kontekst społeczno-kulturowy, który determinuje podejście do wyboru następcy.

W badanej grupie jedynie 25% stanowiły kobiety (opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1), co potwierdza dominację mężczyzn w gospodarstwach, a wynika to głównie z dwóch przyczyn (rys. 27).

Dominacja mężczyzn wśród właścicieli gospodarstw jest efektem utrwalonych norm społecznych. Zgodnie z nimi to syn jest bardziej odpowiedni do wykonywania ciężkich prac fizycznych, jego również częściej angażuje się od najmłodszych lat w prowadzenie gospodarstwa.

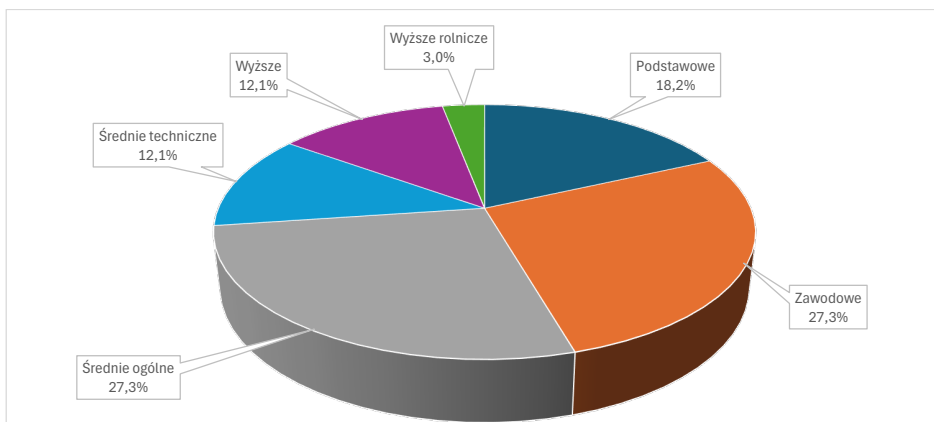
Poziom wykształcenia również wpływa na sposób zarządzania gospodarstwem. Lepsze wykształcenie koreluje z otwartością na innowacje i łatwością przystosowywania się do zmian w rolnictwie. Wiedza umożliwia lepsze zrozumienie nowych technologii, metod uprawy oraz zmian w przepisach prawnych dotyczących rolnictwa. Wśród badanych (rys. 28) większość posiadało wykształcenie średnie

(39,4%), jednakże tylko 12,1% ukończyło szkołę średnią techniczną. Może to świadczyć o ich ograniczonych umiejętnościach technicznych często potrzebnych w codziennej pracy, mimo większej otwartości na zmiany.

Rysunek 27. Powody częstszego przejmowania gospodarstw rolnych przez synów, a nie córki

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 2.

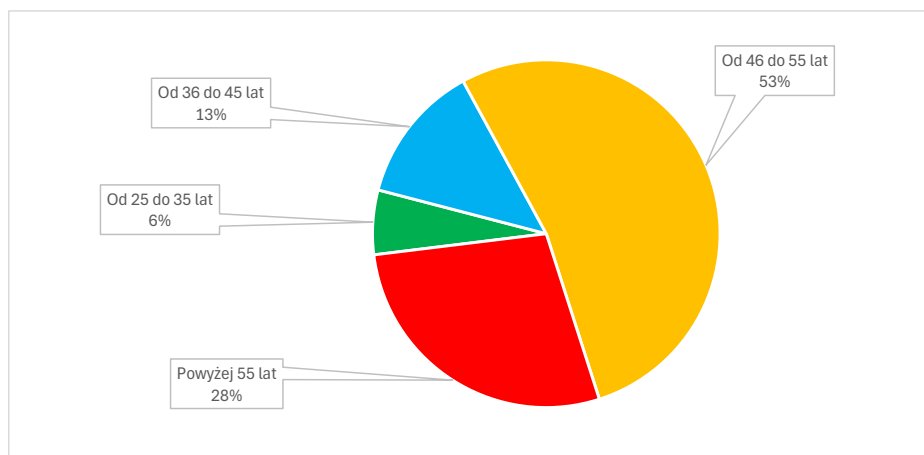
Rysunek 28. Poziom wykształcenia badanych rolników prowadzących badane małe rodzinne gospodarstwa rolne z wdrożoną produkcją ekologiczną w roku 2019

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Rolnicy z wykształceniem zawodowym stanowili 27,3%. Posiadają oni praktyczne umiejętności rolnicze, lecz często wymagają uzupełnienia wiedzy teoretycznej. Aż 18,2% badanych miało wykształcenie podstawowe, co może ograniczać ich zdolność do stosowania nowoczesnych rozwiązań. Wykształcenie wyższe posiadało niespełna 15% respondentów, lecz jedynie u 3% ukierunkowane było w stronę rolnictwa – co może wpływać na wyższą efektywność i innowacyjność w zarządzaniu gospodarstwem.

Należy zauważyć, że wśród mężczyzn odnotowano wyższy poziom wykształcenia – 20% z nich ukończyło studia (w tym 4% rolnicze), a 36% posiadało wykształcenie średnie (z czego 16% rolnicze). Wśród kobiet połowa posiadała co najwyżej wykształcenie średnie o profilu ogólnym, 37,5% wykształcenie zawodowe, a 12,5% podstawowe.

Wiek rolników (rys. 29) również wpływa na postawę wobec prowadzenia gospodarstwa oraz podejmowanie wszelkich decyzji związanych z wprowadzeniem innowacji np. wdrożenia produkcji ekologicznej.

Rysunek 29. Struktura badanych rolników prowadzących produkcję ekologiczną w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym według wieku (w 2019 r.).

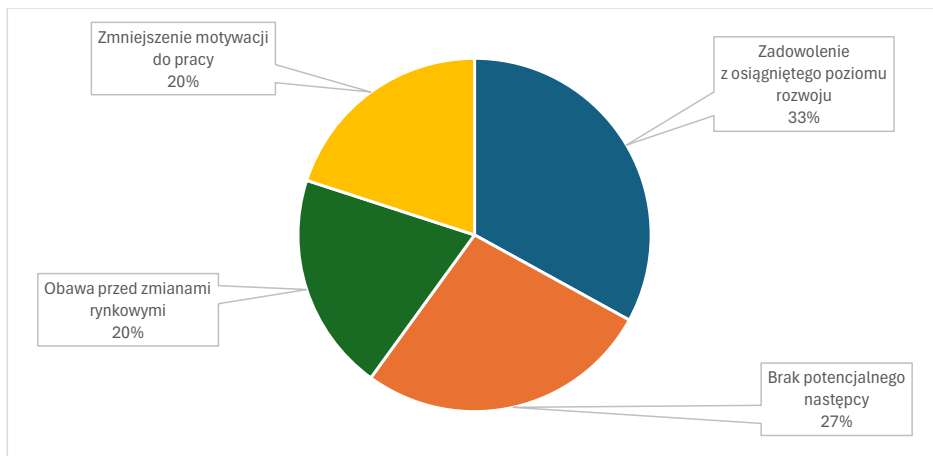
Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Rolników podzielono na trzy grupy wiekowe: młodych (do 35 lat), dojrzałych (36–55 lat) oraz starszych (> 55 lat). Aż 64% stanowili rolnicy w wieku dojrzałym, co świadczy o stabilnym charakterze badanej zbiorowości. Najmniejszą grupę (tylko 6%) stanowili rolnicy w wieku 25–35 lat, co wskazuje na niską reprezentację młodego pokolenia w rolnictwie. Obecność 28% grupy w wieku 55+ sugeruje, że znaczna część badanych posiada duże doświadczenie, ale mniejszą otwartość na zmiany i inwestycje. W połączeniu z niewielkim udziałem młodych osób może to oznaczać ryzyko stopniowego starzenia się i wygaszania działalności rolniczej przez część gospodarstw.

Powody, które wpływają na ostrożność wobec nowych inwestycji i innowacji zaprezentowano na rys. 30.

Z przeprowadzonych rozmów wynika, że niechęć do inwestowania w rozwój gospodarstw wynika z kilku powodów. Wielu starszych właścicieli czuje satysfakcję z obecnego poziomu funkcjonowania gospodarstwa i uznaje go za wystarczający do zabezpieczenia potrzeb na dalsze lata życia, a inwestycje według nich są zbędne. Brak następcy również sprawia, że rolnicy nie widzą sensu w rozwijaniu

gospodarstwa, mówiąc wprost: „nie ma dla kogo”. Trzecią barierą są obawy związane z nieprzewidywalnością rynku – zmieniające się przepisy, ceny i wymagania sprawiają, że wielu rolników woli unikać ryzyka związanego z inwestowaniem.

Rysunek 30. Przyczyny ograniczania inwestycji w gospodarstwie rolnym o charakterze strategicznym przez rolników powyżej 55 lat

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 2.

Respondenci wskazali problem sukcesji jako jeden z kluczowych, wymagający działań by zapewnić dalsze funkcjonowanie gospodarstw w kolejnych pokoleniach. Tylko 34% respondentów zadeklarowało, że ma potencjalnego następcę, lecz jedynie 46% z tej grupy potrafiło wskazać sukcesora, który mógłby przejąć działalność rolniczą. W 92% miał być nim syn, co potwierdza wcześniej wspomnianą tendencję. Najczęściej posiadanie następcy deklarowali rolnicy powyżej 55 roku życia (45%) oraz ci w wieku 46–55 lat (36%). W młodszych grupach wiekowych – 36–45 lat oraz 25–35 lat – odsetek takich deklaracji był znacząco niższy i wynosił odpowiednio 18% i zaledwie 1% (opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1). Wskazuje to na wyraźny problem sukcesji w młodszych pokoleniach i może sugerować rosnące obawy o przyszłość małych gospodarstw rodzinnych.

Można zatem wysnuć wniosek, że młodsze pokolenia rzadziej planują sukcesję, co zagraża ciągłości funkcjonowania gospodarstw rolnych. Mimo że wybory sukcesyjne nadal najczęściej odzwierciedlają tradycyjny model dziedziczenia, proces ten może stopniowo ewaluować wraz z transformacją warunków społecznych i ekonomicznych.

Niepewność co do istnienia następcy rolnicy tłumaczyli często wiekiem swoich dzieci – osoby w wieku 25–35 lat dopiero zakładają rodziny, a ich dzieci są zbyt małe, by rozważać je w tej roli. Dopiero w wieku nastoletnim, gdy dzieci zaczynają przejawiać zainteresowanie i predyspozycje do pracy w gospodarstwie, pojawia się realna refleksja nad sukcesją. Zwykle momentem przełomowym jest czas, gdy rolnik osiąga wiek 46–55 lat – jego dzieci są wtedy dorosłe, studiują, podejmują

decyzje zawodowe, a czasem wykazują chęć kontynuowania rodzinnej tradycji. Z kolei osoby po 55 roku życia podejmują decyzję sukcesyjną na podstawie obserwacji rzeczywistego zaangażowania dzieci. Często wybór następcy może wynikać również z trudności, jakie dana osoba napotkała w swoim życiu zawodowym poza rolnictwem, co skłania ją do powrotu do rodzinnego gospodarstwa.

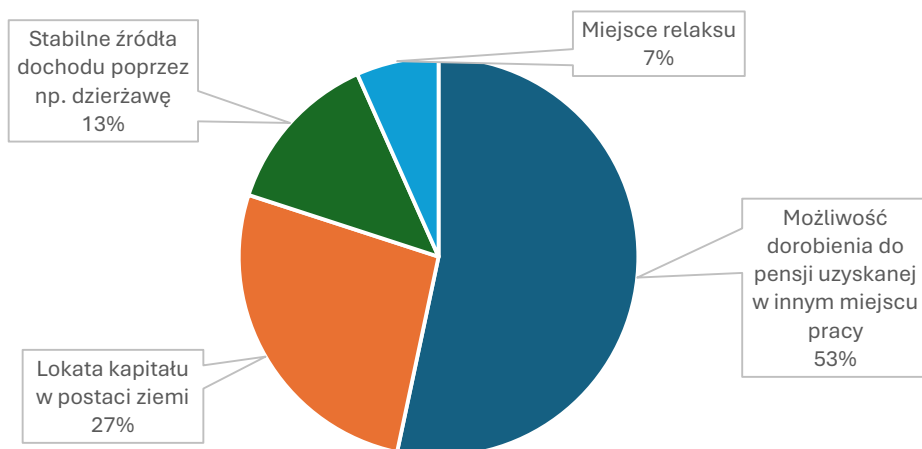
Zastosowanie testu chi-kwadrat przy założeniu poziomu istotności 0,01, pozwoliło na odrzucenie hipotezy o niezależności badanych zmiennych, co potwierdza istotną statystycznie zależność między wiekiem rolnika a zdolnością do wytypowania sukcesora – im starszy rolnik, tym większe prawdopodobieństwo, że potrafi wskazać następcę.

Pomimo trudności związanych z jednoznacznym wskazaniem następcy, aż 79% badanych rolników zadeklarowało chęć przekazania swojego rodzinnego gospodarstwa kolejnemu pokoleniu, co świadczy o silnym przywiązaniu do tradycji rolniczej i pragnieniu jej kontynuacji. Zdecydowaną większość tej grupy stanowili respondenci w wieku 46–55 lat (52%) oraz osoby powyżej 55 roku życia (28%) (opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1).

Również wśród rolników nieplanujących przekazania gospodarstwa dominowali przedstawiciele grupy 46–55 lat (57%), co wskazuje na ambiwalencję tej grupy – gotowość do przekazania gospodarstwa miesza się z obawami o kompetencje młodszych. Dla wielu rolników to szczególnie istotne, ponieważ od funkcjonowania gospodarstwa może zależeć także ich bezpieczeństwo finansowe na emeryturze.

W kontekście sukcesji w gospodarstwie rolnym istotnym aspektem jest postrzeganie tych podmiotów jako atrakcyjnych dla przyszłych pokoleń przez obecnych właścicieli. Badanie wskazuje, że aż 75% badanych uznało swoje małe rodzinne gospodarstwa za atrakcyjne dla przyszłych pokoleń (opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1). Dominowali tutaj rolnicy w wieku 46–55 lat (67%) oraz w mniejszym stopniu powyżej 55 roku życia (21%). Co wynika z ich doświadczenia i stabilnej sytuacji gospodarczej, która pozwala im dostrzegać wartość prowadzonego gospodarstwa. Wśród respondentów negatywnie oceniających atrakcyjność swoich gospodarstw połowę stanowili rolnicy powyżej 55 roku życia, a źródłem ich sceptycyzmu mogą być rosnące wyzwania finansowe i organizacyjne oraz brak następcy. W grupie 36–45 lat również zauważono relatywnie wysoki poziom wątpliwości, co może być związane z niepewnością co do kierunku rozwoju ich działalności rolniczej.

Podsumowując, opinie rolników zależą od ich wieku i etapu życia, co podkreśla potrzebę indywidualnego podejścia do planowania przyszłości i wsparcia trwałości międzypokoleniowej gospodarstw. Pomimo licznych wyzwań związanych z sukcesją, większość właścicieli małych rodzinnych gospodarstw rolnych wyraża silną wolę ich przekazania kolejnym pokoleniom. Dla wielu gospodarstwo rolne to wartościowe dziedzictwo, chociaż niekoniecznie jako główne źródło wysokiego dochodu. Natomiast ich atrakcyjność dla młodszego pokolenia może być związana z innymi czynnikami – rys 31.

Rysunek 31. Czynniki wpływające na postrzeganie małego rodzinnego gospodarstwa rolnego jako atrakcyjnego dla przyszłego pokoleń.

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 2.

Atrakcyjność małych rodzinnych gospodarstw rolnych nie opiera się głównie na ich zdolności do pełnego utrzymania rodziny, lecz raczej z ich funkcji wspierającej. Gospodarstwa postrzegane są jako korzystne uzupełnienie pensji ze stałego zatrudnienia jednocześnie nie obciążając czasowo. Ich niewielka skala oraz uproszczona organizacja sprawiają, że można je z powodzeniem prowadzić poza standardowymi godzinami pracy. Poza sezonami intensywnych prac, gospodarstwo nie wymaga ciągłego zaangażowania, co sprawia, że wiele osób traktuje je jako formę relaksu, a posiadanie ziemi traktowane jest jako bezpieczna inwestycja lub dziedzictwo. Dzierżawa użytków rolnych to kolejna korzystna opcja, dająca możliwość generowania rocznego dochodu przy minimalnym zaangażowaniu. Wszystko to tworzy obraz małego gospodarstwa jako elastycznej formy aktywności, dostosowanej do współczesnych realiów zawodowych i rodzinnych.

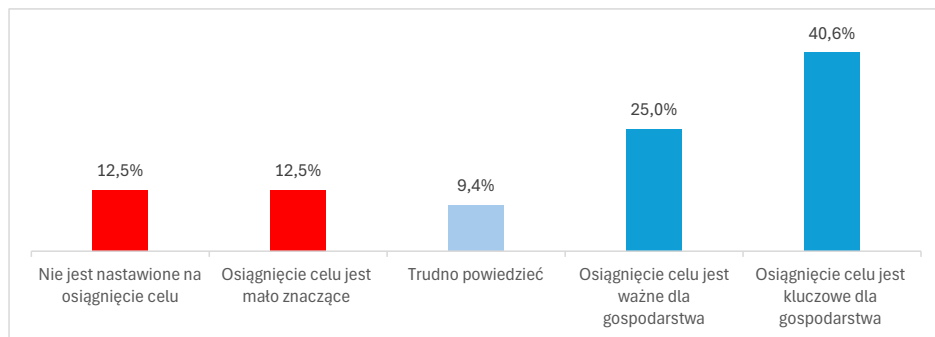
1.2. Cele małych rodzinnych gospodarstwach rolnych

Małe rodzinne gospodarstwa rolne, pomimo specyfiki sektora, funkcjonują podobnie jak przedsiębiorstwa z innych sektorów – mają jasno określone cele. Taki cel to

określony przedmiotowo i podmiotowo przyszły, pożądany stan bądź rezultat działania organizacji, możliwy i przewidziany do osiągnięcia, w okresie mieszczącym się w przedziale czasu objętym krótkookresowym lub wieloletnim planem działania (Krzyżanowski, 1994, s. 180–181).

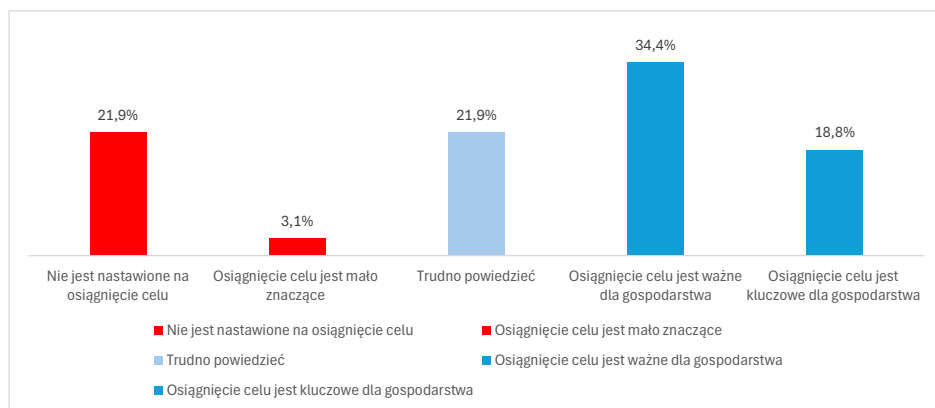
Pełni on cztery główne funkcje: wskazuje kierunek rozwoju (Leśniewicz, 2019, s. A8–A9), wspiera planowanie, motywuje do działania i pozwala ocenić postępy (Griffin, 2020, s. 212–213). Wyróżnia się cele strategiczne, taktyczne lub operacyjne.

Respondentów poproszono o ocenę realizacji wybranych celów strategicznych w swoich gospodarstwach rolnych. Istotna okazała się kwestia zapewnienia stabilnego źródła dochodu – uznawana za jedno z kluczowych wyzwań każdej działalności gospodarczej. Opinie na ten temat zilustrowano na rys. 32.

Rysunek 32. Realizacja celu „uzyskania stabilnego źródła dochodu”

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Rysunek 33. Realizacja celu „rozwój prowadzonej działalności rolnej”

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

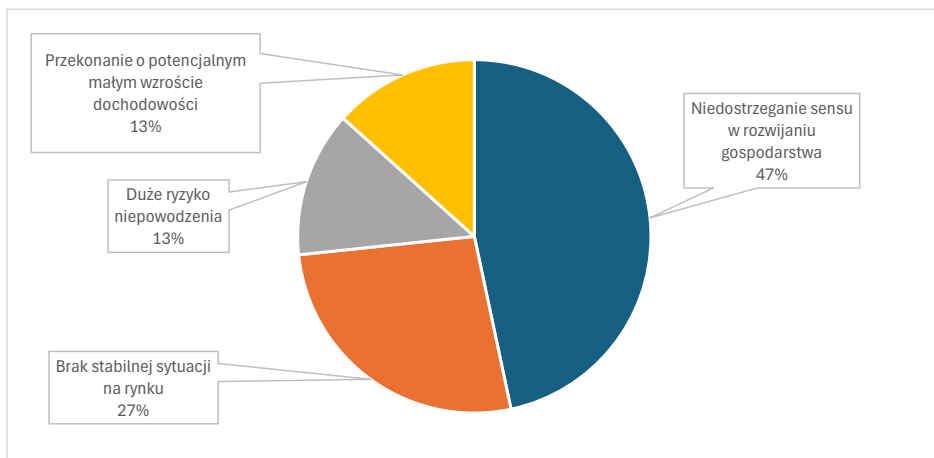
Pomimo powszechnie trudnej sytuacji finansowej małych gospodarstw rolnych, tylko dwie trzecie badanych gospodarstw (65,6%) rzeczywiście dąży do stabilizacji dochodu. Znacząca część (25%) nie widzi potrzeby działań w tym kierunku, co może mieć wpływ na ich przyszłą trwałość. Może to świadczyć o zachowawczym

podejściu części rolników, niskim poziomie motywacji do rozwoju bądź braku świadomości długofalowych konsekwencji takiego podejścia. Co ciekawe, kobiety (76%) częściej niż mężczyźni (62%) postrzegają ten cel jako istotny.

Kolejnym analizowanym celem był rozwój prowadzonej działalności rolniczej. Odgrywa on szczególną rolę w uzyskaniu stabilności dochodowej gospodarstwa rolnego – szczegóły przedstawia rys. 33.

Zgodnie z zasadą „kto się nie rozwija, ten się cofa”, nieustanny rozwój przedsiębiorstwa jest niezbędny dla utrzymania konkurencyjności na rynku i uzyskania stabilnego źródła dochodu. Z badań wynika, że jedynie nieco ponad połowa właścicieli małych gospodarstw rolnych (53,2%) uznaje rozwój działalności za istotny. Może to wynikać z przekształcania gospodarstw w miejsce zamieszkania, a nie produkcji. Szczególnie widoczne jest to wśród osób powyżej 46 roku życia, które często pracują poza rolnictwem. Młodszy rolnicy (do 45 lat) wykazują znacznie większą motywację do rozwoju (83% badanych), podczas gdy starsi podchodzą do tego celu z mniejszym zaangażowaniem (jedynie 45% badanych). Płeć nie odgrywa tu większej roli – kobiety i mężczyźni deklarują podobne podejście.

Przedstawione informacje sygnalizują – zdaniem autora – istnienie poważnego kryzysu egzystencjalnego w zarządzaniu małymi gospodarstwami rolnymi. Rolnicy wskazali na szereg przyczyn takiej postawy (rys. 34).

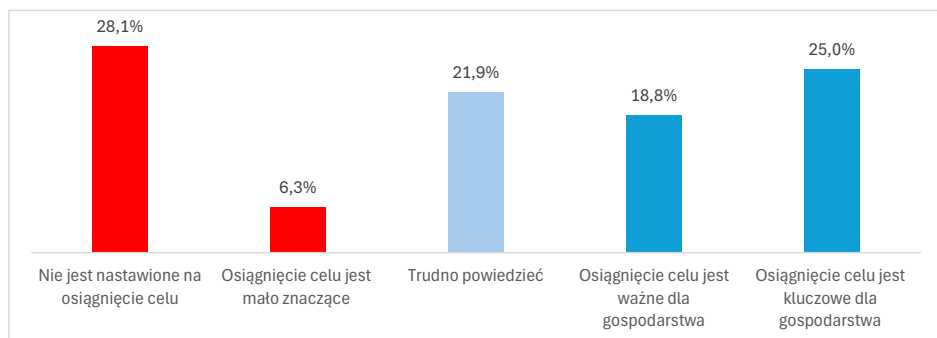

Rysunek 34. Przyczyny braku ambicji rozwojowych wśród badanych rolników

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 2.

Główną przyczyną stagnacji rozwojowej badanych gospodarstw okazuje się brak perspektyw sukcesyjnych oraz niestabilna sytuacja rynkowa, szczególnie zmienność cen i wymagań w produkcji ekologicznej, co utrudnia planowanie i zwiększa ryzyko. Obawy wzmacniają poczucie bezsilności, określane przez respondentów mianem bycia „współczesnym niewolnikiem”, co dodatkowo obniża motywację do działania.

Sytuacja zmienia się zauważalnie, gdy celem rolnika staje się rozwój gospodarstwa z nastawieniem przekazania go kolejnemu pokoleniu (rys. 35).

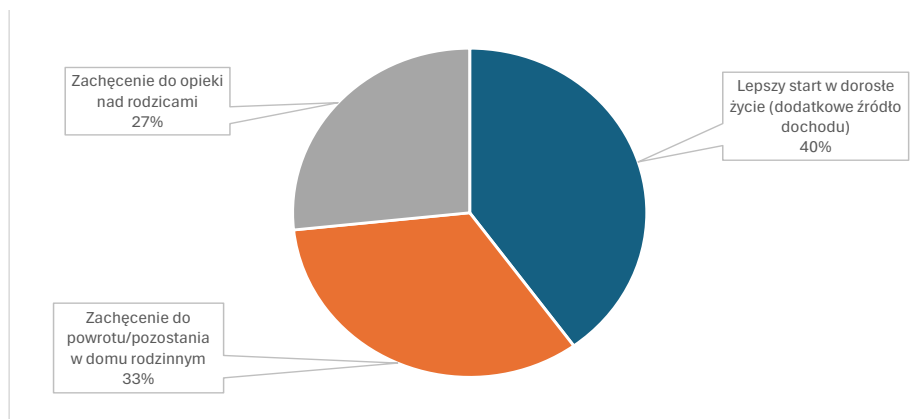

Rysunek 35. Realizacja celu „rozwój gospodarstwa z nastawieniem na przekazanie go młodszemu pokoleniu”

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Z badań wynika, że 43,8% rolników wskazało rozwój jako istotny lub kluczowy cel działalności. Spośród gospodarstw deklarujących zamiar przekazania majątku następnemu pokoleniu, aż 58% charakteryzowało się pozytywnym nastawieniem do realizacji celu rozwojowego, przy czym dla 35% z nich rozwój stanowił cel o najwyższym priorytecie. Korelacja Pearsona, na poziomie istotności 0,01, potwierdza istotną zależność między posiadaniem następcy a podejściem do rozwoju.

Wskazać można szereg okoliczności motywujących do rozwoju gospodarstwa rolnego (rys. 36).

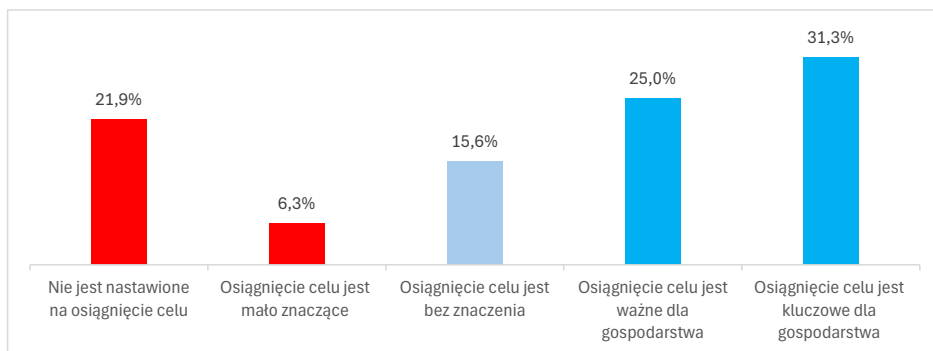

Rysunek 36. Powody, dlaczego rolnicy rozwijają gospodarstwo rolne, chcąc przekazać je młodszemu pokoleniu

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 2.

Główną motywacją do rozwoju jest chęć zapewnienia dzieciom dobrego startu oraz zachęcenie ich do pozostania lub powrotu do gospodarstwa rodzinnego, które staje się formą długofalowej inwestycji w przyszłość. Młode, wykształcone pokolenie rzadko dostrzega w małych gospodarstwach atrakcyjną ścieżkę zawodową. Sytuacja zmienia się jednak, gdy gospodarstwo traktowane jest jako „większy ogródek” – miejsce rekreacyjne i dodatkowe źródło dochodu. Główny dochód wówczas pochodzi z pracy poza rolnictwem, a produkcja w gospodarstwie jest uproszczona i dostosowana do dyspozycyjności właściciela.

Kolejnym istotnym celem analizowanym w badaniu było nawiązywanie nowych kontaktów handlowych, które mogłyby ułatwić sprzedaż wytwarzanych produktów rolnych (rys. 37).

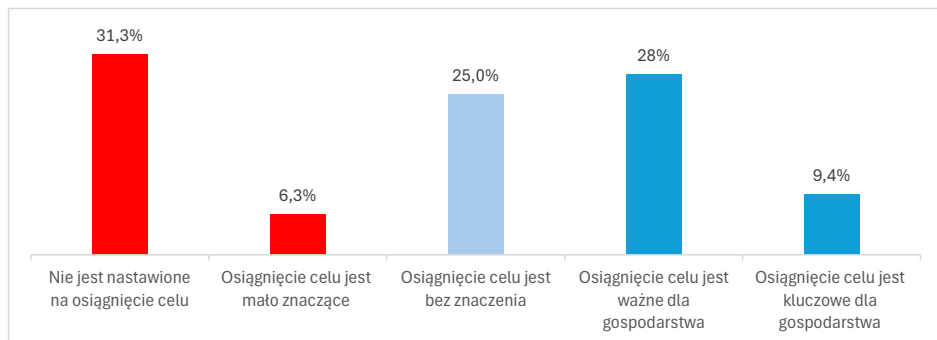

Rysunek 37. Realizacja celu „nawiązywanie kontaktów, które umożliwiają wyższą sprzedaż posiadanych towarów”

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Pozyskiwanie nowych kontaktów handlowych coraz częściej staje się świadomym elementem strategii sprzedażowej małych gospodarstw rolnych, odchodzących od uzależnienia od najbliższego lokalnego skupu. Aż 56,3% respondentów uznało ten cel za istotny, a 31,3% za kluczowy. Mimo to znaczna część badanych (28,2%) nie przywiązuje do niego wagi, a 21,9% nie podejmuje żadnych działań w tym zakresie. Dodatkowe 15,6% traktuje ten cel obojętnie, co wskazuje na silne przywiązanie do dotychczasowych schematów działania i koncentrację głównie na samej produkcji, co jest szczególnie widoczne wśród starszych rolników. Wskazuje na to aż 78,6% badanych, potwierdzających tę postawę.

Niezależność operacyjna, czyli samodzielność gospodarstwa w obszarze wykorzystania maszyn i urządzeń oraz dostępu do siły roboczej jest kluczowa w działalności rolniczej. Dążenie do samowystarczalności w tych obszarach stanowi logiczny kierunek rozwoju, zwiększając efektywność i uniezależnienie od czynników zewnętrznych. Poglądy respondentów na te tematy zilustrowano na rys. 38.

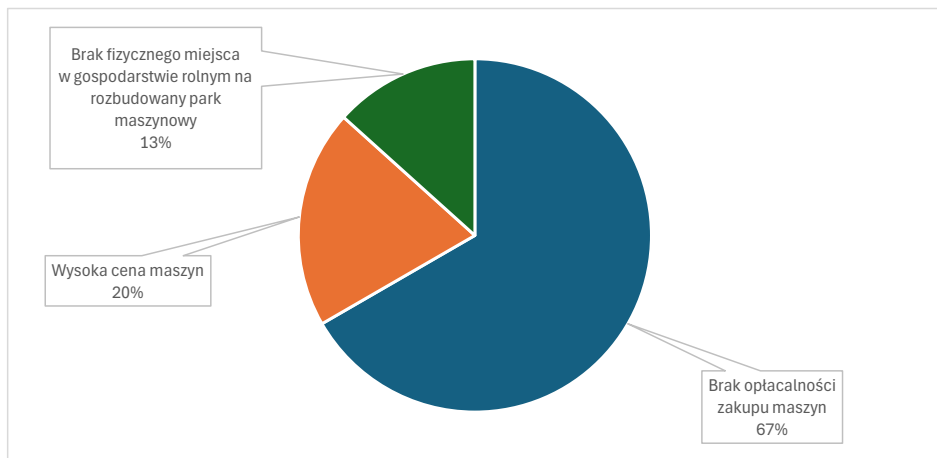

Rysunek 38. Realizacja celu „niezależnienie się od zewnętrznych podmiotów świadczących usługi lub od pracowników najemnych”

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Dane pokazują zaskakująco niską skłonność małych gospodarstw rolnych do operacyjnej niezależności. Tylko 37,4% badanych gospodarstw wskazało ten cel jako realizowany, a jedynie 9,4% uznało go za kluczowy. Blisko 38% wykazało minimalne zainteresowanie bądź jego brak, a co czwarte gospodarstwo nie potrafiło się określić w tej kwestii. Taka zachowawcza postawa wobec niezależności operacyjnej rodzi potrzebę szerszej analizy jej przyczyn.

Wielu właścicieli małych gospodarstw rolnych przejawia ostrożność w podejmowaniu działań w tym kierunku, co ogranicza samodzielność realizacji prac rolnych, a w dłuższej perspektywie może negatywnie wpływać na efektywność gospodarstw oraz ich adaptację w zmieniających się warunkach rynkowych i ekologicznych (rys. 39).

Rysunek 39. Obawy związane z rozbudową własnego parku maszynowego oraz niezależni-

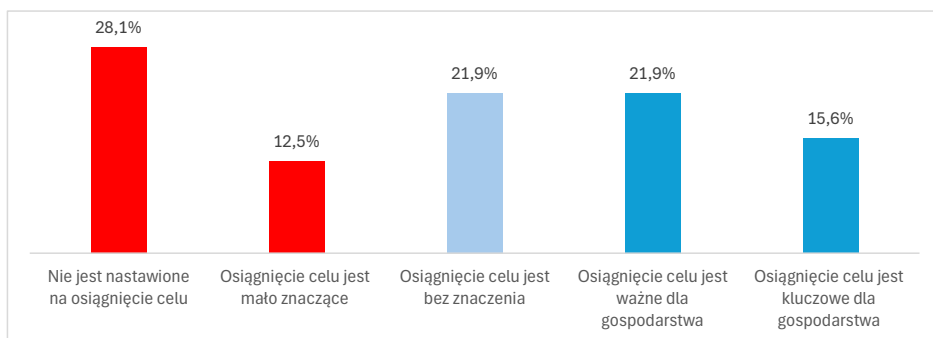
eniem się od podmiotów zewnętrznych świadczących określone usługi

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 2.

Najczęstszym powodem rezygnacji z inwestycji w maszyny, wskazywanym przez 67% respondentów, był brak opłacalności takiego zakupu. Rolnicy dokonują oceny na podstawie trzech zmiennych: osiąganych dochodów, ceny maszyny oraz czasu jej użytkowania w skali roku. Biorą również pod uwagę aspekty pozafinansowe: wygoda, niezależność od usługodawców, wymagania zewnętrzne czy trudność w planowaniu pracy, brak elastyczności i samodzielności w podejmowaniu decyzji. W efekcie dominującą postawą wśród właścicieli małych gospodarstw jest ostrożność inwestycyjna, zwłaszcza że rynek usług rolniczych dynamicznie się rozwija, oferując coraz częściej elastyczność i ograniczając koszty utrzymania sprzętu.

Drugą istotną barierą są wysokie ceny maszyn w stosunku do możliwości finansowych gospodarstw. Trzecią – brak przestrzeni magazynowej. Prowadzi to do ograniczenia samodzielności i konieczności korzystania z usług zewnętrznych, co może negatywnie wpływać na elastyczność produkcji, zwłaszcza w kontekście zmiennych warunków pogodowych.

Podobnie jak inne przedsiębiorstwa, małe rodzinne gospodarstwa rolne powinny aktywnie poszukiwać nowych rynków zbytu, by zwiększać swoje szanse na stabilność finansową i rozwój. Analiza odpowiedzi respondentów (rys. 40) pokazuje jednak, że stopień zaangażowania w ten obszar jest zróżnicowany.

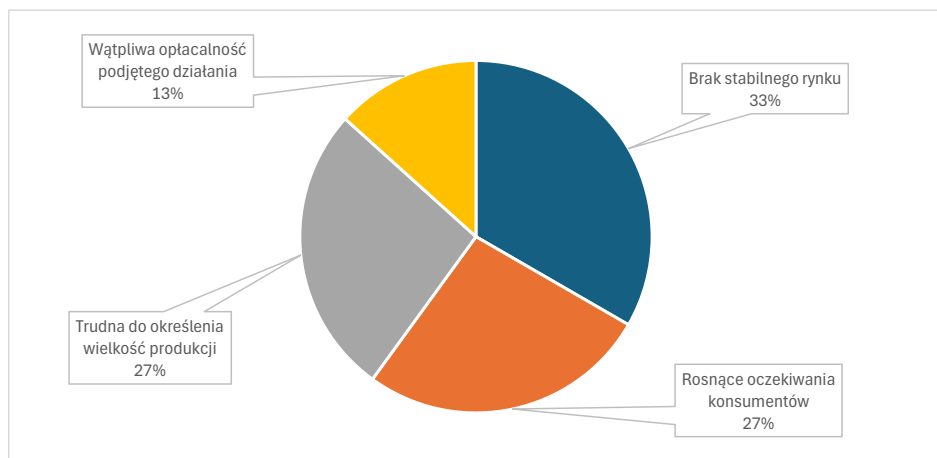
Rysunek 40. Realizacja celu „wejście na nowe rynki”

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Podejście małych gospodarstw rolnych do tej kwestii charakteryzuje się wyraźną niekonsekwencją. Choć 37,5% z nich podejmuje działania w kierunku ekspansji rynkowej, tylko dla 15,6% jest to priorytet. Jednocześnie aż 40,6% wykazuje niewielkie zainteresowanie, a 28,1% zupełnie rezygnuje z realizacji tego celu.

Paradoksalnie, ponad połowa respondentów deklaruje działania poszerzające kontakty handlowe, co sugeruje, że rolnicy dostrzegają potrzebę rozwijania sprzedaży – choć głównie w ramach znanego im otoczenia. To pokazuje pewien postęp, ale także ograniczoną gotowość do bardziej zdecydowanej ekspansji. Świadczy to o wciąż obecnej różnicy między podejściem małych gospodarstw rolnych a praktykami typowymi dla innych sektorów produkcji.

Respondenci wskazali na szereg barier utrudniających ekspansję na nowe rynki (rys. 41).

Rysunek 41. Powody, dla których małe gospodarstwa rolne nie dążą do wejścia na nowe rynki sprzedaży

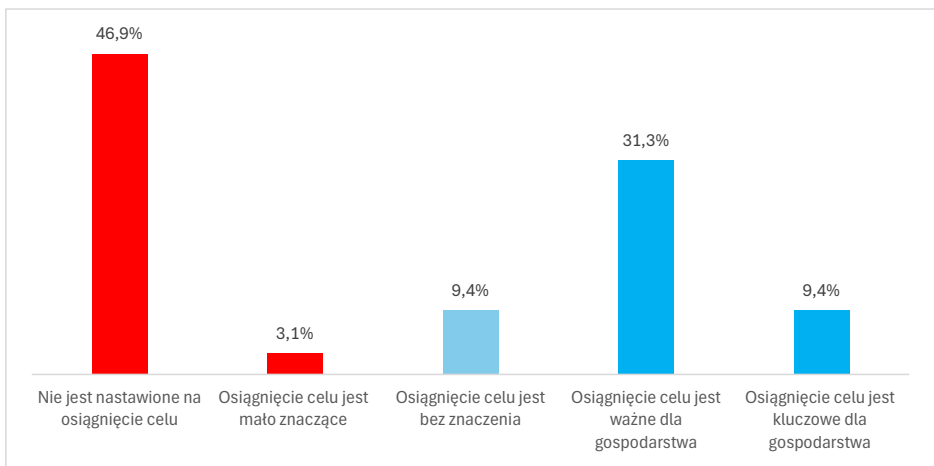
Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 2.

Główną barierą jest brak stabilności na obecnym rynku rolnym, co powoduje niepewność i utrudnia planowanie. Rolnicy obawiają się, że nie sprostają wymaganiom nowych klientów z powodu trudności w przewidywaniu wielkości produkcji, zależnej od warunków pogodowych, co stanowi kolejny czynnik hamujący. Skutkuje to preferowaniem mniej formalnych form sprzedaży, bez presji regularnych dostaw. Wielu gospodarzy postrzega sprzedaż jako jednorazowe działanie, a nie proces wymagający zaangażowania. Brakuje im także doświadczenia w aktywnym poszukiwaniu nowych klientów, co prowadzi do przekonania o nieopłacalności takich działań. W efekcie, obawy przed dodatkowymi kosztami i ryzykiem powstrzymują ich przed wejściem na nowe rynki, mimo potencjalnych korzyści. Zostało to podkreślone przez 13% respondentów.

W zarządzaniu przedsiębiorstwem ważne jest budowanie marki i wyróżnianie się na rynku. Jednak w przypadku małych rodzinnych gospodarstw rolnych respondenci wykazują wyraźnie mniejsze zaangażowanie w ten obszar (rys. 42).

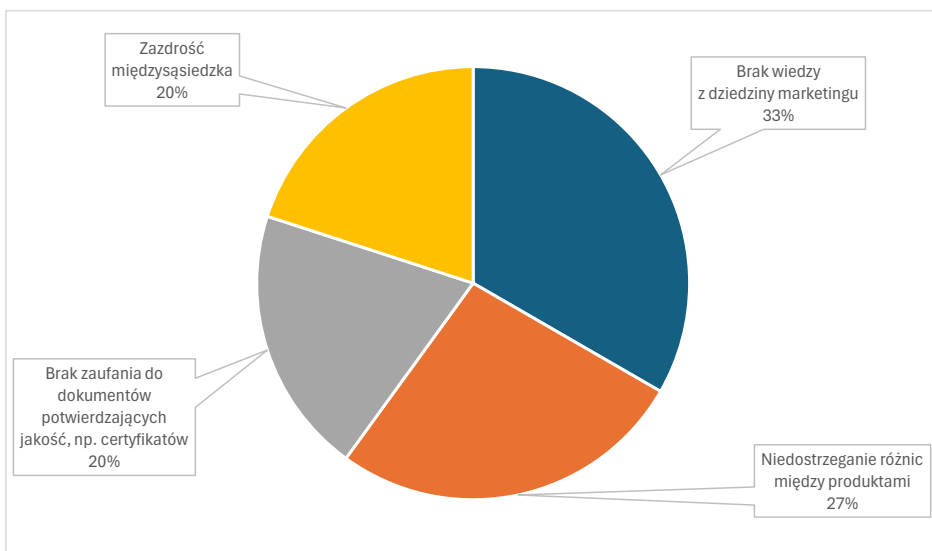
Widoczna jest tendencja do marginalizowania znaczenia budowania marki i wyróżniania się na rynku. Tylko 40,7% respondentów uznało ten cel za istotny, a aż 46,3% nie podjęło w tym kierunku żadnych działań. Świadczy to o braku świadomości znaczenia marki w konkurencji rynkowej, co dziwi, zważywszy na jej kluczową rolę. Podejście to tłumaczy trudność wyróżnienia się na silnie zestandaryzowanym rynku produktów rolnych.

Istnieje kilka przyczyn niedostatecznej realizacji tego celu (rys. 43).

Rysunek 42. Realizacja celu „wyróżnienie się na rynku np. poprzez oferowane produkty”

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Rysunek 43. Powody, przez które małe rodzinne gospodarstwa rolne nie dążą do wyróżnienia na rynku posiadanych produktów

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 2.

Najczęściej wskazywaną przyczyną był brak wiedzy z zakresu marketingu i zarządzania. Koreluje to z poziomem wykształcenia rolnika, który najczęściej ogranicza się do wykształcenia średniego lub zawodowego. Brak wiedzy sprawia trudności w dostrzeżeniu cech wyróżniających ich produkty na tle konkurencji, wpływa to również na ograniczone myślenie biznesowe i brak tzw. żyłki do handlu,

którą społeczność wiejska utożsamia z przedsiębiorczością i zdolnością do wykorzystywania szans rynkowych.

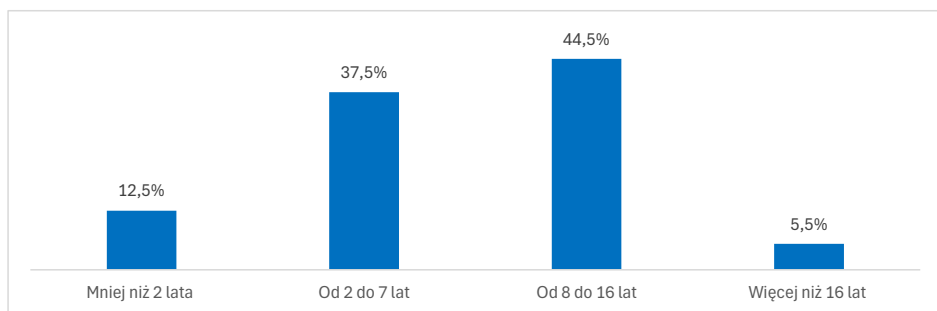
Barierą jest też brak zaufania do certyfikatów jakości – wielu rolników uważa je za zbędne formalności, niegwarantujące rzeczywistej jakości, a jedynie odzwierciedlające chwilowe trendy, co jest pogłębiane przez ogólny kryzys zaufania do instytucji, które w przeszłości nie spełniały należycie swoich funkcji kontrolnych.

Ważne są też wciąż obecne na wsi czynniki społeczne (zazdrość sąsiedzka, niechęć do wspierania lokalnych producentów), które ograniczają lokalny zbyt, mimo konkurencyjnych cen. Uważa się, że rolnicy zawyżają wartość swojej pracy, co zniechęca potencjalnych nabywców. Czynniki te tworzą złożoną barierę utrudniającą realizację celów rozwoju rynkowego małych gospodarstw.

Mimo to większość (88%) rolników wskazała, że prowadzenie produkcji ekologicznej znacząco wspiera osiąganie analizowanych celów (opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1). Ich zdaniem taki model produkcji sprzyja budowaniu pozytywnego wizerunku gospodarstwa i przyciąga zainteresowanie konsumentów.

1.3. Produkcja ekologiczna w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych

Analizując doświadczenie badanych gospodarstw w zakresie prowadzenia produkcji ekologicznej, kluczowa jest jego ocena w ujęciu czasowym. Należy zaznaczyć, że zdecydowana większość respondentów posiada wieloletnią praktykę w tym obszarze (rys. 44).

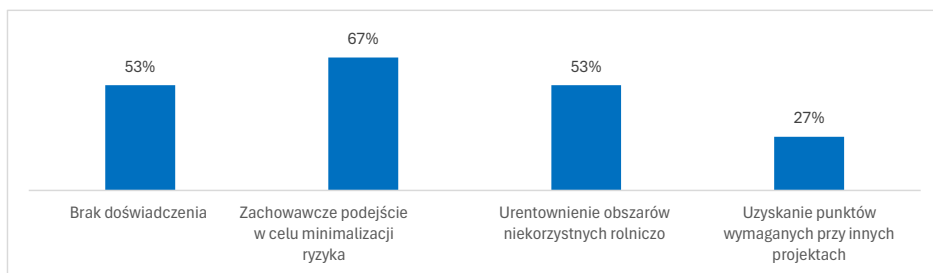
Rysunek 44. Okres prowadzenia produkcji ekologicznej przez badane gospodarstwa rolne

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Połowa badanych prowadziła produkcję ekologiczną przez co najmniej 8 lat. Świadczy to o ich dużych umiejętnościach, stabilności finansowej oraz zdolności adaptacji do zmieniających się przepisów. 37,5% gospodarstw ma za sobą od 2 do 7 lat doświadczenia, co świadczy o chęci dalszego rozwoju i dążeniu do stabilizacji w tym obszarze. Tylko 12,5% badanych zajmuje się produkcją ekologiczną poniżej

2 lat, więc są to gospodarstwa dopiero rozpoczynające działalność lub testujące ten kierunek. Odpowiedzi wskazują na popularność produkcji ekologicznej, istnienie wsparcia instytucjonalnego oraz zdolność gospodarstw do dostosowywania się do zmiennych warunków rynkowych i prawnych. Jednocześnie sugerują, że ekologiczny model produkcji został trafnie obrany i ma potencjał dalszego rozwoju.

Analiza struktury udziału produkcji ekologicznej w całkowitej działalności gospodarstw wskazuje na zróżnicowane podejście do implementacji tego systemu. Aż 56% zadeklarowało prowadzenie wyłącznie produkcji ekologicznej, co świadczy o wysokim poziomie zaangażowania oraz strategicznym ukierunkowaniu gospodarstw na ten model produkcji. Pozostałe 44% gospodarstw łączyła praktyki ekologiczne z konwencjonalnymi (opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1). Wskazuje to na pewien etap przejściowy bądź celową dywersyfikację działalności. Motywy tego podejścia pokazano na rys. 45.

Rysunek 45. Przyczyny nieobejmowania systemem produkcji ekologicznej całej prowadzonej produkcji rolnej

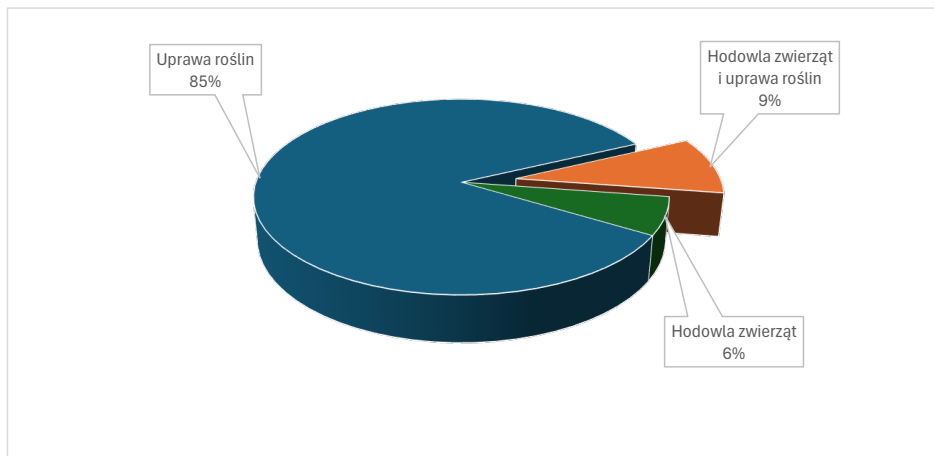
Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 2.

Pełne wdrożenie produkcji ekologicznej w gospodarstwach rolnych wynika z szeregu barier. Najczęściej wymienianą przeszkodą jest obawa przed ryzykiem, co świadczy o konieczności wzmocnienia systemu wsparcia finansowego i technicznego. Podkreśla to potrzebę intensyfikacji edukacji w tym zakresie oraz szerszego dostępu do doradztwa i ekspertyz. Dodatkowo, wdrożenie produkcji ekologicznej bywa uzasadniane wyłącznie chęcią utrzymania rentowności obszarów o mniej korzystnych warunkach glebowych. Traktowanie produkcji ekologicznej jako działalności ubocznej wskazuje zatem na potrzebę pogłębienia wiedzy o jej długofalowych korzyściach.

Znaczenie ma także profil działalności rolniczej, który przedstawiono na rys. 46.

Dane wskazują, że produkcja ekologiczna w małych gospodarstwach rolnych w Polsce skupia się głównie na uprawach roślin (85% badanych). Zaledwie 9% gospodarstw łączy uprawę z hodowlą, co oznacza ograniczone stosowanie zamkniętego cyklu produkcji, uznawanego za jeden z fundamentów ekologicznego rolnictwa i świadczy o dominacji uproszczonej jego formy. Preferowanie upraw może wynikać z mniejszych wymagań organizacyjnych i niższego ryzyka w porównaniu do hodowli, która w warunkach ekologicznych wymaga znacznych

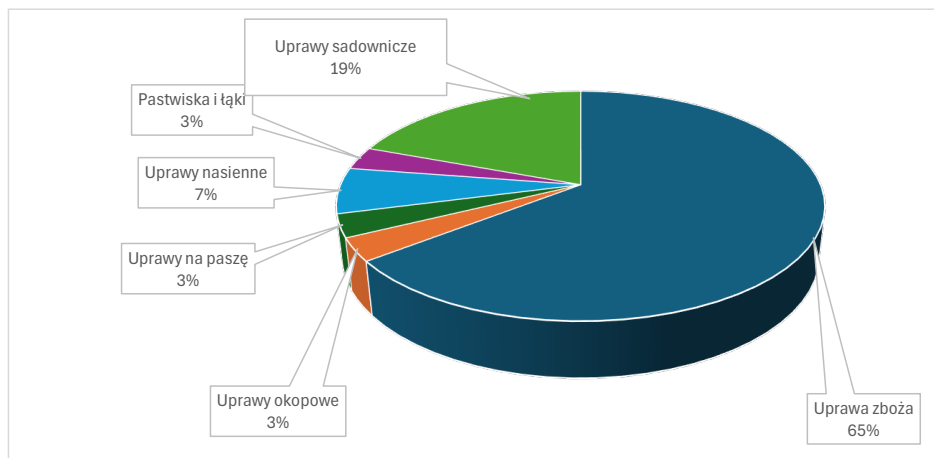
nakładów i spełnienia surowych standardów (zapewnienie odpowiedniego żywienia, opieki zdrowotnej czy dostępu do określonej przestrzeni/wybiegu). Dane te sugerują potrzebę dalszych analiz dotyczących barier i czynników wpływających na wybór prowadzonej produkcji w małych gospodarstwach ekologicznych.

Rysunek 46. Rodzaj produkcji ekologicznej prowadzonej w gospodarstwach rolnych do 10 ha w 2019 roku

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Strukturę preferowanej produkcji roślinnej przedstawiono na rys. 47.

Rysunek 47. Uprawy roślinne prowadzone w gospodarstwach o powierzchni do 10 ha w 2019 roku

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Dominującym kierunkiem w ekologicznej produkcji roślinnej jest uprawa zbóż, którą zadeklarowało 65% respondentów, a następnie uprawy sadownicze (19%). Wskazuje to na preferencję gospodarstw wobec upraw wymagających stosunkowo niskich nakładów pracy (zboża, rośliny paszowe czy użytkowanie łąk i pastwisk). Dodatkowo objęcie trwałych użytków zielonych (pastwiska, łąki) może świadczyć o adaptacji produkcji ekologicznej na obszarach trudnych do zagospodarowania konwencjonalnymi metodami, np. podmokłych. Tu motywacją do wdrażania systemów ekologicznych mogą być przede wszystkim dopłaty, pozwalające zwiększyć rentowność słabiej wykorzystywanych areałów. Niewielki udział gospodarstw zajmujących się ekologiczną hodowlą zwierząt (9%) w stosunku do podmiotów (56%) prowadzących produkcję ekologiczną na całej powierzchni gospodarstwa wskazuje, że niektóre elementy produkcji ekologicznej (trawy z łąk i pastwisk) mogą być wykorzystywane w działalności konwencjonalnej, co rodzi pytania o rzeczywiste znaczenie ekologii w strukturze gospodarstw mieszanych.

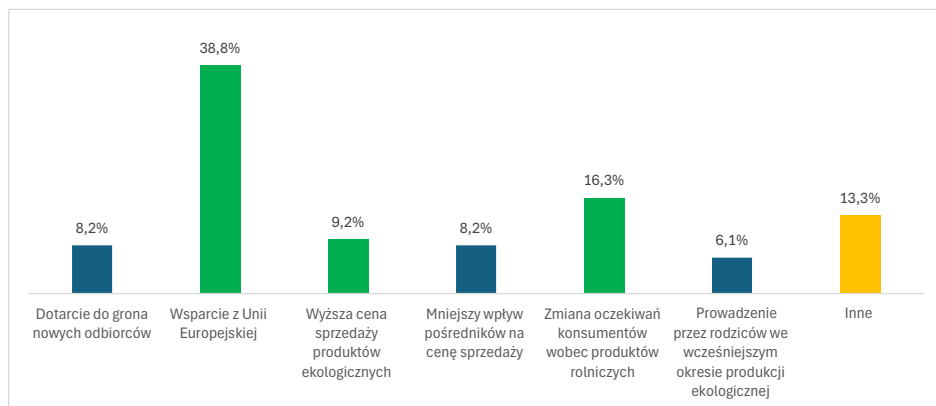
Większość badanych gospodarstw rolnych (59%) wskazała, że prowadzi tylko produkcję ekologiczną (opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1), co jednak nie zawsze przekłada się na jej postrzeganie jako dominującej działalności w strukturze gospodarstwa. Wśród respondentów deklarujących pełne wdrożenie produkcji ekologicznej, jedynie 83% uznało ją za główne źródło aktywności zawodowej. W pozostałych przypadkach działalność ekologiczna współistniała z aktywnościami pozarolniczymi: świadczenie usług leśnych, rolnych, warsztatowych czy szkoleniowych, które mogą mieć istotny udział w ogólnej strukturze przychodów gospodarstwa.

W gospodarstwach łączących produkcję ekologiczną z konwencjonalną, tylko 29% uznało ekologiczny model produkcji za dominujący, co może świadczyć o stopniowym wdrażaniu zasad rolnictwa ekologicznego z potencjałem wzrostu jego znaczenia w przyszłości.

2. Wpływ produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych i czynniki z nim związane

2.1. Czynniki wspierające oraz bariery rozwoju produkcji ekologicznej w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych

Decyzja o wdrożeniu produkcji ekologicznej w małych gospodarstwach rolnych wynika z wielu czynników (ekonomicznych, produkcyjnych i społecznych). Choć mają one charakter subiektywny, stanowią istotną przesłankę podejmowania takiej formy działalności (rys. 48).

Rysunek 48. Motywy skłaniające rolników do wdrożenia produkcji ekologicznej w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym

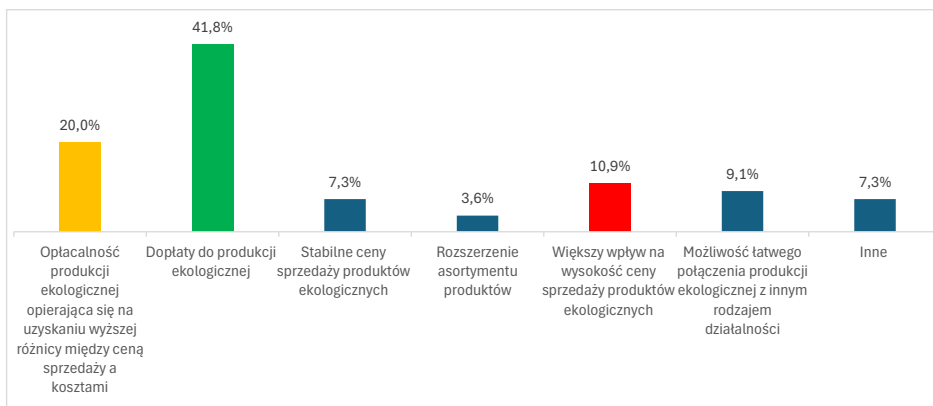
Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Dane przedstawione na rys. 48 obrazują, że wsparcie ze strony Unii Europejskiej (38,8%) jest dominującym czynnikiem skłaniającym rolników do wdrażania produkcji ekologicznej. Dotyczy ono zarówno bezpośrednich dopłat, jak i ochrony prawnej produktów ekologicznych, co świadczy o dużym znaczeniu mechanizmów pomocowych w podejmowaniu decyzji produkcyjnych.

Kolejnym istotnym motywem są zmieniające się oczekiwania konsumentów, co wskazuje na rosnącą świadomość rynkową producentów oraz ich otwartość na dostosowywanie strategii do aktualnych trendów. Duże znaczenie przypisuje się również potencjalnie wyższej cenie sprzedaży produktów ekologicznych, co świadczy o silnym wpływie przesłanek ekonomicznych na wybór tej formy działalności.

Warto zwrócić uwagę na głosy respondentów dostrzegających negatywny wpływ pośredników na ceny produktów konwencjonalnych (8,2%) oraz tych, którzy podkreślali możliwość zdobycia dodatkowych punktów przy ubieganiu się o dofinansowania z innych programów unijnych. To pokazuje, że produkcję ekologiczną można traktować jako etap prowadzący do korzystania z innych form wsparcia finansowego oferowanego przez programy unijne, na przykład związanych z modernizacją gospodarstw rolnych. Jest to ważne, ponieważ wskazuje na wieloaspektowy charakter wyboru produkcji ekologicznej przez rolników. Pozostałe, rzadziej wskazywane motywy dotyczyły aspektów społecznych i zdrowotnych (kontynuacja tradycji, produkcja zdrowej żywności czy ochrona zdrowia). Świadczy to o rosnącej świadomości związku między jakością żywności a zdrowiem człowieka.

Analizie poddano także korzyści płynące z prowadzenia produkcji ekologicznej – ich charakter i wpływ na decyzje gospodarstw zaprezentowano na rys. 49. Pełnią one kluczową rolę, gdyż ze względu na swoją namacalność, korzyści w odróżnieniu od motywów charakteryzują się większym wpływem na decyzje rolników.

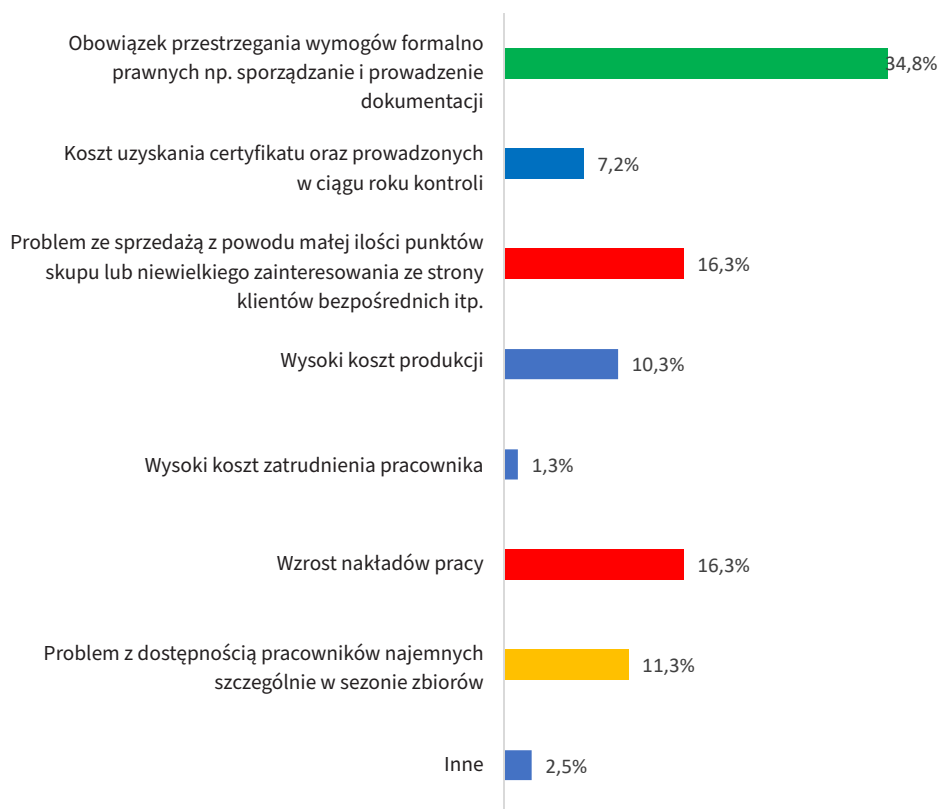
Rysunek 49. Najważniejsze korzyści uzyskiwane przez małe rodzinne gospodarstwa rolne dzięki wdrożeniu produkcji ekologicznej

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Gospodarstwa ekologiczne za najważniejsze efekty wprowadzenia tej formy działalności wskazują głównie korzyści ekonomiczne. Kluczowe są dopłaty do produkcji ekologicznej (41,8%). Wyższa opłacalność sprzedaży produktów ekologicznych (20% badanych), potwierdza aktywne zaangażowanie części gospodarstw w rynek żywności certyfikowanej. Dodatkowe korzyści to możliwość wpływania na ceny sprzedaży (10%), łączenie działalności rolniczej z innymi formami aktywności zawodowej (9,1%) oraz większa stabilność cen dzięki ograniczeniu roli pośredników (7,3%).

Warto również uwzględnić bariery wdrażania produkcji ekologicznej (rys. 50), które hamują pełne wykorzystanie potencjału ekologicznej działalności rolniczej.

Najczęściej wskazywaną przeszkodą (34,8%) jest konieczność spełniania wymogów formalnoprawnych, co w przypadku małych rodzinnych gospodarstw prowadzonych przez osoby starsze i z ograniczonym wykształceniem, stanowi istotne wyzwanie. Utrudnieniem jest też sprzedaż produktów ekologicznych oraz wzrost nakładów pracy (16,3%), wynikająca m.in. z wysokich wymagań odbiorców i problemów z osiągnięciem wymaganej skali produkcji. Wysoki koszt produkcji, a także trudności z pozyskaniem pracowników sezonowych dodatkowo ograniczają możliwości małych gospodarstw. Kolejną barierę stanowią koszty certyfikacji i kontroli, które – mimo że wskazywane przez mniejszą liczbę respondentów (7,2%) – mają realny wpływ na decyzje inwestycyjne, szczególnie w gospodarstwach dysponujących ograniczonym budżetem. Badani rolnicy wielokrotnie podkreślali, że są to koszty dla nich bardzo odczuwalne, gdyż cena jednej kontroli i certyfikacji wynosi około 1150 zł. Konieczność poniesienia wydatku z góry, pomimo możliwości częściowego zwrotu dopiero w późniejszym czasie, stanowi poważne obciążenie finansowe.

Rysunek 50. Główne bariery utrudniające rozwijanie produkcji ekologicznej w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

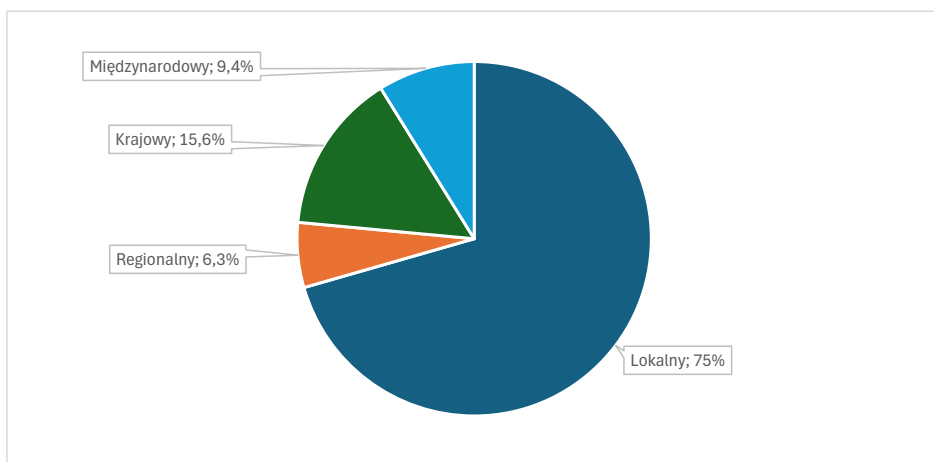
2.2. Wpływ produkcji ekologicznej na dochód rolniczy małych rodzinnych gospodarstw rolnych

Decyzja o przekształceniu tradycyjnej produkcji w ekologiczną wynika przede wszystkim z konkretnych oczekiwań finansowych, a nie wyłącznie z przesłanek technologicznych czy środowiskowych. Spodziewany wzrost dochodu opiera się na realnych możliwościach sprzedaży produktów ekologicznych po wyższych cenach oraz na dedykowanych dopłatach unijnych, które stanowią główny motyw podjęcia i prowadzenia produkcji ekologicznej.

Trudno ocenić na ile te oczekiwania zostają spełnione w praktyce z uwagi na niechęć rolników do udostępniania danych rachunkowych. Utrudnia to weryfikację realnych zmian dochodów i ogranicza możliwość pełnej oceny opłacalności

produkcji ekologicznej. W związku z tym niniejsza analiza opiera się głównie na deklaracjach i ogólnych szacunkach przekazywanych przez badane podmioty. Pomimo tych ograniczeń, wyniki są cennym źródłem informacji, pomagającym w podejmowaniu bardziej przemyślanych decyzji – zarówno na poziomie indywidualnych gospodarstw, jak i całego sektora.

Na wysokość dochodu rolniczego wpływa również obecność pośredników rynkowych, kształtujących ceny i warunki sprzedaży. Dlatego też istotna jest charakterystyka rynku oraz uwzględnienie regionalnych i lokalnych uwarunkowań rynkowych, decydujących o możliwościach zbytu produktów ekologicznych (rys. 51).

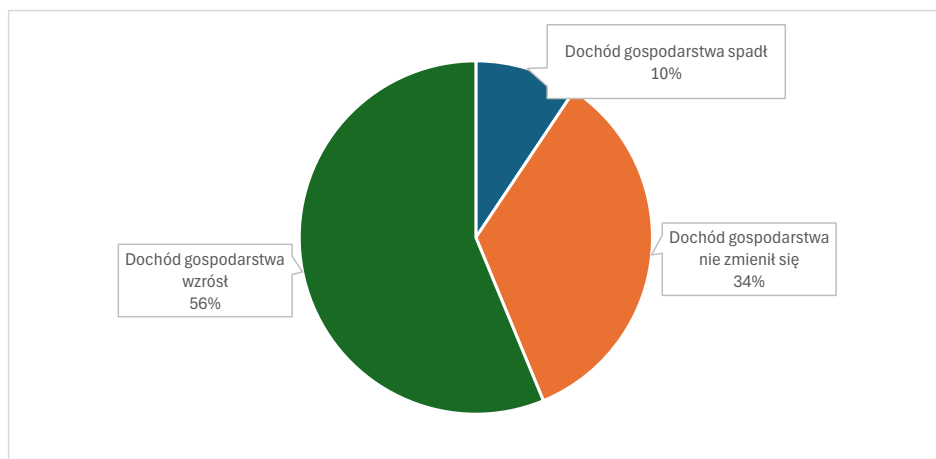
Rysunek 51. Rynek zaopatrywany w produkty ekologiczne przez małe rodzinne gospodarstwa rolne

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Aż 75% badanych gospodarstw koncentruje się na sprzedaży na rynku lokalnym. Wynika to z silnych więzi społecznych, łatwego dostępu do zasobów oraz lepszego rozpoznania potrzeb lokalnych klientów. Rynek lokalny bywa też świadomie wybieraną strategią dostosowania produkcji do konkretnych odbiorców. Tylko 6,3% gospodarstw obsługuje rynek regionalny, a 15,6% – krajowy. Na rynku międzynarodowym działa 9,4% badanych, co świadczy o dążeniu przez niewielką grupę podmiotów do ekspansji i poszukiwaniu nowych możliwości wzrostu.

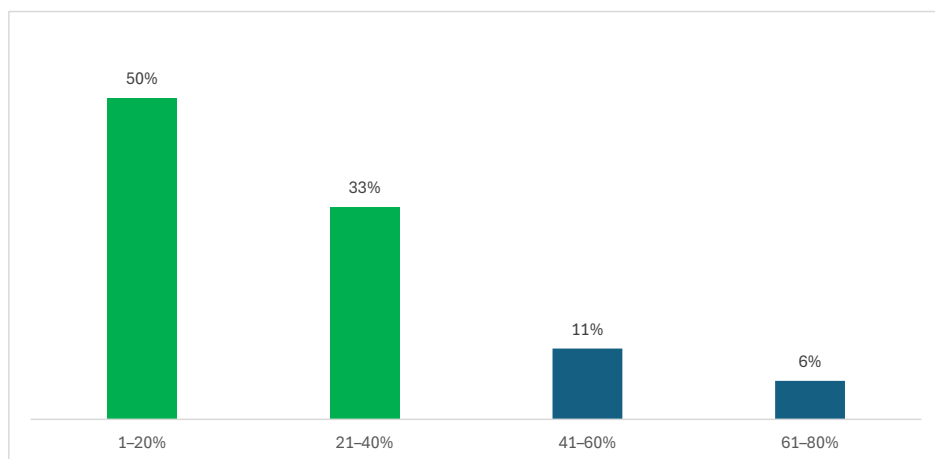
Gospodarstwa prowadzone przez kobiety w przeważającej większości (88% badanych kobiet) działają na rynku lokalnym, natomiast mężczyźni częściej kierują ofertę na rynek krajowy i międzynarodowy. To odkrycie sugeruje potrzebę działań w zakresie kształtowania odpowiedniej polityki społecznej, wspierania kobiet w rozwijaniu kompetencji biznesowych i dostępu do szerszych rynków, szczególnie że to kobiety prowadzące rodzinne gospodarstwa rolne są częściej słabiej wykształcone.

Pomimo lokalnego charakteru sprzedaży, większość gospodarstw deklaruje wzrost dochodów po wdrożeniu produkcji ekologicznej (rys. 52).

Rysunek 52. Zmiana dochodu w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych po wdrożeniu produkcji ekologicznej

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Rysunek 53. Poziom wzrost dochodu w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych po wdrożeniu produkcji ekologicznej

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

56% badanych małych gospodarstw rolnych odnotowało wzrost dochodu po wdrożeniu produkcji ekologicznej. W 34% przypadków dochód nie uległ zmianie, a 10% gospodarstw odnotowało spadek. Oznacza to, że dla części podmiotów dopłaty i wyższe ceny sprzedaży jedynie zrekompensowały poniesione koszty i niższe

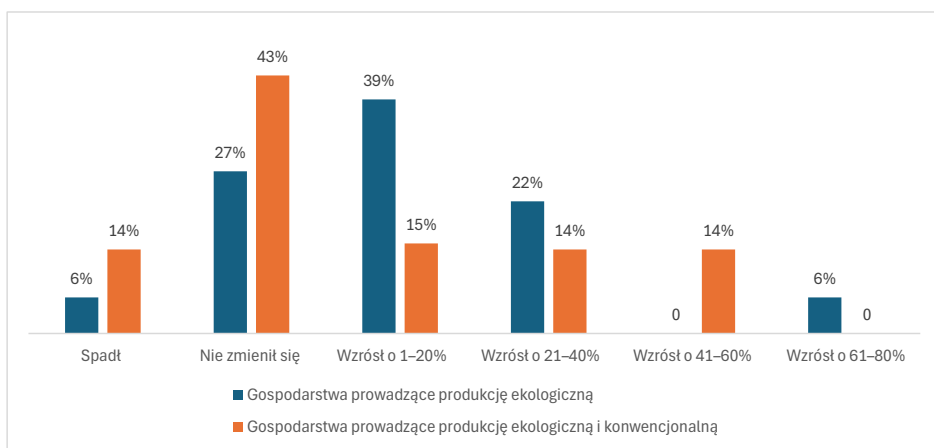
plony, nie prowadząc – wbrew powszechnie panującej opinii – do wzrostu dochodu. W przypadku niewielkiej grupy nie pokryły nawet kosztów własnych.

Rozkład zmian dochodu deklarowanego przez badane gospodarstwa przedstawia rys. 53.

Połowa gospodarstw po wdrożeniu produkcji ekologicznej osiągnęła wzrost dochodów od 1 do 20%, a kolejne 33% zanotowało wzrost w przedziale 21–40%. Wyższe wzrosty (41–80%) zadeklarowało łącznie 17% gospodarstw. Pokazuje to, że dla niektórych gospodarstw rolnych produkcja ekologiczna przynosi istotne korzyści finansowe, co może zachęcać do dalszego rozwijania tej formy produkcji.

Sporządzony przykładowy rachunek przychodów i kosztów (opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 3), oparty na szacunkach i dostępnych danych, potwierdził średni wzrost dochodów o około 20%. Analiza wykazała, że wiele gospodarstw dokonuje sprzedaży produktów ekologicznych po cenach konwencjonalnych, co ogranicza ich potencjalne zyski i potwierdza – wskazaną wcześniej – barierę związaną z problemem sprzedaży produktów jako ekologiczne.

Należy podkreślić, że wyższe wyniki finansowe częściej osiągały gospodarstwa prowadzące wyłącznie produkcję ekologiczną (rys. 54).

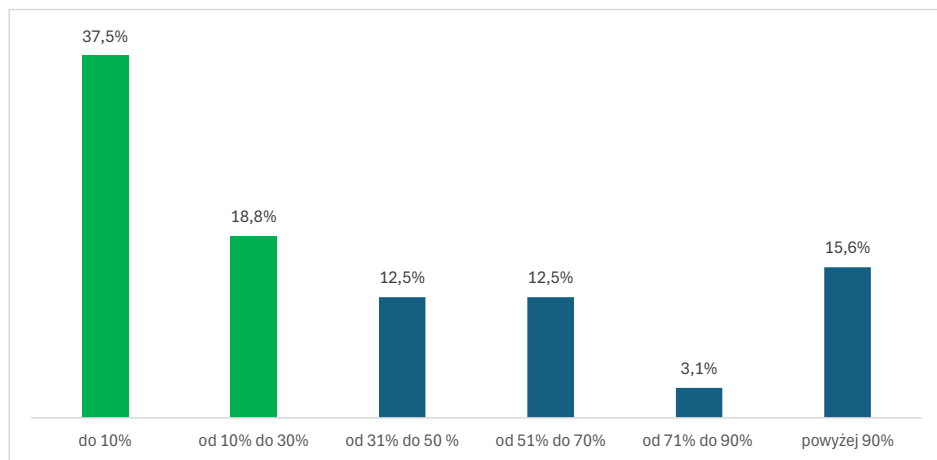
Rysunek 54. Poziom wzrostu dochodu w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych ze względu na rodzaj prowadzonej produkcji

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Zmiany dochodu na poziomie do 20% odnotowało 39% gospodarstw prowadzących wyłącznie produkcję ekologiczną i 15% gospodarstw łączących produkcję ekologiczną i konwencjonalną. Wzrost dochodu w przedziale od 21% do 40% uzyskało 22% gospodarstw specjalizujących się wyłącznie w produkcji ekologicznej, natomiast wśród gospodarstw mieszanych – jedynie 14%. Należy podkreślić, że tylko w grupie gospodarstw prowadzących wyłącznie produkcję ekologiczną odnotowano wzrost dochodu przekraczający 60%.

Gospodarstwa łączące produkcję ekologiczną z konwencjonalną częściej deklarowały brak zmian finansowych po wdrożeniu produkcji ekologicznej (43%), co wskazuje na ich stagnację. Podobnie sytuacja wyglądała w przypadku spadku dochodu, który odnotowało 14% gospodarstw mieszanych. Świadczy to o opłacalności produkcji ekologicznej, ale także pokazuje, że wzrost dochodu rzadko przekracza 40%. Wyniki wskazują, że sukces zależy od zmiany profilu gospodarstwa oraz od skutecznego zarządzania produkcją i sprzedażą.

Warto także zwrócić uwagę na udział dochodu wygenerowanego w wyniku prowadzenia produkcji ekologicznej w całkowitym dochodzie rolniczym osiąganym przez badane małe gospodarstwa rolne – rys. 55.

Rysunek 55. Udział dochodu uzyskiwanego z produkcji ekologicznej w całości dochodu osiągniętego w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym

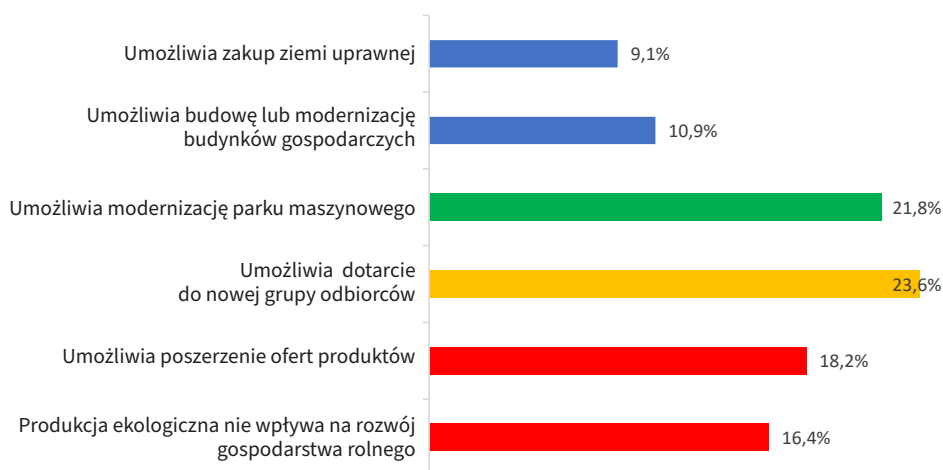
Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Dla większości gospodarstw (56,3%) produkcja ekologiczna stanowi jedynie uzupełniające źródło dochodu. W 37,5% przypadków udział przychodów z tego tytułu nie przekraczał on 10% ich całkowitego dochodu rolniczego, a w przypadku kolejnych 18,8% mieścił się w przedziale od 20% do 30%. Według 25% badanych udział dochodów z produkcji ekologicznej wynosił od 30% do 70%, a niemal u 19% podmiotów przekraczał 70%, więc dla części rolników produkcja ekologiczna jest jednym z głównych filarów finansowych gospodarstwa.

Wzrost dochodu, bez względu na ich źródło, otwiera nowe szanse inwestycyjne, zwiększając gospodarstwu możliwości rozwoju i poprawy efektywności (rys. 56).

Przeprowadzone badanie ankietowe wykazało, że w przypadku części gospodarstw (16,4%) wdrożenie produkcji ekologicznej nie wpłynęło bezpośrednio na ich rozwój. Jednak w przypadku większości odnotowano pozytywne zmiany, które najczęściej (23,6% przypadków) objawiły się możliwością dotarcia do nowych grup odbiorców. Znaczący odsetek badanych (21,8%) wskazał na możliwość

zakup nowego sprzętu oraz modernizacji parku maszynowego, co bezpośrednio poprawiło efektywność produkcji. Produkcja ekologiczna umożliwiła 18,2% podmiotom także poszerzenie oferty produktowej. Dodatkowo, 10,9% gospodarstw wykorzystało dodatkowe środki na budowę lub modernizację budynków gospodarczych, poprawiając tym samym warunki pracy i organizację produkcji, a 9,1% respondentów zadeklarowało zakup nowej ziemi uprawnej.

Rysunek 56. Wpływ produkcji ekologicznej na rozwój małego rodzinnego gospodarstwa rolnego

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Wyniki te pokazują, że najczęściej wybieraną formą rozwoju gospodarstw była modernizacja wyposażenia technicznego. Zdaniem badanych, inwestycje w park maszynowy są atrakcyjne ze względu na relatywnie prostą realizację oraz możliwość znaczącego ograniczenia nakładów pracy (opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 2).

Przeprowadzone badania ilościowe i jakościowe wykazały, że małe rodzinne gospodarstwa rolne w Polsce borykają się z licznymi barierami utrudniającymi wdrożenie i prowadzenie produkcji ekologicznej. Do najpoważniejszych wyzwań należy sukcesja oraz niskie zadowolenie z osiągniętego poziomu rozwoju gospodarstwa i brak motywacji do podejmowania kolejnych inwestycji, co wskazuje na ograniczoną postawę przedsiębiorczą wśród badanych. Rolnicy rzadko angażują się w działania mające na celu wyróżnienie się na rynku, choć właśnie taka strategia mogłaby przyczynić się do zwiększenia stabilności dochodów. Szczególnie że jak wskazują badania, samo wdrożenie produkcji ekologicznej nie gwarantuje automatycznie poprawy sytuacji finansowej. Realny wzrost dochodów odnotowano bowiem jedynie w 56% analizowanych gospodarstwach.

Proponowany model biznesowy – podejście całościowe

1. Istota modelu biznesowego Canvas oraz czynniki wpływające na potrzebę jego zastosowania przez małe rodzinne gospodarstwa rolne

Małe rodzinne gospodarstwa rolne w Polsce funkcjonują obecnie w warunkach silnych zmian rynkowych i regulacyjnych. Krajowa polityka rolna, powiązana z polityką Unii Europejskiej, odczuwa skutki konfliktu zbrojnego w Ukrainie, który spowodował napływ tańszych produktów rolnych (zboża, owoców i warzyw), obniżając konkurencyjność i dochody rodzimych producentów.

Dodatkowo reforma Wspólnej Polityki Rolnej, wprowadzająca nowe instrumenty wsparcia, takie jak tzw. zielony mechanizm WPR promujący stosowanie praktyk przyjaznych dla środowiska (Wrzaszcz, 2023, s. 81–112) oraz wdrażanie Zielonego Ładu (Sójka, 2022, s. 121–139) nakładają na gospodarstwa nowe wymagania w zakresie ochrony środowiska, zmuszając je do modernizacji technologicznej i zmiany metod produkcji (Adamowicz, 2021, s. 49–70). Ograniczenia w stosowaniu pestycydów, nawozów sztucznych oraz regulacje emisji gazów cieplarnianych generują dodatkowe koszty, które są szczególnie obciążające dla mniejszych gospodarstw o ograniczonych zasobach.

Jednocześnie zmiany te stwarzają nowe szanse rozwoju, w tym możliwość specjalizacji w produkcji ekologicznej, na którą rośnie zapotrzebowanie wśród konsumentów ekologicznie świadomych (Wiśniewski, Marks-Bielska, 2022, s. 119–132). Przejście na rolnictwo zrównoważone może być kluczowym elementem zwiększenia konkurencyjności i długoterminowej stabilności rodzinnych gospodarstw w Polsce. Stoją one bowiem przed szeregiem wyzwań ekonomicznych (wysokie

koszty produkcji, niskie ceny skupu oraz ograniczony dostęp do finansowania inwestycji) (Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, 2023a). W efekcie część z nich nie jest konkurencyjna na rynku, co sprzyja koncentracji ziemi w rękach większych podmiotów i pogarsza sytuację finansową rolników oraz ich rodzin. Konsekwencją jest spadek jakości życia i ograniczona możliwość rozwoju gospodarstw.

Jednocześnie rośnie zainteresowanie nowoczesnymi technologiami, szczególnie w obszarze rolnictwa precyzyjnego, gdzie wykorzystuje się systemy GPS, czujniki oraz analizy danych. Coraz więcej rodzinnych gospodarstw wdraża innowacje, aby zwiększyć efektywność produkcji, zredukować koszty, poprawić konkurencyjność oraz rozwinąć nowe modele biznesowe, takie jak: ekoturystyka, e-commerce produktów rolnych czy produkcja energii z OZE.

Na polskim rynku rolnym występuje zmienność popytu i podaży. Globalna konkurencja i rosnące zainteresowanie produktami ekologicznymi wymuszają dostosowanie się do nowych trendów. Mimo wzrostu popytu na produkty rolne, niskie ceny skupu i ograniczony dostęp do kanałów sprzedaży utrudniają mniejszym gospodarstwom utrzymanie się na rynku. Przyszłością rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce jest zatem zachowanie równowagi między podażą a popytem, zapewnienie sprawiedliwych warunków handlu oraz wspieranie adaptacji technologicznej i środowiskowej.

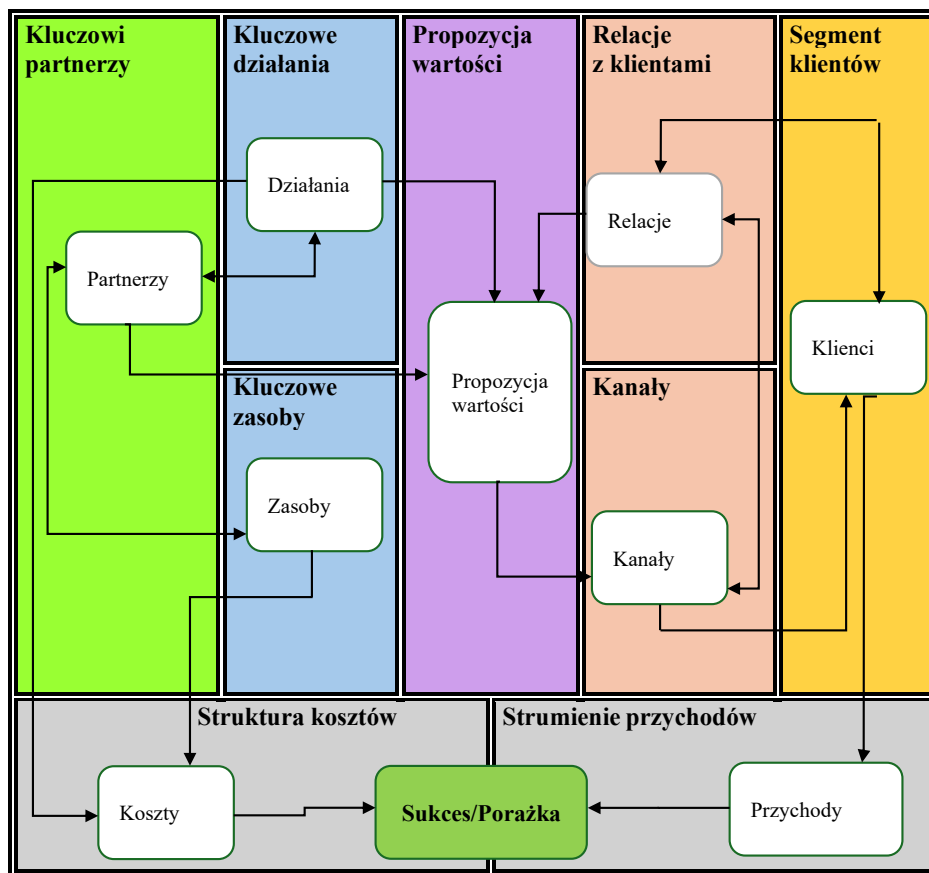
Współczesne gospodarstwa rolne, zwłaszcza rodzinne, muszą skutecznie dostosowywać się do zmieniającego się otoczenia rynkowego. Jednym z najefektywniejszych sposobów podnoszenia ich sprawności operacyjnej jest wdrażanie nowoczesnych modeli biznesowych. Termin „model” według *Słownika języka polskiego PWN* oznacza „wzór, według którego coś ma być wykonane” (*Słownik języka polskiego PWN*, 2024), natomiast „biznes” definiowany jest jako „przedsięwzięcie handlowe lub produkcyjne przynoszące zysk” (*Słownik języka polskiego PWN*, 2024a). W XXI wieku model biznesowy stał się centralnym elementem strategii zarządzania, wspierając przedsiębiorstwa w budowaniu trwałej przewagi konkurencyjnej (Wasiuk, 2017, s. 95–105). Innowacja produktowa lub technologiczna okazuje się jednak często niewystarczająca – dopiero ich integracja w przemyślany model działania zapewnia realne efekty (Kachniewska, 2019, s. 11–56).

Model biznesowy umożliwia elastyczne reagowanie na kryzysy oraz trwałe zmiany popytowo-podażowe. W literaturze przedmiotu rozpatrywany jest on w trzech ujęciach (Wiśniewski, 2018, s. 33–50):

- 1) **semantycznym** – jako uproszczony schemat działalności gospodarczej nawiązanej do zysku,
- 2) **konceptualnym** – określa kierunki i priorytety funkcjonowania przedsiębiorstwa,
- 3) **rodzajowym** – odwzorowuje funkcje i rolę modelu w zarządzaniu i analizie.

Jednym z najbardziej uznanych modeli jest koncepcja Alexandra Osterwaldera i Yvesa Pigneura, definiująca model biznesowy jako „opis przesłanki stojącej za sposobem, w jaki organizacja tworzy wartość oraz zapewnia i czerpie zyski z tej wytworzonej wartości” (Osterwalder, Pigneur, 2024, s. 18). Ich narzędzie – **Business**

Model Canvas – to praktyczny szablon projektujący i oceniający modele biznesowe. Obejmuje dziewięć kluczowych obszarów – rys. 57. Dzięki holistycznemu podejściu umożliwia spojrzenie na organizację „z lotu ptaka”, jak i dokładną analizę poszczególnych elementów, ułatwiając planowanie i wdrażanie zmian w zarządzaniu gospodarstwem (Drzewiecki, Równicka, 2015, s. 69–79).

Rysunek 57. Dziewięcioelementowy szablon Canvas wraz z przedstawieniem relacji pomiędzy poszczególnymi elementami

Źródło: opracowanie własne na podstawie Osterwalder, Pigneur, 2024.

Model biznesowy **Canvas** zyskał na popularności dzięki unikalnym cechom, wyróżniającym go od tradycyjnych narzędzi, takich jak klasyczny biznesplan. Oferuje on przejrzystą i uproszczoną reprezentację kluczowych komponentów działalności gospodarczej, co ułatwia zrozumienie wzajemnych powiązań między nimi. W odróżnieniu od rozbudowanych dokumentów strategicznych, skupia wszystkie istotne aspekty funkcjonowania przedsiębiorstwa w jednym zintegrowanym schemacie.

Jedną z jego głównych zalet jest elastyczność – umożliwia on łatwe i szybkie aktualizowanie danych, co ma znaczenie w dynamicznie zmieniającym się otoczeniu gospodarczym. Tradycyjne biznesplany, wymagające czasochłonnej i sztywnej dokumentacji, szybko tracą aktualność w sytuacjach nagłych lub nieprzewidzianych. Canvas natomiast pozwala na ciągłe odwzorowywanie rzeczywistej działalności firmy, wspierając adaptację organizacji.

Model ten jasno określa wartość, jaką przedsiębiorstwo oferuje klientom oraz sposób jej dostarczania, a także służy planowaniu przyszłych działań i analizie dotychczasowej strategii, pozwalając na identyfikację i korektę błędów.

Szablon modelu Canvas koncentruje się na zdobywaniu i utrzymywaniu klientów. Dzięki temu użytkownicy modelu są zmuszeni do świadomego zaprojektowania relacji z klientami oraz kanałów dotarcia do nich, co przekłada się na bardziej kompleksowe podejście do budowania strategii rynkowej (Pierścieniak, 2016, s. 56–64).

Skuteczne wykorzystanie modelu Canvas wymaga dogłębnej wiedzy o branży, klientach i rynku, oraz zrozumienia czynników tworzących wartość. Zbudowanie efektywnego modelu wymaga uwzględnienia zmienności warunków otoczenia, śledzenia trendów technologicznych i społecznych oraz ciągłej analizy konkurencji. Modele biznesowe muszą więc być elastycznie dostosowywane do realiów konkretnego rynku i sytuacji gospodarczej w jakiej funkcjonuje przedsiębiorstwo.

Podsumowując, wybór modelu Canvas jako narzędzia zarządczego w gospodarstwach rolnych uzasadniony jest jego uniwersalnością, przejrzystością i adaptacyjnością. Odpowiednio zaimplementowany, może stanowić fundament dla budowania przewagi konkurencyjnej oraz efektywnego zarządzania zmianą w sektorze rolnym.

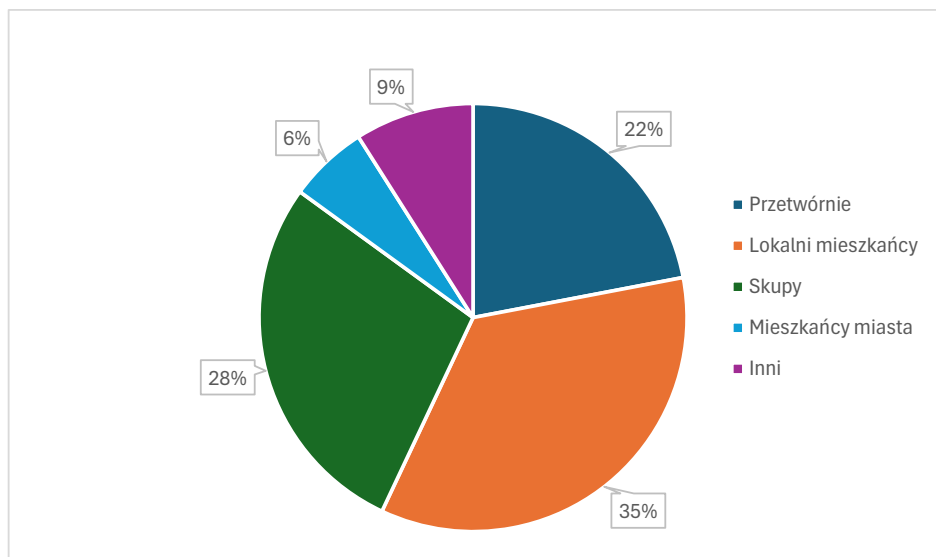
2. Model biznesowy małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce prowadzących produkcję ekologiczną – schemat Canvas

2.1. Dotychczasowy model biznesowy stosowany w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych z wdrożoną produkcją ekologiczną

W dynamicznie zmieniającym się otoczeniu rynkowym małe rodzinne gospodarstwa rolne muszą nieustannie poszukiwać źródeł przewagi konkurencyjnej. Kluczowe są tu: wzrost efektywności produkcji, usprawnienie działalności operacyjnej, wykorzystanie pojawiających się szans oraz minimalizacja zagrożeń. Do głównych zagrożeń należą m.in. działania pośredników oraz wybrane regulacje w ramach polityki rolnej Unii Europejskiej i Polski.

W rezultacie, rolnicy coraz częściej dostrzegają potrzebę świadomego projektowania i analizy modelu biznesowego, jako podstawy funkcjonowania gospodarstwa. Jednak stanowi to wyzwanie wobec braku tradycji zarządzania gospodarstwem w perspektywie biznesowej, która dopiero zyskuje na znaczeniu w polskim rolnictwie.

Analizę modelu biznesowego w oparciu o który funkcjonują badane gospodarstwa, rozpoczęto od segmentu klientów (rys. 58) – elementu kluczowego dla każdej działalności gospodarczej. Bez znajomości odbiorców, ich potrzeb i oczekiwań skuteczne funkcjonowanie na rynku jest niemożliwe.

Rysunek 58. Grupy klientów obsługiwane przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną

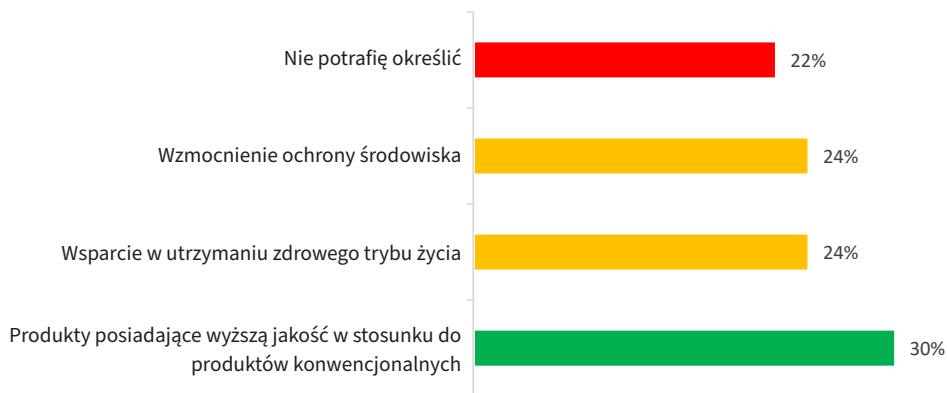
Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Badane gospodarstwa rolne obsługują przeważnie trzy kluczowe segmenty klientów. Najczęściej swoje produkty kierują do lokalnych mieszkańców, którzy dla aż 35% gospodarstw są jedynymi odbiorcami. Wskazuje to na istnienie silnych relacji pomiędzy gospodarstwami rolnymi a społecznością lokalną. Drugą istotną grupą klientów są podmioty hurtowe – skupy i przetwórnice – wskazane łącznie przez 50% badanych. Mimo ważnej roli obu grup w zapewnieniu stabilności finansowej, wysoki udział rynku lokalnego sugeruje, że gospodarstwa ekologiczne częściej koncentrują się na relacjach bezpośrednich niż na masowej sprzedaży. Jednocześnie obserwuje się kontynuację schematów znanych z rolnictwa konwencjonalnego – skupy i przetwórnice pełnią również istotną rolę w przypadku produkcji ekologicznej. Świadczy to o istnieniu analogii w strategiach sprzedaży niezależnie od charakteru produkcji.

Interesujący jest także 9-procentowy udział gospodarstw, które same siebie wskazały jako odbiorców. Wykorzystują oni produkty ekologiczne na własne

potrzeby np. jako pasza w hodowli konwencjonalnej, więc ich główną motywacją wdrożenia ekologii były dopłaty, a nie komercyjna sprzedaż. Zaledwie 6% gospodarstw wskazało mieszkańców miast jako klientów, co pokazuje ograniczony zasięg działań promocyjnych i sprzedażowych poza znanym sobie obszarem funkcjonowania. Gospodarstwa koncentrują się zatem głównie na lokalnym rynku.

Kolejnym kluczowym elementem modelu Canvas jest propozycja wartości. Wzrost konkurencyjności gospodarstwa zależy od jego odpowiedzi na potrzeby klientów i czym się wyróżnia na rynku. Jest to szczególnie ważne w kontekście jednorodnych produktów rolnych. W ich przypadku znaczenia nabiera: jakość, certyfikacja ekologiczna i transparentność pochodzenia. Pojawia się jednak pytanie, czy gospodarstwa ekologiczne potrafią jasno zdefiniować własną propozycję wartości. Odpowiedź ilustruje rys. 59.

Rysunek 59. Propozycja wartości oferowana klientom przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Wyniki wskazują, że 22% małych rodzinnych gospodarstw ekologicznych ma trudności z jednoznacznym określeniem swojej propozycji wartości. Brak jasno sformułowanej propozycji wartości utrudnia efektywną komunikację z klientami i ogranicza możliwości promowania unikalnych cech produktów ekologicznych – zwłaszcza ich walorów zdrowotnych. Może to sugerować brak pełnej świadomości różnic między produktem ekologicznym a konwencjonalnym, co utrudnia rolnikom ocenę oraz eksponowanie wartości swojej oferty.

Z drugiej strony, 30% respondentów wskazało wyższą jakość produktów jako podstawę swojej propozycji wartości, co podkreśla zrozumienie przewagi konkurencyjnej wynikającej z metod ekologicznych. Wsparcie zdrowego stylu życia oraz troska o środowisko zostały wskazane przez 24% badanych, co świadczy o rosnącej świadomości znaczenia zrównoważonej produkcji i odpowiedzialności społecznej w strategii gospodarstw.

Dane dowodzą, że choć większość rolników rozumie kluczowe elementy propozycji wartości, to brak spójności i jednoznaczności w jej formułowaniu wymaga dalszego wsparcia w komunikacji marketingowej, co pozwoli lepiej odpowiedzieć na oczekiwania klientów i wzmocni pozycję gospodarstwa na rynku.

Kolejnym obszarem analizy są kanały dystrybucji, poprzez które gospodarstwa docierają do klientów ze swoją propozycją wartości (rys. 60).

Rysunek 60. Kanały sprzedaży wykorzystywane przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

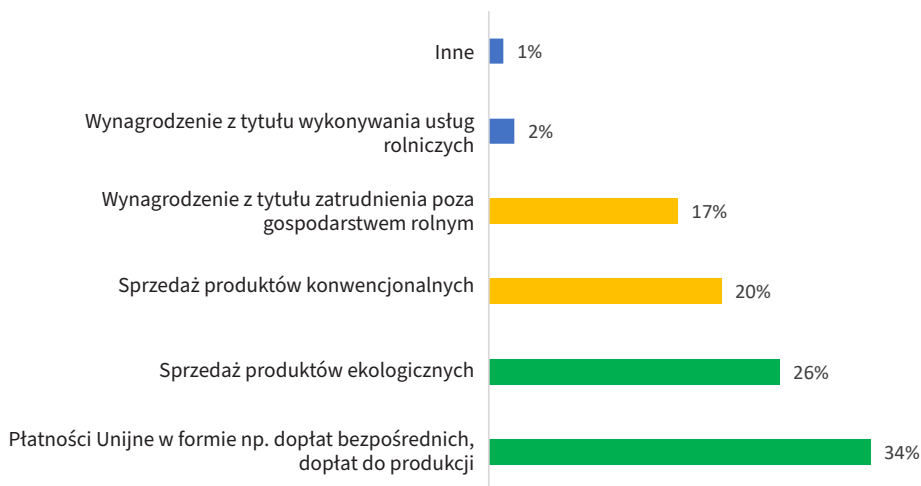
Kanały sprzedaży odgrywają kluczową rolę w komunikacji przedsiębiorstwa z klientami, umożliwiając prezentację oferty, realizację transakcji oraz świadczenie wsparcia posprzedażowego. W małych rodzinnych gospodarstwach rolnych dominują dwa podstawowe kanały: sprzedaż bezpośrednia oraz sprzedaż do skupów i przetwórci. Sprzedaż bezpośrednia odzwierciedla strategię opartą na bezpośrednim kontakcie z klientem, wspierając budowanie zaufania i lojalności. Z kolei sprzedaż do skupów zapewnia dostęp do hurtowego rynku i stabilność odbioru. Udział sklepów spożywczych (6%), eksportu i sprzedaży internetowej pozostaje marginalny, co może wynikać z ograniczonego dostępu do tych kanałów oraz niedostatecznych kompetencji cyfrowych.

Dywersyfikacja kanałów była obecna w 42% gospodarstw, jednak aż 93% z nich ograniczało się do dwóch – 51% gospodarstw skupiała się na sprzedaży bezpośredniej i do skupu. Niewielkie zainteresowanie alternatywnymi formami sprzedaży (e-commerce czy lokalne sklepy), świadczy o przywiązaniu do tradycyjnych form dystrybucji oraz ostrożnym podejściu do innowacyjnych rozwiązań.

Analiza wykazuje również brak rozbudowanej strategii relacji z klientem. Gospodarstwa przyjmują zasadę uproszczonej relacji jako bardziej efektywną i mniej

obciążającą. Nie prowadzą działań posprzedażowych i systematycznego budowania relacji, a kontakt z klientem ograniczają jedynie do momentu zakupu.

Następnym elementem modelu biznesowego jest strumień przychodów, czyli finansowe efekty zaspokajania potrzeb poszczególnych segmentów klientów. Główne źródła dochodów badanych gospodarstw przedstawiono na rys. 61.

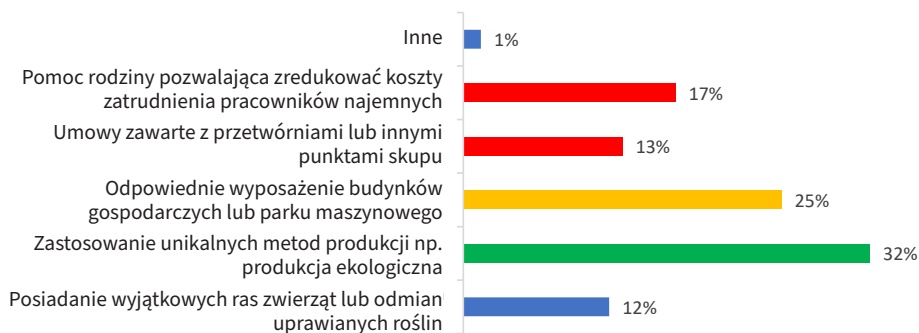
Rysunek 61. Główne źródła dochodu w gospodarstwie rolnym prowadzącym produkcję ekologiczną

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Wśród źródeł przychodów badanych gospodarstw rodzinnych dominują płatności unijne jako kluczowy filar ich stabilności finansowej. Na drugim miejscu jest sprzedaż produktów ekologicznych (26%), co świadczy o istotnym jej znaczeniu jako źródła dochodu. Trzecim najczęściej wskazywanym była sprzedaż produktów konwencjonalnych (20%), a następnie zatrudnienie poza gospodarstwem rolnym (17%). Niski udział usług rolniczych w strukturze przychodów sugeruje, że nie stanowią one istotnego elementu modelu biznesowego większości gospodarstw.

Umiejętność identyfikacji i rozwijania kluczowych zasobów przedsiębiorstwa jest dziś niezbędna dla skutecznego zarządzania działalnością rolniczą. Zasoby te stanowią podstawę produkcji oraz budowania relacji z klientami i generowania dochodu. Ich prawidłowa identyfikacja może znacząco wpłynąć na osiągnięcie przewagi konkurencyjnej na rynku (rys. 62).

Z analizy danych (rys. 62) wynika, że badane gospodarstwa rodzinne dysponują różnorodnymi zasobami wpływającymi na ich konkurencyjność. Najczęściej wskazywane były unikalne metody produkcji, w szczególności techniki stosowane w rolnictwie ekologicznym. Istotnym zasobem okazała się jakość parku maszynowego i stan budynków gospodarczych (25%).

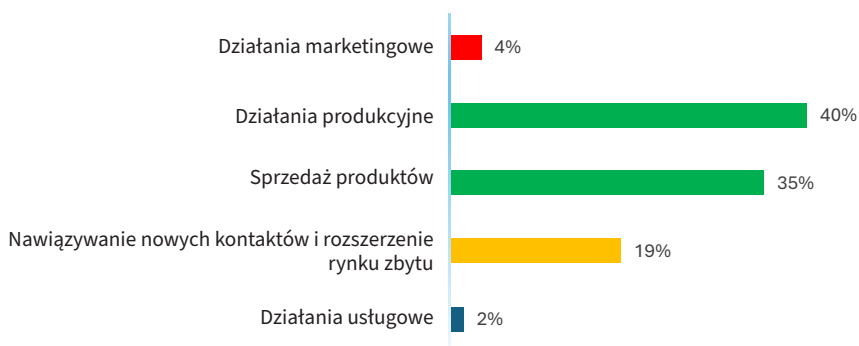
Rysunek 62. Kluczowe zasoby, które w opinii badanych posiada małe rodzinne gospodarstwo rolne prowadzące produkcję ekologiczną

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Rodzinę – jako zasób pracy – uwzględniło 17% gospodarstw. Jej rola, zwłaszcza w okresach intensywnych prac polowych, jest nie do przecenienia, jednak jej znaczenie bywa nieoszacowywane z powodu tradycyjnego podejścia, które nie postrzega rodziny za formalny element modelu biznesowego.

Umowy z przetwórcami wskazało 13% rolników, co może świadczyć o ograniczonym zaufaniu wobec potencjalnych zewnętrznych partnerów biznesowych. Zasoby biologiczne (unikatowe rasy zwierząt lub odmiany roślin) uznano za istotne jedynie w 12% przypadków, co sugeruje niewielkie znaczenie zróżnicowania genetycznego w strategii konkurencyjnej badanych gospodarstw.

Zwrócono również uwagę na kluczowe działania podejmowane przez małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną (rys. 63).

Rysunek 63. Kluczowe działania wykonywane w badanych małych gospodarstwach rolnych prowadzących produkcję ekologiczną

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Analiza odpowiedzi (rys. 63) pokazuje, że podstawowym obszarem działań małych gospodarstw rodzinnych pozostaje produkcja rolna (40%) – zarówno roślinna, jak i zwierzęca. Jest to centralny element działalności rolniczej i fundament funkcjonowania gospodarstw. Sprzedaż wytworzonych produktów, którą należy traktować jako bezpośredni miernik sukcesu gospodarstwa wskazało 35% rolników – finalizuje ona wysiłek produkcyjny i decyduje o jego rentowności.

Warto zaznaczyć, że niemal jedna piąta badanych (19%) dostrzega sens działań ukierunkowanych na rozwój relacji biznesowych, w tym poszukiwanie nowych kontaktów. Może to wskazywać na powolną transformację podejścia do zarządzania gospodarstwem – od prostego modelu „produkcja–sprzedaż” ku bardziej relacyjnemu i sieciowemu ujęciu, co może zwiększyć skalę działalności i dywersyfikację rynków zbytu.

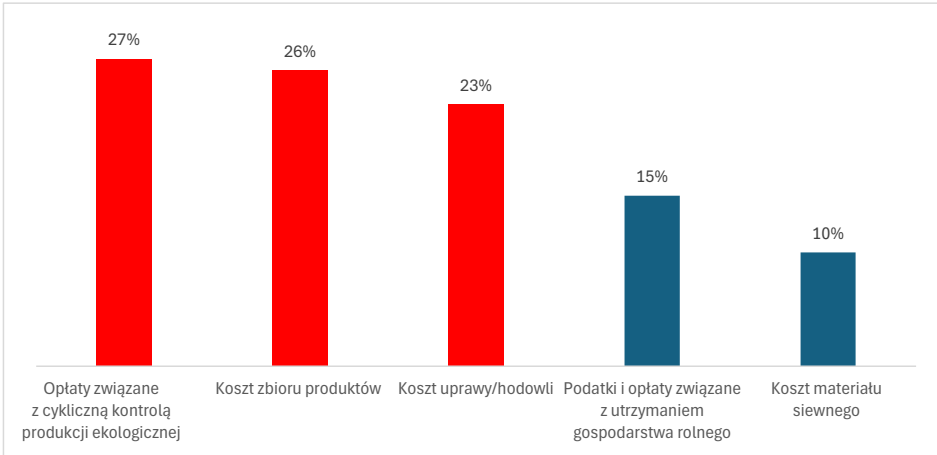
Zaskakująco mało respondentów (4%) uznało działania marketingowe i usługowe za kluczowe. Choć ich wpływ na rozpoznawalność produktów jest niekwestionowany, wciąż nie są traktowane jako istotny element działalności rolniczej. Świadczy to o potrzebie edukacji i wsparcia w zakresie nowoczesnych metod promocji i komunikacji z klientem.

W tym kontekście coraz większego znaczenia nabiera współpraca z partnerami zewnętrznymi, która wspiera rozwój gospodarstw przez dzielenie zasobów, redukcję kosztów i budowanie przewag konkurencyjnych. Badanie ujawniło, że większość małych, rodzinnych gospodarstw ekologicznych ma trudności w identyfikacji partnerów biznesowych. Tylko 48% respondentów nie miało problemu ze wskazaniem takich podmiotów (opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1). Jest to zaskakujące, zwłaszcza w kontekście specyfiki produkcji ekologicznej, która wymaga bliskiej współpracy np. z doradcami rolnymi czy organizacjami wspierającymi, czyli partnerami o kluczowym znaczeniu na etapie wdrażania i utrzymywania standardów ekologicznych. Wynikać to może z niedostatecznej komunikacji w lokalnym otoczeniu instytucjonalnym oraz ograniczonej świadomości rolników o roli współpracy w budowaniu wartości dodanej.

Równie istotna jest struktura ponoszonych kosztów. W kontekście modeli biznesowych można przyjąć dwa główne podejścia: orientację na minimalizację kosztów lub maksymalizację wartości dla klienta. W pierwszym przypadku działania dotyczą optymalizacji wydatków operacyjnych. W drugim priorytetem jest stworzenie oferty atrakcyjnej dla odbiorcy, nawet kosztem wyższych nakładów.

W gospodarstwach ekologicznych struktura kosztów jest szczególnie zróżnicowana i zależna od: specyfiki produkcji, zasobów wewnętrznych, rodzaju podejmowanych działań oraz relacji z otoczeniem (rys. 64). W efekcie gospodarstwa muszą dokonywać złożonych analiz kosztowych, by zachować równowagę między jakością oferowanych produktów a ekonomiczną opłacalnością działalności.

Największym źródłem kosztów według respondentów są opłaty związane z cykliczną kontrolą produkcji ekologicznej (27%). Kontrola ta dotyczy wyłącznie produkcji ekologicznej i wynika z konieczności spełniania rygorystycznych wymogów certyfikacyjnych. Mimo możliwości częściowego zwrotu, koszty te stanowią istotne obciążenie finansowe, stanowiące barierę w rozwoju gospodarstwa.

Rysunek 64. Główne źródła kosztów w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym prowadzącym produkcję ekologiczną

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

Kolejnym istotnym kosztem są wydatki związane ze zbiorem produktów. Dotyczą one zarówno prac ręcznych, które w gospodarstwach ekologicznych nadal odgrywają ważną rolę, jak i eksploatacji maszyn. Szczególnie w okresie wzmożonych prac sezonowych. 23% gospodarstw wskazało na wysokie koszty uprawy i hodowli, wynikające z ograniczeń produkcji ekologicznej, szczególnie zakazu stosowania chemicznych środków ochrony roślin, co wymusza większą liczbę zabiegów mechanicznych. Koszty stałe (podatki, opłaty lokalne czy opłaty eksploatacyjne) nie zostały uznane za istotne źródło obciążeń. Należy podkreślić, że zróżnicowana struktura kosztów potwierdza specyfikę i złożoność prowadzenia ekologicznej produkcji rolniczej w małych gospodarstwach rolnych.

W oparciu o zebrane dane dokonano adaptacji schematu Canvas do specyfiki małych rodzinnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną (rys. 65).

Kluczowi partnerzy	Kluczowe działania	Propozycja wartości	Relacje z klientami	Segment klientów
	- Działania produkcyjne - Sprzedaż produktów	Produkty posiadające wyższą jakość w stosunku do produktów konwencjonalnych	Relacja podstawowa	- Lokalni mieszkańcy - Skupy

	Kluczowe zasoby • Zastosowanie unikalnych metod produkcji • Wyposażenie budynków gospodarczych lub parku maszynowego		Kanały • Sprzedaż bezpośrednia • Sprzedaż do skupu	
Struktura kosztów • Opłaty związane z cykliczną kontrolą • Koszty zbioru • Koszty uprawy/hodowli		Strumienie przychodów • Płatności unijne • Sprzedaż produktów ekologicznych • Sprzedaż produktów konwencjonalnych • Wynagrodzenie z tytułu pracy poza gospodarstwem rolnym		

Rysunek 65. Model biznesu małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego produkcję ekologiczną (schemat Canvas) w świetle wyników przeprowadzonych badań

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

2.2. Rekomendowany model biznesowy dla małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego produkcję ekologiczną

Rozpisanie elementów modelu biznesowego badanych ekologicznych małych gospodarstw rolnych w ramach schematu Canvas przyniosło wymierne korzyści analityczne. Pozwoliło na stworzenie uogólnionego modelu działalności tego typu gospodarstw i precyzyjne wskazanie specyfiki ekologicznego profilu produkcji. Analiza ujawniła także obszary wymagające doprecyzowania i wzmocnienia. Na tej podstawie zaproponowano konkretne zmiany w modelu (rys. 66) i oznaczono je kolorem czerwonym. Modyfikacje te mają na celu zwiększenie przejrzystości modelu oraz jego praktycznej użyteczności dla małych gospodarstw ekologicznych.

Kluczowi partnerzy • Doradca rolny • Przetwórnice /skupy • Rodzina • Gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną	Kluczowe działania • Działania produkcyjne • Sprzedaż produktów • Działania marketingowe	Propozycja wartości • Produkty posiadające wyższą jakość w stosunku do produktów konwencjonalnych	Relacje z klientami • Relacja proaktywna • Kooperatywa spożywcza	Segment klientów • Lokalni mieszkańcy • Skupy • Mieszkańcy miast
	Kluczowe zasoby • Zastosowanie unikalnych metod produkcji • Odpowiednie wyposażenie budynków gospodarczych lub parku maszynowego		Kanały • Sprzedaż bezpośrednia • Sprzedaż do skupu	
Struktura kosztów • Opłaty związane z cykliczną kontrolą • Koszty zbioru • Koszty uprawy/hodowli			Strumienie przychodów • Płatności unijne • Sprzedaż produktów ekologicznych • Wynagrodzenie z tytułu pracy poza gospodarstwem rolnym • Sprzedaż produktów konwencjonalnych	

Rysunek 66. Rekomendowany schemat modelu biznesowego małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego produkcję ekologiczną

Źródło: opracowanie własne, zob. Aneks, załącznik 1.

W proponowanym modelu biznesowym badanych małych ekologicznych gospodarstw rolnych szczególną uwagę poświęcono kluczowym partnerom. Ich właściwe zidentyfikowanie ma istotne znaczenie dla efektywnego funkcjonowania gospodarstwa, ponieważ to właśnie partnerzy dostarczają niezbędnych zasobów, pełnią funkcje doradcze i wspierają proces decyzyjny. Partnerami tymi mogą być zarówno podmioty instytucjonalne (doradcy rolni, skupy, przetwórnice), jak i osoby fizyczne np. członkowie rodziny, aktywnie zaangażowani w działalność gospodarstwa.

Pomimo tego, rolnicy często mają trudność w jednoznacznym określeniu, kto rzeczywiście pełni rolę partnera biznesowego. Wynika to w dużej mierze z autorytarnego podejścia, które ogranicza postrzeganie otoczenia jako źródła lub wsparcia strategicznego, co może skutkować pomijaniem istotnych relacji biznesowych. Rolnicy rzadko dostrzegają, że funkcjonowanie gospodarstwa odbywa się w szerszym kontekście społecznym i gospodarczym, a podmioty zewnętrzne (doradcy rolni czy odbiorcy produktów) mogą wpływać na rozwój produkcji, narzucać standardy jakościowe czy dostosowywać procesy wytwórcze do wymogów rynkowych.

Kolejnym czynnikiem utrudniającym identyfikację partnerów jest długoletnia, nieformalna współpraca z lokalnymi skupami i przetwórniami. Relacje te są często postrzegane jako element rutynowy, niewymagający odrębnego ujęcia w modelu biznesowym. Skutkuje to brakiem formalizacji współpracy, co w konsekwencji obniża stabilność relacji i ogranicza możliwości rozwoju. Nierzadko rolnicy przyjmują założenie, że „skoro istnieje producent, to musi być też skup”, co zaciera granice pomiędzy klientem a partnerem biznesowym.

Członkowie rodziny, wspierający gospodarstwo od najmłodszych lat, nieformalnie i bez wynagrodzenia, często nie są postrzegani jako zasoby czy partnerzy, lecz jako naturalny element funkcjonowania gospodarstwa. To prowadzi do niedocenienia ich roli i znaczenia w procesie zarządzania oraz podejmowania decyzji strategicznych. Trudność w formalnym przypisaniu im statusu partnerów wynika również z faktu, że ich zaangażowanie rzadko podlega klasyfikacji w ramach tradycyjnych definicji współpracy biznesowej.

Segmentacja klientów jest kluczowa, gdyż ma bezpośredni wpływ na efektywność sprzedaży, sposób komunikacji oraz ogólną strategię rozwoju gospodarstwa rolnego. Wyodrębnienie głównych grup odbiorców pozwala lepiej dostosować ofertę, kanały dystrybucji i działania marketingowe do potrzeb rynku.

Z przeprowadzonych badań wynika, że głównymi ich klientami są zazwyczaj lokalne skupki produktów rolnych oraz mieszkańcy okolicznych wsi. W dużej mierze wynika to z ograniczonych zasobów oraz przyzwyczajęń rolników, nieprowadzących dotychczas aktywnej polityki sprzedażowej. W rezultacie sprzedaż przyjmuje formę pasywną – rolnicy oczekują, że klient sam zgłosi się po produkt, zamiast podejmować działania mające na celu jego pozyskanie.

Warto zauważyć, że lokalne skupki i przetwórnice (szczególnie produktów ekologicznych) pełnią funkcję kluczowych klientów – zwłaszcza w odniesieniu do produktów wymagających przetworzenia, więc istotne jest nawiązanie z nimi

ściślejszych i bardziej sformalizowanych relacji oraz dostosowanie modelu produkcji i logistyki do ich wymogów. Ze względu na wymagania dotyczące m.in. minimalnych wolumenów dostaw, jednym z rozwiązań może być zrzeszanie się rolników w grupy producenckie, co pozwala osiągnąć niezbędną skalę produkcji lub inicjowanie współpracy w ramach lokalnych kooperatyw.

Rosnące zainteresowanie produktami ekologicznymi wśród konsumentów z miast jest potencjalną szansą na dywersyfikację segmentów klientów. Coraz częściej poszukują oni produktów (szczególnie warzyw i owoców) pochodzących z wiarygodnych źródeł, charakteryzujących się wysoką jakością i prozdrowotnymi właściwościami. Klienci ci są zazwyczaj gotowi zapłacić wyższą cenę za produkt, który spełnia ich oczekiwania. Dotarcie do tego segmentu wymaga jednak innych narzędzi np. obecności w Internecie.

Poszerzanie bazy klientów nie musi jednak oznaczać rezygnacji z dotychczasowych klientów – powinno stanowić ich uzupełnienie, zwiększając elastyczność sprzedaży oraz stabilność finansową gospodarstwa. Konieczne wydaje się również przededefiniowanie podejścia do segmentu klientów – od pasywnego reagowania na istniejące zapotrzebowanie do aktywnego budowania relacji z różnorodnymi grupami odbiorców.

W małych gospodarstwach ekologicznych relacje z klientami powinny opierać się na aktywnej komunikacji i elastycznym reagowaniu na ich potrzeby (model reaktywny), zamiast biernego oczekiwania (relacja podstawowa), co sprzyja dopasowaniu oferty do oczekiwań i budowaniu lojalności.

Wzmocnienie relacji można osiągnąć poprzez uczestnictwo w kooperatywach spożywczych (Kawczyńska, 2018, s. A16–A17) – formie organizacji, która łączy rolników z grupami konsumentów. Głównym jej celem jest pozyskiwanie żywności wysokiej jakości w możliwie niskiej cenie, często pochodzącej z upraw ekologicznych i zgodnej z wartościami etycznymi. Kooperatywa umożliwia skrócenie łańcucha dostaw, zwiększenie stabilności sprzedaży oraz lepsze poznanie preferencji nabywców.

W obszarze kluczowych działań szczególną uwagę należy poświęcić na działania marketingowe, które często pomijano. Zgodnie z ciągle aktualnym stwierdzeniem „reklama dźwignią handlu” nawet najlepszy jakościowo produkt, spełniający wymagania rynku ekologicznego, nie gwarantuje sukcesu sprzedażowego bez odpowiedniego wsparcia promocyjnego. Współczesne realia rynkowe, charakteryzujące się dużą konkurencją i zmieniającymi się preferencjami konsumentów, wymagają od producentów aktywnego informowania o swojej ofercie i budowania rozpoznawalności marki.

Chociaż niektórzy rolnicy nadal opierają się na „marketingu szeptanym” i lojalności lokalnych klientów, tego typu strategia może być niewystarczająca w kontekście dążenia do rozwoju gospodarstwa czy ekspansji na nowe rynki. W związku z tym warto włączyć do kluczowych działań gospodarstwa elementy planowania marketingowego, obejmujące m.in. obecność w mediach społecznościowych,

udział w wydarzeniach branżowych, tworzenie materiałów promocyjnych oraz rozwijanie kontaktów z lokalnymi i regionalnymi mediami.

Takie podejście pozwala dotrzeć do szerszego grona odbiorców i budować trwałe relacje z klientami, wpływać na postrzeganie gospodarstwa jako nowoczesnego i odpowiedzialnego producenta, a w konsekwencji – zwiększać wartość dodaną oferowanych produktów. Efektywna komunikacja marketingowa umacnia pozycję gospodarstwa na rynku ekologicznym oraz kształtuje lojalność klientów wobec marki.

Jedną z kluczowych propozycji wynikających z analizy jest pełne przejście na produkcję ekologiczną. Mimo wysiłku prowadzi to do wyraźnego wzrostu przychodów, co potwierdzają wyniki badania ankietowego. Gospodarstwa prowadzące w pełni ekologiczną produkcję osiągały wyższe dochody niż podmioty łączące ją z produkcją konwencjonalną. Oznacza to, że specjalizacja w jednym, ściśle określonym profilu działalności pozwala na lepsze wykorzystanie zasobów i skuteczniejsze pozycjonowanie na rynku.

Rezygnacja z produkcji konwencjonalnej w długoterminowej strategii przynosi korzyści, tworząc dla klientów spójną propozycję wartości opartą na jakości, bezpieczeństwie i trosce o środowisko, a także odpowiada na rosnące potrzeby rynku żywności wolnej od chemikaliów, co wzmacnia zaufanie klientów i buduje silniejszą markę.

Dodatkową zaletą może być ograniczenie kosztów zakupu środków ochrony roślin czy nawozów sztucznych. Choć produkcja ekologiczna wymaga większego zaangażowania w procesy uprawy i dbałości o jakość, długofalowo może zapewnić bardziej stabilne przychody, zwłaszcza przy niestabilnych cenach produktów konwencjonalnych. W efekcie, pełne przejście na produkcję ekologiczną to odpowiedź na oczekiwania rynku oraz szansa na zapewnienie trwałości ekonomicznej i środowiskowej dla małych rodzinnych gospodarstw rolnych.

Zakończenie

Małe rodzinne gospodarstwa rolne, mimo istotnej roli społecznej i ekonomicznej, są w Polsce często marginalizowane. Powszechnie postrzegane jako nieefektywne i przestarzałe, nie otrzymują wystarczającego wsparcia, a polityka rolna w większym stopniu promuje duże podmioty przemysłowe. U podstaw tej sytuacji leży m.in. dominacja neoklasycznego paradygmatu ekonomicznego, w którym nadrzędną wartością jest efektywność produkcji wyrażana przez skalę, a nie przez jej lokalne, społeczne czy ekologiczne znaczenie (Gruchelski, Niemczyk, 2016, s. 134–140). W tym kontekście zamierzeniem niniejszej pracy stała się analiza możliwości, jakie daje małym gospodarstwom przejście na produkcję ekologiczną.

Podjęty w pracy problem naukowy dotyczył *zidentyfikowania oraz oceny wpływu produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych, ze szczególnym uwzględnieniem ich dochodowości oraz atrakcyjności rynkowej* i wynikał z identyfikacji istniejącej luki teoriopoznawczej oraz braku odpowiednich badań empirycznych w krajowej literaturze naukowej.

Celem głównym pracy było wykazanie, *że decyzja o wdrożeniu produkcji ekologicznej ma pozytywny wpływ na długookresowy rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce*. Cel ten rozłożono na cztery cele szczegółowe i zrealizowano wykorzystując triangulację metod badawczych – analizę literatury, badania ilościowe oraz jakościowe. Dodatkową wartością wniesioną do nauk o zarządzaniu i jakości jest zidentyfikowanie oraz opisanie w logice modelu Canvas kluczowych elementów modelu biznesowego przystosowanego do specyfiki małych rodzinnych gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną. Umożliwiło to zarówno uchwycenie dominujących trendów, jak i zrozumienie subiektywnych motywacji i doświadczeń badanych.

Pierwszy cel szczegółowy o charakterze poznawczym w postaci **usystematyzowania wiedzy na temat roli małych rodzinnych gospodarstw rolnych na świecie i w Polsce, a w szczególności ich udziału w rozwoju produkcji ekologicznej**, osiągnięto poprzez wskazanie, że w większości państw na świecie są strukturą dominującą – nawet 90% podmiotów – i zapewniają wyżywienie dla około 70% ludzkości. Ze względu na rozwój gospodarczy państwa, gospodarstwa do 5 ha stanowią od 40 do 85% wszystkich gospodarstw rolnych.

Analiza istniejących na świecie definicji ujawniła trudności w sformułowaniu uniwersalnego ujęcia tego pojęcia, wynikające z cech materialnych i niematerialnych. Mimo tych wyzwań, w opracowaniu przyjęto definicję zawartą w Ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego.

Przy definiowaniu charakterystyki małego gospodarstwa rolnego uwzględnia się również szereg funkcji (społeczne, ekonomiczne, środowiskowe i socjalne). Wielowymiarowość stanowi istotny atut tych podmiotów i potwierdza ich znaczenie w strukturze rolnictwa. Ze względu na liczebną przewagę wśród ogółu gospodarstw rolnych, pozostają one kluczowym elementem zrównoważonego rolnictwa oraz bezpieczeństwa żywnościowego także w Polsce. W konsekwencji uzasadnione jest ich silne zakorzenienie zarówno w założeniach Wspólnej Polityki Rolnej, jak i w koncepcji zrównoważonego rozwoju wspieranej przez Europejski Model Rolnictwa.

Dokonano uporządkowania wiedzy na temat systemu produkcji ekologicznej – od definicji i cech charakterystycznych, przez skalę jej realizacji w Europie i na świecie, po omówienie zasad certyfikacji oraz znakowania. Szczególną uwagę poświęcono roli małych gospodarstw rodzinnych w rozwoju tego typu produkcji w Polsce, podkreślając np. że w 2022 roku podmioty do 5 ha stanowiły 23% wszystkich gospodarstw ekologicznych, a gospodarstwa do 10 ha 39%.

Drugi cel szczegółowy, mający charakter poznawczy i polegający na **określeniu listy czynników zewnętrznych oraz wewnętrznych, determinujących wybór oraz wdrożenie przez małe gospodarstwa rolne produkcji ekologicznej**, ukierunkował badania literaturowe na wskazanie i zestawienie czynników wpływających na rozwój tego rodzaju produkcji. Analiza literatury wykazała, że do najważniejszych czynników zewnętrznych należą przede wszystkim wsparcie finansowe ze strony UE oraz rosnąca świadomość konsumentów. Wśród czynników wewnętrznych najczęściej podkreśla się wykształcenie właścicieli małych gospodarstw oraz ich gotowość do podejmowania nowych wyzwań. Wyodrębniony w ten sposób zestaw czynników posłużył jako podstawa do opracowania pytań ankietowych i wywiadów wykorzystanych w dalszych badaniach.

Realizacja pierwszego celu empirycznego, polegającego na **zidentyfikowaniu kluczowych czynników zewnętrznych oraz wewnętrznych mających pozytywny jak negatywny wpływ na wdrożenie produkcji ekologicznej przez wybraną zbiorowość małych rodzinnych gospodarstw ekologicznych**, została przeprowadzona poprzez odpowiedź na pierwsze pytanie badawcze: *Jakie wewnętrzne i zewnętrzne czynniki mają wpływ na wybór i wdrożenie produkcji ekologicznej przez właściciela małego gospodarstwa rolnego?*

W opinii rolników za najważniejszy czynnik zewnętrzny uznano wsparcie ze strony Unii Europejskiej, obejmujące zarówno instrumenty finansowe, jak i ochronę prawną, podkreślano również zmieniające się preferencje konsumentów. Z kolei w wywiadach pogłębionych ujawniono, że takim bodźcem jest także niestabilność rynku produktów konwencjonalnych oraz trudność w przewidywaniu popytu.

W kontekście czynników wewnętrznych, respondenci najczęściej wskazywali na potrzebę zapewnienia stabilnego dochodu jako główny impuls do zmiany modelu produkcji. Równie istotna była chęć dalszego rozwoju gospodarstwa oraz poszukiwanie nowych kanałów sprzedaży. Z drugiej strony, wyniki wywiadów wskazały, że barierą wewnętrzną dla wdrożenia produkcji ekologicznej bywa brak motywacji do rozwoju. Taka postawa wynikała z wieku producentów oraz osiągnięcia przez nich satysfakcjonującego poziomu rozwoju, a także z braku sukcesora.

Uwadze nie uszła ocena namacalnych korzyści i barier związanych z prowadzeniem takiej działalności przez małe rodzinne gospodarstwa rolne. Drugim celem empirycznym była zatem **identyfikacja najważniejszych korzyści oraz najważniejszych barier dla polskiego małego rodzinnego gospodarstwa rolnego podejmującego produkcję ekologiczną**. Zrealizowano go poprzez odpowiedź na pytanie: *Jakie korzyści i zagrożenia wynikają z prowadzenia produkcji ekologicznej?*

Najważniejszą korzyścią – według respondentów – były dopłaty do produkcji ekologicznej, które zapewniają nie tylko stabilność finansową, lecz także poprawiają rentowność gospodarstw – szczególnie istotną w kontekście niepewności dochodowej na rynku rolnym. Kolejną podkreślaną korzyścią była wyższa opłacalność tej formy produkcji, wynikająca z korzystnej relacji między ceną sprzedaży a kosztami własnymi. Pozostałe wskazania obejmowały: większy wpływ producenta na ustalanie ceny sprzedaży, stabilność cen produktów ekologicznych, możliwość łączenia ekologii z inną formą działalności oraz rozszerzenie oferty produktowej gospodarstwa.

Zidentyfikowane bariery są równie wymowne. Najczęściej wskazywaną trudnością był obowiązek spełniania złożonych wymogów formalno-prawnych, postrzeganych przez rolników jako obciążenie administracyjne wymagające wiedzy i czasu. Znaczącymi barierami były także: zwiększone nakłady pracy oraz ograniczona dostępność punktów skupu produktów ekologicznych. W opinii respondentów te czynniki utrudniają codzienne funkcjonowanie gospodarstw, zwiększając ich wrażliwość na warunki rynkowe.

Dodatkowo, respondenci wskazali: wysoki koszt samej produkcji ekologicznej, problemy kadrowe wynikające z ograniczonej dostępności pracowników oraz koszty związane z procesem certyfikacji jako bariery mające szczególne znaczenie dla małych, rodzinnych gospodarstw o ograniczonych zasobach.

Pogłębione wywiady ujawniły natomiast, że za trudnościami w spełnianiu wymogów prawnych często stoją czynniki osobowe – głównie zaawansowany wiek właścicieli gospodarstw, co ogranicza ich zdolność do przyswajania nowych kompetencji. Dodatkowym czynnikiem była specyfika dotychczasowej działalności, w której kwestie ewidencyjne i dokumentacyjne odgrywały marginalną rolę, przez co adaptacja do systemu ekologicznego staje się bardziej wymagająca.

Trzeci cel empiryczny polegał na **pomiarze wpływu prowadzenia produkcji ekologicznej na poziom dochodowości małego rodzinnego gospodarstwa rolnego**. Zrealizowanie tego celu umożliwiła odpowiedzieć na pytanie: *W jakim stopniu prowadzenie produkcji ekologicznej wpływa na dochodowość oraz możliwości*

inwestycyjne małego gospodarstwa rolnego? Z uwagi na brak dostępu do danych rachunkowych, analiza oparta została na deklaracjach samych rolników. Choć autor pracy ma świadomość ograniczonej wiarygodności takiej metody, wyniki ankiet i wywiadów umożliwiły uzyskanie szacunkowego obrazu wpływu ekologicznego modelu produkcji na sytuację finansową respondentów.

Z przeprowadzonych badań wynika, że w przypadku 56% gospodarstw dochody wzrosły po wdrożeniu produkcji ekologicznego, co wskazuje na pozytywny efekt ekonomiczny tej decyzji. Z drugiej strony, 10% badanych odnotowało spadek dochodów, a 34% nie zaobserwowało znaczących zmian w tym zakresie.

Analiza rozkładu wzrostu dochodów pokazuje, że u połowy gospodarstw, które zadeklarowały poprawę sytuacji finansowej, wzrost ten nie przekroczył 20%. Natomiast 33% z nich oceniło go na poziomie od 21 do 40%. Co istotne, wyraźnie lepsze wyniki osiągały gospodarstwa w pełni ekologiczne – wdrażające zasady ekologii we wszystkich obszarach swojej działalności. Wśród gospodarstw prowadzących równoległe produkcję ekologiczną i konwencjonalną aż 40% respondentów zadeklarowało, że zmiana ta nie przyniosła istotnej poprawy dochodowości.

Zwiększone dochody miały także wpływ na większą skłonność badanych do podejmowania działań inwestycyjnych. Rolnicy najczęściej decydowali się na rozszerzanie rynków zbytu, modernizację parku maszynowego oraz wzbogacenie oferty produktowej. Inwestycje te wynikały z potrzeby dostosowania gospodarstw do rosnących oczekiwań konsumentów, poprawy konkurencyjności na rynku oraz modernizacji zaplecza produkcyjno-dystrybucyjnego.

Czwarty cel empiryczny pracy dotyczył **identyfikacji kluczowych elementów modelu biznesowego optymalnego dla produkcji ekologicznej oraz umożliwiającego długofalowy rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych**. Został on zrealizowany poprzez odpowiedź na pytanie: *Jaką rolę pełni produkcja żywności ekologicznej w modelu biznesowym badanych gospodarstw rolnych?*

Dla 59% respondentów produkcja ekologiczna stanowiła główną działalność gospodarczą, będąc fundamentem ich modelu biznesowego oraz kluczowym czynnikiem rozwoju. Do analizy przyjęto schemat modelu biznesowego Canvas (Osterwalder, Pigneur, 2024), który dzięki swojej przejrzystości pozwolił uchwycić wzajemne zależności między kluczowymi obszarami działania gospodarstw.

Badania wskazały, że oferta kierowana jest głównie do lokalnych odbiorców: klientów indywidualnych, skupów oraz przetwórci. Główną propozycją wartości była wysoka jakość, a dominującymi kanałami – sprzedaż bezpośrednia oraz lokalne targowiska. Relacje z klientami ograniczają się najczęściej do transakcji handlowej, bez działań posprzedażowych. Kluczowymi źródłami przychodów pozostają unijne dopłaty oraz sprzedaż własnych produktów ekologicznych i konwencjonalnych. Gospodarstwa bazują na zasobach takich jak infrastruktura budynków, rozbudowany park maszynowy oraz unikalne metody produkcji. Kluczowe działania prowadzone w gospodarstwach skupiają się na utrzymaniu produkcji wysokiej jakości produktów i ich sprzedaży, a z kolei największe źródła kosztów dotyczą kontroli jakości produktów oraz kosztów zbioru.

Na podstawie uzyskanych informacji autor zaproponował usprawnienia w dotychczasowym modelu działania gospodarstw. Rekomendacje obejmują identyfikację kluczowych partnerów strategicznych w postaci np. członków rodziny oraz lokalnych skupów oraz rozwój bardziej zaangażowanych relacji z klientami, np. poprzez tworzenie kooperatyw spożywczych. Zwrócono też uwagę na konieczność wzmocnienia działań marketingowych, szczególnie w obszarze promocji, co może pomóc w dotarciu do miejskich konsumentów – głównej grupy docelowej dla produktów ekologicznych.

Podsumowując, realizacja celów szczegółowych umożliwiła wypełnienie luk badawczych i osiągnięcie celu głównego pracy. Wykazano, że mimo istniejących barier, wdrożenie produkcji ekologicznej pozytywnie wpływa na długofalowy rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych w Polsce. Co więcej, może podnieść ich atrakcyjność rynkową i finansową w oczach potencjalnych następców, przyczyniając się tym samym do trwałości modelu rodzinnego gospodarstwa rolnego.

Na podstawie przeprowadzonych studiów literaturowych oraz wyników własnych badań empirycznych sformułowano wnioski i rekomendacje, których wdrożenie może przyczynić się do doskonalenia obecnej praktyki funkcjonowania małych polskich rodzinnych gospodarstw rolnych zajmujących się produkcją ekologiczną:

1. Pomimo gwarantowanych dopłat unijnych oraz możliwości uzyskania wyższych cen sprzedaży żywności ekologicznej, wdrożenie systemu produkcji ekologicznej nie zapewnia – niestety – znaczącego wzrostu dochodów gospodarstw wyspecjalizowanych w tego typu działalności. Wzrost dochodowości jest zazwyczaj umiarkowany, co może obniżyć motywację do podejmowania wysiłków związanych z transformacją modelu produkcji.
2. Jedną z kluczowych barier, są zwiększone wymagania formalnoprawne. Ich przezwyciężenie wymaga wdrożenia systemu regularnych, cyklicznych szkoleń – możliwie niskokosztowych – skierowanych bezpośrednio do aktywnych oraz potencjalnych producentów. Szkolenia te powinny obejmować zagadnienia związane m.in. z prowadzeniem właściwej dokumentacji, obsługą narzędzi informatycznych wykorzystywanych w działalności rolniczej, aktualnymi zmianami w przepisach prawnych, a także podstawami zarządzania, przedsiębiorczości oraz finansów.
3. Trudności ze sprzedażą produktów ekologicznych stanowią jedną z istotnych barier rozwoju tego sektora. Ich przezwyciężenie wymaga podjęcia kompleksowych działań informacyjno-promocyjnych, ukierunkowanych na wzrost świadomości konsumenckiej oraz zachęcanie do zakupu krajowych produktów ekologicznych, w szczególności tych wytwarzanych lokalnie, w ramach tzw. sąsiedzkiej produkcji. Budowanie zaufania do rodzimego rolnictwa ekologicznego może mieć kluczowe znaczenie dla stabilizacji popytu.
4. Poważnym problemem ograniczającym rozwój produkcji ekologicznej pozostaje kwestia sukcesji. W związku ze starzeniem się społeczeństwa oraz

malejącym zainteresowaniem młodego pokolenia prowadzeniem działalności rolniczej, coraz więcej gospodarstw doświadcza trudności w kontynuowaniu produkcji, w tym także ekologicznej. Brak następców wpływa negatywnie na perspektywy rozwojowe gospodarstw oraz może prowadzić do zanikania lokalnych tradycji wytwarzania zdrowej żywności.

Bibliografia

- Adamowicz M. (2017), *Bioekonomy – Concept, application and perspectives*, „Problems of Agricultural Economics”, t. 350, nr 1, s. 29–49.
- Adamowicz M. (2021), *Europejski Zielony Ład a „zazielenienie” rolnictwa i Wspólnej Polityki Rolnej*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 3 (192), s. 49–70.
- Arseniuk E. (2018), *Rozwój i charakterystyka systemów rolniczych od rolnictwa pierwotnego po cyberrolnictwo*, „Agro Serwis”, nr 1–2, s. 39–41.
- Babbie E. (2013), *Podstawy badań społecznych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Babbie E. (2016), *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bański J. (2017), *Zmiany własnościowe użytków rolnych w wybranych krajach Europy Środkowej*, „Wieś i Rolnictwo” nr 1 (174), s. 7–22.
- Baszczynska A., Jędrzejczak A. (2022), *Jak znaleźć wiarygodne „zielone” dane statystyczne?*, [w:] M. Burchard-Dziubińska (red.), *W poszukiwaniu zielonego ładu*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 39–50.
- Bazaluk O., Yatsenko O., Zakharchuk O., Ovcharenko A., Khrystenko O., Nitsenk V. (2020), *Dynamic development of the global organic food market and opportunities for Ukraine*, „Sustainability”, t. 12, nr 17, s. 1–19.
- Bezner Kerr R., Gemmill-Herren B., Graeub B.E., Jahi Chappell M., Ledermann S., Wittman H. (2016), *The state of family farms in the world*, „World Development”, t. 87, s. 1–15.
- Bielski S., Marks-Bielska R., Zielińska-Chmielewska A., Romaneckas K., Šarauškus E. (2021), *Importance of agriculture in creating energy security – A case study of Poland*, „Energies”, t. 14, nr 9, s. 1–20.
- Bieluk J. (2013), *O potrzebie wprowadzenia do prawa polskiego pojęcia przedsiębiorstwa rolnego*, „Studia Iuridica Agraria”, t. 11, s. 131–146.
- Biuro Strategii i Analiz Międzynarodowych (2020), *Branża mięsna. Wzrost znaczenia polskich producentów na świecie*, Warszawa: PKO Bank Polski S.A.
- Błażejczyk-Mejka L., Kala R. (2015), *Zmiany specjalizacji gospodarstw starych i nowych krajów członkowskich UE*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego”, t. 15, nr 2, s. 5–15.

- Bocian M., Cholewa I., Tarasiuk R. (2017), *Współczynniki standardowej produkcji „2013” dla celów Wspólnotowej Typologii Gospodarstw Rolnych*, Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Państwowy Instytut Badawczy.
- Brodzińska K. (2018), *Ekologizacja rolnictwa w aspekcie polityki finansowego wsparcia*, „Problemy Rolnictwa Światowego”, t. 18, nr 2, s. 49–58.
- Brzostek-Kasprzak B., Kwasek M., Obiedzińska A., Obiedziński M.W. (2013), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (21). Żywność ekologiczna – regulacje prawne, system kontroli i certyfikacji*, Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Państwowy Instytut Badawczy.
- Budzinowski R., Suchoń A. (2015), *Relacje gospodarstwa rolnego i przedsiębiorstwa rolnego w świetle publicznych mechanizmów ich wspierania*, [w:] P. Litwiniuk (red.), *Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej*, Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, s. 325–336.
- Chandra R., Collis S. (2021), *Digital agriculture for small-scale producers: Challenges and opportunities*, „Communications of the ACM”, t. 64, nr 12, s. 75–84.
- Charles H., Godfray J., Garnet T. (2014), *Food security and sustainable intensification*, „Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences”, t. 369, z. 1639.
- Ciaian P., Kancs D., Gomez y Paloma S. (2015), *Income distributional effects of CAP subsidies. Micro evidence from the EU*, „Outlook on Agriculture”, t. 44, nr 1, s. 19–28.
- Creswell J.W. (2013), *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe, mieszane*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Cushman & Wakefield (2017), *The Global Food & Beverage Market*, Chicago.
- Czekaj M., Szafrńska M., Żmija K., Satoła Ł., Płonka A., Żmija D., Tyran E., Puchała J. (2020), *Rola małych gospodarstw rolnych. Diagnoza i perspektywy na przyszłość na przykładzie podregionu rzeszowskiego*, Warszawa: Difin.
- Czernek K. (2016), *Wprowadzenie do badań jakościowych w naukach o zarządzaniu*, [w:] W. Czakon (red.), *Podstawy metodologii badań w naukach o zarządzaniu*, Piaseczno: Wydawnictwo Nieoczywiste, s. 167–188.
- Czudec A., Kata R., Miś T. (2017), *Efekt polityki rolnej Unii Europejskiej na poziomie regionalnym*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Czyżewski A., Stępień S. (2017), *Nowe uwarunkowania ekonomiczne wspólnej polityki rolnej (WPR) Unii Europejskiej*, „Ekonomista”, z. 6, s. 677–692.
- Davidova S., Thomson K. (2014), *Economic Aspects of Family Farming in the European Context*, 88th Annual Conference of the Agricultural Economics Society, AgroParisTech, Paris, s. 1–14.
- Davidova S., Thomson K. (2014a), *Family Farming in Europe: Challenges and Prospects*, Brussels: European Parliament.
- Departament Promocji i Jakości Żywności (2018), *Podstawowe informacje dotyczące oznakowania – przewodnik MRiRW dla drobnych wytwórców*, Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Dominik A. (2013), *Zasady integrowanej ochrony roślin. Możliwość wdrażania systemu w produkcji ziemniaka*, Radom: Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie.

- Drygas M. (2014), *Możliwości określenia definicji gospodarstwa rodzinnego*. Materiał wygłoszony na konferencji pt. „Rodzinne gospodarstwo rolne: najważniejsze wyzwania i priorytety”, 11.02.2014, Warszawa: Senat Rzeczypospolitej Polskiej.
- Drygas M. (2015), *Kryteria definiowania gospodarstw rodzinnych w wybranych krajach*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 1.1 (166.1), s. 11–22.
- Drygas M., Bańkowska K., Nurzyńska I., Wycech K., Gradka I., Lesisz T. (2017), *Uwarunkowania ekonomiczne i społeczne rozwoju rolnictwa ekologicznego w Polsce (raport z badań)*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.
- Drzewiecki J., Równicka A. (2015), *Model biznesu jako narzędzie planowania i opisu projektu na przykładzie Electrolux Poland Sp. z o. o.*, „Nauki o Zarządzaniu”, t. 3, nr 24, s. 69–79.
- Dzun W., Musiał W. (2013), *Zagospodarowanie ziemi rolniczej w Polsce w okresie przed i poakcesyjnym w ujęciu regionalnym*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 4 (161), s. 62–78.
- Erenstein O., Chamberlin J., Snder K. (2021), *Farms worldwide: 2020 and 2023 outlook*, „Outlook on Agriculture”, t. 50, nr 3, s. 221–229.
- European Commission (2019), *Definitions of Variables used in FADN standard results*, document RI/CC 1750 (ex RI/CC 882).
- European Network for Rural Development (2013), *EU Rural Review Family Farming*, nr 17, Brussels: European Network for Rural Development.
- Eurostat (2020), *Agriculture, Forestry and Fishery Statistics*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fedyszak-Radziejowska B. (2012), *Spółeczności wiejskie: tożsamość, kapitał społeczny, wspólnotowe identyfikacje*, [w:] A. Rosner (red.), *Społeczne i kulturowe zagadnienia przemian na wsi polskiej*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, s. 95–118.
- Feledyn-Szewczyk B., Berbec A.K., Radzikowski P. (2017), *Rola dżdżownic w kształtowaniu jakości gleb oraz wpływ różnych zabiegów agrotechnicznych na ich występowanie*, „Studia i Raporty IUNG-PIB”, z. 58, nr 8, s. 57–71.
- Fienitz M. (2017), *Small Farms in Europe: Viable but Underestimated*, Accesstoland.
- Floriańczyk Z., Osuch D., Płonka R. (2018), *Wyniki standardowe 2017 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN*, Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.
- Floriańczyk Z., Mańko S., Osuch D., Płonka R. (2013), *Wyniki Standardowe 2012 uzyskane przez gospodarstwa rolne uczestniczące w Polskim FADN. Część I: Wyniki Standardowe*, Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy.
- Food and Agriculture Organization (2015), *Global Dialogue on Family Farming*, Rome.
- Food and Agriculture Organization (2017), *World Programme for the Census of Agriculture 2020*, t. 1, nr 15, Rome.
- Gasz M. (2018), *Rola programu Rodzina 500+ w procesie redukcji zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym w Polsce*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 528, s. 88–101.
- Glinka B., Czakon W. (2021), *Podstawy badań jakościowych*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.

- Głodowska M., Gałązka A. (2017), *Wpływ rolnictwa ekologicznego na środowisko w koncepcji rozwoju zróżnicowanego*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 2 (175), s. 147–165.
- Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (2015), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2013–2014*, Warszawa.
- Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (2017), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2015–2016*, Warszawa.
- Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (2019), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2017–2018*, Warszawa.
- Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (2021), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2019–2020*, Warszawa.
- Główny Inspektorat Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych (2023), *Raport o stanie rolnictwa ekologicznego w Polsce w latach 2021–2022*, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny (2017), *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r.*, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny (2018), *Rocznik Statystyczny Rolnictwa*, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny (2019), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2019 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2018 r.*, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny (2020), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2020 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2019 r.*, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny (2021), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 23 września 2021 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2020 r.*, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny (2022), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 22 września 2022 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2021 r.*, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny (2023), *Obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z dnia 21 września 2023 r. w sprawie wysokości przeciętnego dochodu z pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych z 1 ha przeliczeniowego w 2022 r.*, Warszawa.
- Główny Urząd Statystyczny (2024), *Rocznik Statystyczny Rolnictwa*, Warszawa.
- Golijan J. (2016), *Motivi koji utiču na kupovinu organskih prehrambenih proizvoda*, „Agro-ekonomika”, t. 45, nr 72, s. 73–80.
- Golijan J., Dimitrijević B. (2018), *Global organic food market*, „Acta Agriculturae Serbica”, t. XXIII, nr 46, s. 125–140.
- Golijan J., Kostić A., Lekić S. (2017), *Toxic metal health risk assessment in organic and conventional grown cereals/pseudocereals and soybean seed samples*, [w:] *54th Meeting of The Serbian Chemical Society and 5th Conference of Young Chemists of Serbia, Belgrade, Serbia, September 29 and 30, 2017, Book of abstracts and proceedings*, s. 102.
- Golik D., Żmija D. (2017), *Rolnictwo ekologiczne i perspektywa jego rozwoju w Polsce w świetle doświadczeń unijnych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 1 (961), s. 117–129.

- Golinowska M. (2013), *Rozwój rolnictwa ekologicznego*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu.
- Gołębiowska B., Chlebicka A., Maciejczak M. (2016), *Rolnictwo a środowisko. Bioróżnorodność i innowacje środowiskowe w rozwoju rolnictwa*, Warszawa: Wydawnictwo Wieś Jutra.
- Gorzelać E. (1990), *Dochody ludności rolniczej w Polsce*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Goszczyński W., Kniec W. (2010), *Rolnictwo w sieci – alternatywne sieci produkcji i dystrybucji żywności*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 2 (147), s. 49–64.
- Góral J. (2015), *Oddziaływanie dopłat bezpośrednich na wyniki ekonomiczne gospodarstw rolnych*, [w:] J. Góral (red.), *Subsydia a ekonomika, finanse i dochody gospodarstw rolniczych*, Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, s. 126–139.
- Grain (2014), *Hungry for land: Small farmers feed the world with less than a quarter of all farmland*, Grain.org, 28,05.2014.
- Griffin R.W. (2020), *Podstawy zarządzania organizacjami*, tłum. A. Jankowiak, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gruchelski M., Niemczyk J. (2016), *Małe gospodarstwa rolne w Polsce a paradygmat rozwoju zrównoważonego*, „Postęp Techniki Przetwórstwa Spożywczego”, nr 2, s. 134–140.
- Gryn M. (2019), *Ekożywność na naszych stołach*, „Wprost”, nr 41 s. 62–67.
- Grzebyk B. (2017), *Rola instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej w podnoszeniu jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, t. 54, nr 4, s. 146–161.
- Grzelak A. (2014), *Ocena procesów reprodukcji majątku gospodarstw rolnych prowadzących rachunkowość rolną (FADN)*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 3 (340), s. 45–64.
- Grzelak M.M. (2016), *Dochody rozporządzalne gospodarstw rolnych na tle dochodów innych grup społeczno-ekonomicznych w Polsce w latach 2003–2014*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowskiej Lublin. Sectio H”, t. 1, nr 4, s. 139–149.
- Grzyb B. (2017), *Rola instrumentów wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej w podnoszeniu jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, nr 52 (4), s. 146–161.
- Hajduk E. (2018), *Motywy podejmowania przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 533, s. 91–99.
- Hermaniuk T. (2018), *Postawy i zachowania konsumentów na rynku ekologicznych produktów żywnościowych*, „Handel Wewnętrzny”, nr 2 (373), s. 189–199.
- Hirasawa A. (2022), *Will the European Green Deal change the Common Agricultural Policy (CAP)?*, „Japanese Journal of Agricultural Economics”, t. 24, s. 25–27.
- Hornowski A., Parzonko A., Kotyza P., Kondraszek T., Bórawski P., Smutka L. (2020), *Factors determining the development of small farms in Central and Eastern Poland*, „Sustainability”, t. 12, nr 12.
- Ikerd J. (2016), *Family farms of North America*, „International Policy Centre for Inclusive Growth (IPC-IG), Working Paper”, nr 152.
- IMAS (2017), *Żywność ekologiczna w Polsce*, IMAS International.

- Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej (2019), *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w Polsce*, Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
- Jakubowska-Lorenz E., Rehmer C.H. (2019), *Atlas rolny. Dokąd zmierza europejska wspólna polityka rolna*, Warszawa: Fundacja im. Heinricha Bölla, Instytut na rzecz Ekorozwoju.
- Jężyńska B. (2014), *Współczesne funkcje gospodarstw rodzinnych. Zagadnienia prawne*, „Opinie i Ekspertyzy” OE-214, Warszawa: Kancelaria Senatu.
- Jężyńska B. (2015), *Status produkcji rolnej w systemie działalności gospodarczej*, [w:] P. Litwiniuk (red.), *Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej*, Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, s. 33–52.
- Johnson K.M., Lichter D.T. (2019), *Rural depopulation: Growth and decline processes over the past century*, „Rural Sociology”, t. 84, nr 1, s. 3–27.
- Jóźwiak J. (2019), *Rozwój działalności turystycznej na obszarach wiejskich w Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin Sectio B”, t. 74, s. 257–279.
- Jóźwiak W., Mirkowska Z., Ziętara W. (2018), *Rola dużych gospodarstw rolnych we wzroście produktywności pracy rolnictwa polskiego na tle sytuacji w innych wybranych krajach Unii Europejskiej*, „Rocznik Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich”, t. 105, z. 1, s. 32–46.
- Kachniewska M. (2019), *Modele biznesowe gospodarki cyfrowej jako czynnik zmian strukturalnych rynku turystycznego – stan badań*, „Folia Turistica”, nr 53, s. 11–56.
- Karwat-Woźniak B. (2019), *Wpływ wybranych instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej na umacnianie i spowalnianie procesów rozwojowych w polskim rolnictwie*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, t. 57, z. 1, s. 304–315.
- Kasztelan A., Nowak A., Bujanowicz-Haraś B. (2019), *Polskie rolnictwo wobec wyzwań współczesności*, t. II: *Wymiar społeczny i środowiskowy*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie.
- Kawczyńska M. (2018), *Kooperatywa szuka rolnika*, „Dziennik Gazeta Prawna”, nr 14 (4664), s. A16–A17.
- Kazimierczak R., Zgiep U. (2013), *Kanały dystrybucji eko-produktów na przykładzie owoców z sadów ekologicznych*, „Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering”, t. 58, nr 3, s. 248–254.
- Kiryłuk A. (2017), *Retardacja przekształcania zasobów krajobrazu rolniczego i różnorodności biologicznej na przykładzie województwa podlaskiego*, „Inżynieria Ekologiczna”, t. 18, z. 3, s. 159–167.
- Kociszewska K. (2014), *Perspektywy rozwoju rolnictwa ekologicznego w świetle wyników badań gospodarstw konwencjonalnych*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, t. 1, nr 31, s. 59–68.
- Kołaćka J. (2017), *Wpływ specjalizacji produkcji na dochodowość gospodarstw rolnych. Studium przypadku gospodarstwa z gminy Strzelno*, „Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy”, nr 10, s. 305–323.
- Konieczny M., Dziekan R. (2016), *Determinants of choice of ecological food according to consumers from the Podkarpackie voivodeship*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, t. 40, z. 2, s. 325–333.

- Kopiński J., Witorożec-Piechnik A. (2022), *Assessment of soil organic matter management in polish agriculture*, „Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economist”, t. 24, nr 2, s. 44–54.
- Kotecki A. (2015), *Dokąd zmierza agronomia w Polsce*, „Fragmenta Economica”, t. 32, nr 4, s. 7–21.
- Kowalczuk A. (2015), *Otoczenie przedsiębiorstwa jako determinanta konkurencyjności*, „Przedsiębiorstwo i Region”, nr 7, s. 38–52.
- Kowska M. (2013), *Kapitał społeczny i jego wartość dla lokalnej społeczności*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, t. 15, z. 1, s. 104–108.
- Kowski S. (2017), *Realizacja wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej i jej konsekwencje dla europejskiego rolnictwa*, „Zeszyty Naukowe PWSZ w Płocku. Nauki Ekonomiczne”, t. 25, s. 91–112.
- Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa (2020), *Rynek mleka w Polsce*, Warszawa.
- Kryszak Ł. (2017), *Wybrane problemy rachunku dochodów rolniczych*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, t. 19, z. 3, s. 168–173.
- Kryzstoforski K. (2015), *Struktura gleb i jej uprawa różne praktyki uprawowe, zapobieganie erozji*, Radom: Ośrodek Doradztwa Rolniczego.
- Krzyżanowska K. (2018), *Zainteresowanie rolników prowadzeniem gospodarstw opiekuńczych jako formy działalności pozarolniczej*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, t. 20, z. 2, s. 111–116.
- Krzyżanowski L. (1994), *Podstawy nauk o organizacji i zarządzaniu*, wyd. 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kulek B. (2018), *Impact of human activity and climate on nitrogen in agriculture*, „Sustainable Agriculture Reviews”, t. 33, s. 1–52.
- Kurowska T. (2017), *Miejsce i rola działalności rolniczej w prawie rolnym*, „Studia Iuridica Agraria”, t. XV, s. 47–74.
- Kuś J. (2016), *Gospodarowanie wodą w rolnictwie*, „Studia i Raporty IUNG-PIB”, z. 47, nr 1, s. 83–104.
- Kutkowska B., Berbeka T. (2016), *Zróżnicowanie dochodów rolniczych gospodarstw indywidualnych po wprowadzeniu nowego systemu dopłat bezpośrednich*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, t. 18, z. 5, s. 119–125.
- Leśniewicz K. (2019), *Samotność polskiego rolnika*, „Dziennik Gazeta Prawna”, nr 78 (4980), s. A8–A9.
- Lowder S.K., Sanchez M.V., Bertini R. (2019), *Farms, family farms, farmland distribution and farm labour: What do we know today*, Working paper 19-08, Rome: Food and agriculture Organization of the United Nation.
- Lowder S.K., Sanchez M.V., Bertini R. (2021), *Which farm feed the world and has farmland become more concentrated*, „World Development”, t. 142, s. 2–15.
- Łobos-Kotowska D., Stańko M. (2015), *Dywersyfikacja działalności rolniczej jako instrument wspierania rozwoju gospodarstwa rodzinnego (na przykładzie agroturystyki)*, [w:] P. Litwiniuk (red.), *Prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej*, Warszawa: Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, s. 33–52.

- Maison D. (2022), *Jakościowe metody badań społecznych. Podejście aplikacyjne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Makała H. (2019), Żywność ekologiczna i czynniki jej wyboru przez konsumentów, „Turystyka i Rekreacja”, t. 1, nr 23, s. 151–166.
- Mănescu C., Mănescu A., Vass H., Mateoc-Sîrb N. (2022), *The European Union's Common Agricultural Policy after 2020*, „Lucrări Științifice Management Agricol”, t. 24, nr 2, s. 76–82.
- Marks-Bielska R. (2021), *Współczesny rolnik – kto to taki?*, [w:] A. Koziolek, S. Michalska, D. Zwęglińska-Gałęcka (red.), *Media jako źródło wiedzy rolników*, Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, s. 23–40.
- Maurel M.C., Lacquement G. (2020), *Od gospodarstwa wielkoobszarowego do agrobiznesu: w stronę nowego kapitalizmu rolnego w Europie Środkowej*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 2 (187), s. 7–34.
- Mehrabi Z. (2023), *Likely decline in the number of farms globally by the middle of the century*, „Nature”, nr 6, s. 949–954.
- Miecznikowska-Jerzak J. (2022), *Stan i perspektywy rolnictwa ekologicznego w Polsce – ocena wyzwań i szans wdrażania Europejskiego Zielonego Ładu w rolnictwie*, „Rozprawy i Artykuły”, nr 16, s. 265–283.
- Milczarek-Andrzejewska D., Wilkin J., Marks-Bielska R., Czarnecki A., Bartczak A. (2020), *Konflikty o ziemię rolną – perspektywa ekonomiczna*, „Gospodarka Narodowa. The Polish Journal of Economics”, t. 304, nr 4, s. 5–31.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2019), *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020*, Warszawa.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2021), *Materiał informacyjny dotyczący płatności z tytułu praktyk rolniczych korzystnych dla klimatu i środowiska*, Warszawa.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2023), *Rejestr jednostek certyfikujących w rolnictwie ekologicznym w Polsce, stan na 2 sierpnia 2023 r.*, Warszawa.
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2023a), *Polska wieś i rolnictwo 2023*, Warszawa.
- Miś T., Zajac D. (2017), *Problemy rozwoju rolnictwa ekologicznego w regionie o rozdrobnionej strukturze obszarowej*, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego”, nr 3 (88), s. 20–37.
- Multan E., Bambiak E., Chylek M. (2014), *Analiza strategiczna w przedsiębiorstwie. Zagadnienia teoretyczne i studia przypadku*, Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny.
- Musiał W. (2013), *Problemy ekonomiczne gospodarstw małych i ich oczekiwania wobec reformy WPR 2014–2020*, [w:] J. Żmija, C. Alexandri, A. Czyżewski, K. Gorlach, A. Kaleta, M. Kłodziński, J. Kozari, S. Sorys, S. Urban, F. Vanni, J. Wilkin, J. Zegar (red.), *Problemy społeczne i ekonomiczne drobnych gospodarstw rolnych w Europie*, Kraków: Centrum Doradztwa Rolniczego, s. 14–28.
- Musiał W. (2015), *Regionalne zróżnicowanie rolnictwa rodzinnego w Polsce*, [w:] A. Chlebicka (red.), *Ekonomiczne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej*, Warszawa: Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, s. 91–110.
- Nestrowicz R. (2018), *Asymetria wiedzy a rozwój rynku żywności ekologicznej w Polsce*, „Handel Zagraniczny”, nr 5 (376), s. 212–224.

- Nowak A., Domańska K. (2014), *Zmiany dochodowości gospodarstw rolnych w Polsce na tle Unii Europejskiej*, „Roczniki Naukowe Ekonomiki Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich”, t. 101, z. 1, s. 64–73.
- Olkiewicz A.M. (2017), *Prawne uwarunkowania rolnictwa ekologicznego w Polsce*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, t. 19, z. 4, s. 148–153.
- Orzechowski M., Trzcianowska M. (2016), *Zadrzewienia śródpolne w gospodarowaniu przestrzeni*, „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej”, t. 18, nr 5 (49B), s. 153–163.
- Ossowska L., Janiszewska D. (2015), *Zróżnicowanie zasobów ziemi w krajach Unii Europejskiej*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Problemy rolnictwa światowego”, t. 15, nr 3, s. 102–111.
- Osterwalder A., Pigneur Y. (2024), *Tworzenie modeli biznesowych. Podręcznik wizjonera*, tłum. B. Sałbut, Gliwice: Wydawnictwo Helion.
- Ostrómecki A., Zając D., Mantaj A. (2015), *Społeczno-ekonomiczne korzyści z prowadzonej przez rolników pozarolniczej działalności gospodarczej*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 2 (343), s. 45–58.
- Ozimek I., Szlachciuk J., Kulykovets O., Dąbrowska A. (2024), *Determinants of young Polish consumers food product purchases*, „Marketing of Scientific and Research Organizations”, t. 53, nr 3, s. 25–42.
- Palińska M., Wielechowski M. (2016), *Założenia Wspólnej Polityki Rolnej w perspektywie finansowej 2014–2020*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Problemy Rolnictwa Światowego”, t. 16, nr 1, s. 177–186.
- Pawłowska-Tyszkó J., Soliwoda M. (red.), (2014), *Dochody gospodarstw rolniczych a konkurencyjność systemu podatkowego i ubezpieczeniowego*, Warszawa: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Państwowy Instytut Badawczy.
- Pieniacka E.M. (2016), *Przesłanki strategii dywersyfikacji. Perspektywa wybranych szkół zarządzania strategicznego*, „Organizacja i Zarządzanie: Kwartalnik Naukowy”, t. 1, s. 111–129.
- Pierścieniak M. (2016), *The Business Model Canvas-narzędzie zarządzania dla start-upów*, „Przedsiębiorstwo i Region”, nr 8, s. 56–64.
- Pijanowska J., Żmija J. (2018), *Legal and economic aspects of the development of organic farming in Poland in 2004–2016*, [w:] E. Horská, Z. Kapsdorferová. M. Hallová (red.), *Towards Productive, Sustainable and Resilient Global Agriculture and Food Systems*, Prague: Wolters Kluwer, s. 1293–1306.
- Pikuła D. (2015), *Aspekty środowiskowe gospodarowania materią organiczną w rolnictwie*, „Studia Ekonomiczne i Regionalne”, t. 8, nr 2, s. 98–112.
- Piworowicz J. (2015), *Wspólna Polityka Rolna i jej wpływ na rozwój rolnictwa w Polsce*, Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko Mazurski, Wydział Nauk Ekonomicznych.
- PMR Market Experts (2019), *Rynek żywności BIO i kosmetyków naturalnych w Polsce 2019. Analiza rynku i prognozy rozwoju na lata 2019–2024*, Kraków.
- Poczta W., Szuba-Barańska E., Beba P., Czubak W. (2015), *Strukturalna i ekonomiczna różnorodność a możliwości rozwoju gospodarstw rodzinnych w UE*, „Wieś i Rolnictwo”, nr 1.1 (166.1), s. 59–77.

- Podleśny J., Smytkiewicz K. (2022), *Zużycie chemicznych środków ochrony roślin w wybranych gospodarstwach rolnych województwa zachodniopomorskiego*, „Progress in Plant Protection”, t. 66, nr 1, s. 17–26.
- Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego (2017), *Produkcja ekologiczna, cz. 1*, Lubią.
- Pölling B., Mergenthaler M., Lorleberg W. (2016), *Professional urban agriculture and its characteristic business models in Metropolis Ruhr*, „Land Use Policy”, t. 58, s. 366–379.
- Puślecki D. (2023), *Ochrona wód w procesie produkcji rolnej w świetle nowych wyzwań*, „Przegląd Prawa Rolnego”, nr 1 (32), s. 41–60.
- Ramos A., Marquez S. (2010), *Differential Policies for Family Farming in MERCOSUR. Contribution of Political Dialogue in the Design of Public Policies and Institutionalization*, Rome: International Fund for Agricultural Development.
- Rojas-Downing M.M., Nejadhashemi A.P., Harrigan T., Woznicki S.A. (2017), *Climate change and livestock: Impacts, adaptation, and mitigation*, „Climate Risk Management”, t. 16, s. 145–163.
- Rokicka E., Woźniak W. (2016), *W kierunku zrównoważonego rozwoju. Koncepcje, interpretacje, konteksty*, Łódź: Katedra Socjologii Ogólnej, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, Uniwersytet Łódzki.
- Roszak D. (2022), *Finanse gospodarstw rolnych po obniżeniu stawki Vat na niektóre środki do produkcji rolnej*, „Pomorskie Wieści Rolnicze”, nr 2, s. 1–3.
- Rozporządzenie Komisji (UE) nr 271/2010 z dnia 24 marca 2010 r. zmieniające rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007 w odniesieniu do unijnego logo produkcji ekologicznej, Dz.U. L 84/19 z 31.03.2010 r., załącznik XI.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2017/625 z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie kontroli urzędowych i innych czynności urzędowych przeprowadzanych w celu zapewnienia stosowania prawa żywnościowego i paszowego oraz zasad dotyczących zdrowia i dobrostanu zwierząt, zdrowia roślin i środków ochrony roślin, zmieniające rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 999/2001, (WE) nr 396/2005, (WE) nr 1069/2009, (WE) nr 1107/2009, (UE) nr 1151/2012, (UE) nr 652/2014, (UE) 2016/429 i (UE) 2016/2031, rozporządzenia Rady (WE) nr 1/2005 i (WE) nr 1099/2009 oraz dyrektywy Rady 98/58/WE, 1999/ 74/WE, 2007/43/WE, 2008/119/WE i 2008/120/WE, oraz uchylające rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 854/2004 i (WE) nr 882/2004, dyrektywy Rady 89/608/EWG, 89/662/ EWG, 90/425/EWG, 91/496/EWG, 96/23/WE, 96/93/WE i 97/78/WE oraz decyzję Rady 92/438/EWG, Dz.U. L 95/1 z 7.04.2017 r.
- Rozporządzenie Rady (EWG) 2092/91 z dnia 24 czerwca 1991 r. w sprawie produkcji ekologicznej produktów rolnych oraz znakowania produktów rolnych i środków spożywczych, Dz.U. 198 z 22.07.1991 r.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007 z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych i uchylające rozporządzenie (EWG) nr 2092/91, Dz.U. L 189 z 20.07.2007 r.
- Rychlik T., Kosieradzki M. (1981), *Podstawowe pojęcia w ekonomice rolnictwa*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.

- Rydz-Zbitkowska A. (2018), *Rolnictwo ekologiczne jako specjalizacja w wybranych regionach Polski*, „Ekspertyzy i Opracowania”, nr 49, s. 1–14.
- Rzeczpospolita (2023), *Zapłacimy jak za zboże*, „Ekonomia i Rynek”, 14 kwietnia 2023, s. A23.
- Rzeczpospolita (2023a), *Czujniki, drony i satelity na polach*, „Dodatek promocyjno-informacyjny Rolnictwo i Biznes”, 14 lipca 2023, s. R1.
- Rzeczpospolita (2023b), *Elektronika zdobywa pola*, „Dodatek promocyjno-informacyjny Rolnictwo i Biznes”, 14 lipca 2023, s. R2.
- Rzeczpospolita (2023c), *Rolnictwo precyzyjne to rolnictwo przyszłości*, „Dodatek promocyjno-informacyjny Rolnictwo i Biznes”, 14 lipca 2023, s. R3–R4.
- Sajdakowska M., Żakowska-Biemans S., Gutkowska K. (2015), *Symptomy ekologizacji konsumpcji w zachowaniach konsumentów na rynku żywności pochodzenia zwierzęcego*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, t. 3, nr 37, s. 521–530.
- Sass R. (2021), *Wielkość ekonomiczna gospodarstw rolnych w Polsce a ich efektywność w latach 2004–2018*, „Zagadnienia Doradztwa Rolniczego”, nr 2 (104), s. 31–47.
- Schans J.W. van der, Lorleberg W., Pölling B. (2015), *Urban Agriculture – it is a business! Business models in Urban Agriculture*, Second International Conference on Agriculture in an Urbanizing Society Reconnecting Agriculture and Food Chains to Societal Needs, Rome, 14–17.09.2015.
- Siekierski Cz. (2019), *Drobne gospodarstwa rolne w Polsce oraz ich rola i funkcje w zrównoważonym rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, [w:] *Materiały konferencyjne z 1–2 marca 2019 r.*, Kraków–Rzeszów, s. 3–14.
- Sikorska A. (2014), *Dylematy w definiowaniu rodzinnych gospodarstw rolnych (na przykładzie Polski)*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnictwa”, t. 341, nr 4, s. 31–49.
- Skłodowski P., Bielska A. (2009), *Właściwości i urodzajność gleb Polski – podstawą do kształtowania relacji rolno-środowiskowych*, „Woda – Środowisko – Obszary Wiejskie”, t. 9, z. 28, s. 203–214.
- Smoluk-Sikorska J., Malinowski M., Łuczka W. (2020), *Identification of the conditions for organic agriculture development in Polish district – An implementation of canonical analysis*, „Agriculture”, t. 10, nr 11, s. 1–31.
- Sobczyk G. (2018), *Zachowania konsumentów wobec nowych trendów konsumpcji – wyniki badań*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia”, t. 52, nr 1, s. 171–180.
- Sobolewska-Mikulska K., Wójcik-Leń J. (2018), *Obszary problemowe rolnictwa w Polsce. Wybrane aspekty realizacji scaleń gruntów*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
- Sójka A.J. (2022), *Europejski zielony ład – Unia Europejska od zrównoważonego rozwoju i bezpieczeństwa środowiskowego do ekologizmu*, „Studia Administracji i Bezpieczeństwa”, t. 12, nr 12, s. 121–139.
- Spaak P.H., Adenauer K., Pineau Ch., Segni A., Bech J., Luns J. (1957), *Vertrag Zur Gründung Der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft*, Rome.
- Sroka W. (2015), *Historyczne uwarunkowania dominacji drobnych gospodarstw rolnych w rolnictwie Europy Środkowo-Wschodniej*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, nr 4, s. 61–73.

- Sroka W., Wąs A., Pölling B. (2016), *Kierunki rozwoju gospodarstw rolnych w obrębie aglomeracji miejskich w krajach rozwiniętych – na przykładzie zagłębia Ruhry (Niemcy) oraz metropolii górnośląskiej (Polska)*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 3 (348), s. 67–89.
- Stańczyk S. (2011), *Triangulacja – łączenie metod badawczych i urzeczelnienie badań*, [w:] W. Czakon (red.), *Podstawy metodologii badań w naukach o zarządzaniu*, Warszawa: Wolters Kluwer Polska, s. 78–90.
- Stępień S. (2007), *Znaczenie specjalizacji w kształtowaniu dochodów rolniczych*, [w:] A. Czyżewski (red.), *Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej. Ujęcie makro i mikro-ekonomiczne*, Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, s. 209–230.
- Stępień S., Czyżewski A. (2019), *Quo Vadis common of the European Union*, „Management”, t. 23, nr 2, s. 295–310.
- Stoksik J. (2015), *Formy pomocy unijnej dla małych gospodarstw rolnych w Polsce*, „Zeszyty Prawnicze”, t. 15, nr 1, s. 205–229.
- Strojny J. (2020), *Small farms in the area structure of agricultural holdings of the European Union countries*, „Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia”, t. 19, nr 1, s. 61–70.
- Strzelecka A. (2018), *Zmiana dochodów drobnych gospodarstw rolnych w Polsce*, „Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych”, nr 1, s. 73–91.
- Sulewski P., Majewski E., Wąs A. (2017), *Miejsce i rola rolnictwa w produkcji energii odnawialnej w Polsce i UE*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 1 (350), s. 50–74.
- Szewczyk Z. (2017), *Bezpieczeństwo ekologiczne – zrównoważony rozwój i wymiar ekonomiczny*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, t. 19, z. 3, s. 295–300.
- Śniadach O. (2022), *Unijna strategia „od pola do stołu” – sprawiedliwy, zdrowy i przyjazny środowisku system żywnościowy*, „Europejski Przegląd Sądowy”, nr 2, s. 29–34.
- Średzińska J. (2017), *Czynniki kształtujące dochody gospodarstw rolnych unii europejskiej według klas wielkości ekonomicznej*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 477, s. 305–314.
- Tłuczak A. (2015), *Specjalizacja regionalna a potencjał rolnictwa w Polsce*, „Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, t. XVII, z. 5, s. 289–296.
- Tomczak F. (2005), *Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju*, Warszawa: Polskiej Akademii Nauk, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa.
- Tomczyk A.M., Szyga-Pluta K. (2016), *Okres wegetacyjny w Polsce w latach 1971–2010*, „Przegląd Geograficzny”, t. 88, z. 1, s. 75–86.
- Tomczyk A.M., Bednorz E. (red.) (2022), *Atlas klimatu Polski (1991–2020)*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Trzepacz P. (2012), *Geneza i istota koncepcji rozwoju zrównoważonego*, [w:] P. Trzepacz (red.), *Zrównoważony rozwój – wyzwania globalne*, Kraków: Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 11–36.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2021), *Global Population Growth and Sustainable Development*, nr 2.
- Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. – Prawo przedsiębiorców, Dz.U. 2019 poz. 1292.
- Ustawa z dnia 2 kwietnia 1997 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polski, Dz.U. nr 78 poz. 483.
- Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego, Dz.U. 2019 poz. 1362.

- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz.U. 2019 poz. 1145.
- Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym, Dz.U. 2019 poz. 1256.
- Ustawa z dnia 25 czerwca 2009 r. o rolnictwie ekologicznym, Dz.U. 2019 poz. 1353.
- Ustawa z dnia 20 lipca 2017 r. – Prawo wodne, Dz.U. 2017 poz. 1566.
- Viaggi D. (2016), *Towards an economics of the bioeconomy: Four years later*, „Bio-based and Applied Economics”, t. 5, nr 2, s. 101–112.
- Walczak J. (2018), *Precyzyjny chów bydła mlecznego*, „Wiadomości Zootechniczne”, t. LVI, nr 3, s. 3–10.
- Wan J., Li R., Wang W., Liu Z., Chen B. (2016), *Income diversification: A strategy for rural region risk management*, „Sustainability”, t. 8, nr 10, s. 1–12.
- Wasiuk P. (2017), *Innowacyjny model biznesowy jako determinanta efektywnego zarządzania przedsiębiorstwem*, „Nowoczesne Systemy Zarządzania”, t. 12, nr 3, s. 95–105.
- Willer H., Schaack D., Lernoud J., Meredith S. (2016), *Growth trends in European organic food and farming. Organic farming and market development in Europe*, [w:] H. Willer, S. Meredith (red.), *Organic in Europe. Prospects and Developments 2016*, Bonn: IFOAM UE Group, s. 20–62.
- Willer H., Lernoud J. (red.), (2017), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2017*. Research Institute of Organic Agriculture, Bonn: FiBL and IFOAM-Organic International.
- Willer H., Lernoud J. (red.), (2018), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2018*. Research Institute of Organic Agriculture, Bonn: FiBL and IFOAM-Organic International.
- Willer H., Lernoud J. (red.), (2019), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2019*. Research Institute of Organic Agriculture, Bonn: FiBL and IFOAM-Organic International.
- Willer H., Schlatter B., Trávníček J. (red.), (2023), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2023*. Research Institute of Organic Agriculture, Bonn: FiBL and IFOAM-Organic International.
- Willer H., Schlatter B., Trávníček J. (red.), (2024), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2024*. Research Institute of Organic Agriculture, Bonn: FiBL and IFOAM-Organic International.
- Willer H., Schlatter B., Trávníček J., Meier C. (red.), (2021), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2021*. Research Institute of Organic Agriculture, Bonn: FiBL and IFOAM-Organic International.
- Willer H., Schlatter B., Trávníček J., Meier C. (red.), (2022), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2022*. Research Institute of Organic Agriculture, Bonn: FiBL and IFOAM-Organic International.
- Willer H., Schlatter B., Trávníček J., Kamprer L., Lernoud J. (red.), (2020), *The World of Organic Agriculture. Statistic and Emerging Trends 2020*. Research Institute of Organic Agriculture, Bonn: FiBL and IFOAM-Organic International.
- Wiśniewski A.K. (2018), *Klasyfikacje modeli biznesu*, „Przedsiębiorstwo we Współczesnej Gospodarce – Teoria i Praktyka”, nr 2, s. 33–50.

- Wiśniewski Ł., Rudnicki R. (2016), *Labour input in Polish agriculture against size of agricultural holdings – Spatial analysis*, „Journal of Agribusiness and Rural Development”, t. 3, nr 41, s. 413–424.
- Wiśniewski P., Marks-Bielska R. (2022), *Znaczenie realizacji Europejskiego Zielonego Ładu dla polskiej wsi i rolnictwa*, [w:] J. Wilkin, A. Hałasiewicz (red.), *Polska wieś 2022: raport o stanie wsi*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 119–132.
- Wojciechowska-Solis J., Soroka A. (2016), *Kryteria zakupu żywności ekologicznej przez polskich konsumentów w odniesieniu do konsumpcji światowej*, „Problemy Rolnictwa Światowego”, t. 16, nr 2, s. 353–362.
- Wojewodziec T. (2017), *Procesy dywetycji i dezagraryzacji w rolnictwie na obszarach o rozdrobnionej strukturze agrarnej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rolniczego im. H. Kołłątaja w Krakowie”, nr 535, z. 412.
- World Commission on Environment and Development United Nations (1987), *Our Common Future (Brundtland Report)*, Cambridge: Oxford University Press.
- Wójcicki Z. (2008), *Systemy produkcji rolniczej w Polsce*, „Infrastruktura i Ekologia Tere-nów Wiejskich”, nr 2, s. 27–37.
- Wrzaszcz W. (2017), *Skutki zazieleniania Wspólnej Polityki Rolnej na przykładzie gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną*, „Rocznik Naukowy Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, t. XIX, z. 4, s. 231–237.
- Wrzaszcz W. (2023), *Zielona transformacja polityki rolnej w Unii Europejskiej*, „Zielone Finanse”, s. 81–112.
- Zając D. (2016), *Uwarunkowania rozwoju oraz formy wielofunkcyjnego rolnictwa na obszarach wiejskich podmiejskich*, „Rocznik Ekonomiczny Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy”, z. 9, s. 184–206.
- Zdziennicki B. (2011), *Źródła prawa rolnego*, [w:] P. Czechowski (red.), *Prawo rolne*, Warszawa: Lexis-Nexis.
- Zolotnytska Y. (2021), *Rola rodzinnych gospodarstw rolnych w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce: stan i perspektywy*, „Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie”, t. 58, nr 1, s. 43–58.
- Żakowska-Biemans S. (2017), *Marketing, promocja oraz analiza rynku: analiza rynku produkcji ekologicznej w Polsce, w tym określenie szans i barier dla rozwoju tego sektora produkcji*, Warszawa: Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego.
- Żmija D. (2016), *Wpływ wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej na funkcjonowanie małych gospodarstw rolnych w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Żmija D. (2017), *Funkcjonowanie małych gospodarstw rolnych w kontekście zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 489, s. 514–523.
- Żmija K. (2016), *Strategie różnicowania działalności gospodarczej przez rolników posiadających drobne gospodarstwo rolne*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, t. 18, z. 3, s. 419–425.
- Żmija K. (2018), *Determinanty i perspektywy prowadzenia działalności rolniczej w małych gospodarstwach rolnych z pozarolniczą działalnością gospodarczą*, „Problemy Rolnictwa Światowego”, t. 18, nr 2, s. 342–352.
- Żylicz T. (2018), *Oplaty za świadczenia ekosystemowe*, „Aura”, nr 2, s. 20–21.

Źródła internetowe

- Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, *Stawki płatności. Działanie „Rolnictwo ekologiczne” – wysokość stawek*, <https://www.gov.pl/web/arimr/stawki-platnosci10> (data dostępu: 12.07.2024).
- Demeter, <http://www.demeter.net> (data dostępu: 7.03.2020).
- Ecovia Intelligence (2019), *The Global Market for Organic Food & Drink: Trends & Future Outlook*, London, <https://www.ecovaint.com/global-organic-food-market-trends-outlook/> (data dostępu: 16.05.2023).
- European Commission (2025), *The Organic Control System*, https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/organic-farming/controls_pl (data dostępu: 5.03.2020).
- Eurostat (2022), *Farms and Farmland in the European Union – Statistics*, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Farms_and_farmland_in_the_European_Union_-_statistics (data dostępu: 27.04.2023).
- Grand View Research (2024), *Organic Food and Beverages Market 2024–2030. Size, Share & Trends Analysis Report by Product (Organic Food, Organic Beverages), by Distribution Channel (Convenience Stores, Specialty Stores), by Region, and Segment Forecasts*, <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/organic-foods-beverages-market> (data dostępu: 24.05.2024).
- McNeil M. (2016), *Millennials and Organic: A Winning Combination. Households headed by Millennial parents the biggest organic-buying group, OTA survey says*, Organic Trade Association, <https://ota.com/about-ota/press-releases/millennials-and-organic-winning-combination> (data dostępu: 7.03.2021).
- Mikos P. (2021), *Dochód z hektara w 2021 ekstremalnie wysoki o krzywdzący dla rolnika*, „Tygodnik Poradnika Rolniczego”, 13.10.2021, https://www.tygodnik-rolniczy.pl/articles/aktualnosci_/dochod-z-hektara-w-2021-ekstremalnie-wysoki-i-krzywdzacy-dla-rolnikow/ (data dostępu: 23.02.2023).
- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi (2018), *Polska wieś i rolnictwo*, <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/polska-wies-i-rolnictwo> (data dostępu: 17.05.2022).
- Mueesch N. (2023), *The number of farms in the world is declining, here's why it matters to you*, University of Colorado Boulder, <https://www.colorado.edu/today/2023/05/11/number-farms-world-declining-heres-why-it-matters-you> (data dostępu: 22.05.2024).
- Pedosfera – Gleby w Polsce*, <http://wiking.edu.pl/article.php?id=46> (data dostępu: 24.10.2019).
- Pokora-Kalinowska M. (2024), *Nożyce cen za 2023 znów niekorzystne dla rolników*, 9.12.2024, <https://polskarola.pl/rolnictwo/nozyce-cen-za-2023-znow-niekorzystne-dla-rolnikow/> (data dostępu: 28.05.2025).
- Słownik języka polskiego PWN (2024), *Model* [hasło], <https://sjp.pwn.pl/sjp/model;2484153.html> (data dostępu: 31.03.2024).
- Słownik języka polskiego PWN (2024a), *Biznes* [hasło], <https://sjp.pwn.pl/szukaj/biznes.html> (data dostępu: 31.03.2024).
- Soil Association, <http://www.sacert.org> (data dostępu: 7.03.2020).

Stowarzyszenie Producentów Metodami Ekologicznymi EKOLAND (2013), *Kryteria rolnictwa ekologicznego stowarzyszenia EKOLAND*, <http://www.ekolandpolska.pl/> (data dostępu: 7.03.2020).

United States Department of Agriculture, *Economic Research Service*, <https://www.ers.usda.gov/topics/farm-economy/farm-household-well-being/glossary.aspx#familyfarm> (data dostępu: 16.05.2019).

Spis tabel

Tabela 1.	Podział gospodarstw rolnych w Polsce ze względu na ich wielkość fizyczną	14
Tabela 2.	Wykaz klas wielkości ekonomicznej gospodarstw według ES oraz podział gospodarstw w Polsce ze względu na Wielkość Ekonomiczną (ES6)	15
Tabela 3.	Strategie różnicowania działalności gospodarczej przez małe gospodarstwa rolne.....	25
Tabela 4.	Udział użytków ekologicznych w ogólnej powierzchni użytków rolnych danego regionu (%)	41
Tabela 5.	Powierzchnia użytków ekologicznych w poszczególnych regionach świata wyrażona w mln ha oraz jej udział w ogólnej powierzchni użytków ekologicznych na świecie w okresie od 2016 do 2022 roku.....	41
Tabela 6.	Liczba gospodarstw prowadzących w latach 2015–2022 produkcję ekologiczną na świecie (tys.)	42
Tabela 7.	Wartość sprzedaży detalicznej rynku żywności ekologicznej w latach 2015–2020 na świecie (mld euro).....	43
Tabela 8.	Liczba gospodarstw ekologicznych w Polsce w podziale na województwa w okresie od 2013 do 2022 roku.....	49
Tabela 9.	Struktura ekologicznych gospodarstw rolnych według ich powierzchni w latach 2015–2022	50
Tabela 10.	Struktura gospodarstw ekologicznych w Polsce z uwzględnieniem rodzaju prowadzonej produkcji oraz ich udział w ogólnej liczbie gospodarstw	51
Tabela 11.	Struktura ekologicznych użytków rolnych w Polsce w latach 2013–2022 (w %).....	52

Spis rysunków

Rysunek 1.	Udział rodzinnych gospodarstw rolnych w stosunku do ogólnej liczby gospodarstw rolnych	12
Rysunek 2.	Istota globalnej polityki żywieniowej	17
Rysunek 3.	Odsetek gospodarstw rolnych oraz wielkość zagospodarowanych przez nie użytków rolnych w Europie w 2020 roku (%)	19
Rysunek 4.	Ewolucja i podział systemów produkcji rolniczej w Polsce	24
Rysunek 5.	Średnioroczny rozkład opadów deszczu w Polsce (mm/m ²)	27
Rysunek 6.	Struktura i rozmieszczenie gleb w Polsce	28
Rysunek 7.	Rachunek dochodu w rodzinnym gospodarstwie rolnym w systemie FADN	32
Rysunek 8.	Relacja płatności bezpośrednich do dochodu rodzinnego gospodarstwa rolnego uczestniczącego w systemie FADN	33
Rysunek 9.	Poziom średniego rocznego dochodu małych gospodarstw rolnych w Polsce (zł)	34
Rysunek 10.	Przeciętny roczny dochód (zł) osiągnięty z 1 ha przeliczeniowego w gospodarstwie rolnym	34
Rysunek 11.	Koncepcja zrównoważonego rozwoju	38
Rysunek 12.	Główne założenia rolnictwa ekologicznego zgodnie z koncepcją zrównoważonego rozwoju	39
Rysunek 13.	Wzrost powierzchni użytków ekologicznych w Europie w latach 2016–2022 (ha)	44
Rysunek 14.	Udział użytków ekologicznych w ogólnej powierzchni użytków rolnych danego kraju w 2015, 2018 oraz 2020 roku	45
Rysunek 15.	Liczba gospodarstw rolnych w Europie prowadzących produkcję ekologiczną w 2022 roku	46
Rysunek 16.	Wielkość sprzedaży produktów ekologicznych w latach 2015–2020 w wybranych europejskich państwach (mld euro)	46
Rysunek 17.	Udział kanałów sprzedaży wykorzystywanych na rynku żywności ekologicznej w Europie w 2020 roku	47
Rysunek 18.	Liczba ekologicznych gospodarstw rolnych ogółem w Polsce	48
Rysunek 19.	Powierzchnia ekologicznych użytków rolnych w Polsce (tys. ha)	50
Rysunek 20.	Czynniki wpływające na wzrost zainteresowania rolnictwem ekologicznym	54
Rysunek 21.	Kluczowe czynniki zewnętrzne i wewnętrzne determinujące rozwój produkcji ekologicznej w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych	55
Rysunek 22.	Podmioty uczestniczące w systemie certyfikacji i kontroli produktów ekologicznych w Unii Europejskiej	57
Rysunek 23.	Schemat procesu kontroli oraz certyfikacji gospodarstwa rolnego	58
Rysunek 24.	Zasady funkcjonowania systemu kontroli w rolnictwie ekologicznym	58
Rysunek 25.	Logo żywności ekologicznej obowiązujące od 1 lipca 2010 roku – EUROLIŚĆ	59
Rysunek 26.	Schemat sekwencyjnej strategii eksplanacyjnej	63
Rysunek 27.	Powody częstszego przejmowania gospodarstw rolnych przez synów, a nie córki	70

Rysunek 28. Poziom wykształcenia badanych rolników prowadzących badane małe rodzinne gospodarstwa rolne z wdrożoną produkcją ekologiczną w roku 2019	70
Rysunek 29. Struktura badanych rolników prowadzących produkcję ekologiczną w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym według wieku (w 2019 r).	71
Rysunek 30. Przyczyny ograniczania inwestycji w gospodarstwie rolnym o charakterze strategicznym przez rolników powyżej 55 lat	72
Rysunek 31. Czynniki wpływające na postrzeganie małego rodzinnego gospodarstwa rolnego jako atrakcyjnego dla przyszłego pokoleń.	74
Rysunek 32. Realizacja celu „uzyskania stabilnego źródła dochodu”	75
Rysunek 33. Realizacja celu „rozwój prowadzonej działalności rolnej”	75
Rysunek 34. Przyczyny braku ambicji rozwojowych wśród badanych rolników	76
Rysunek 35. Realizacja celu „rozwój gospodarstwa z nastawieniem na przekazanie go młodszemu pokoleniu”	77
Rysunek 36. Powody, dlaczego rolnicy rozwijają gospodarstwo rolne, chcąc przekazać je młodszemu pokoleniu	77
Rysunek 37. Realizacja celu „nawiązywanie kontaktów, które umożliwiają wyższą sprzedaż posiadanych towarów”	78
Rysunek 38. Realizacja celu „uniezależnienie się od zewnętrznych podmiotów świadczących usługi lub od pracowników najemnych”	79
Rysunek 39. Obawy związane z rozbudową własnego parku maszynowego oraz uniezależnieniem się od podmiotów zewnętrznych świadczących określone usługi	79
Rysunek 40. Realizacja celu „wejście na nowe rynki”	80
Rysunek 41. Powody, dla których małe gospodarstwa rolne nie dążą do wejścia na nowe rynki sprzedaży	81
Rysunek 42. Realizacja celu „wyróżnienie się na rynku np. poprzez oferowane produkty”	82
Rysunek 43. Powody, przez które małe rodzinne gospodarstwa rolne nie dążą do wyróżnienia na rynku posiadanych produktów	82
Rysunek 44. Okres prowadzenia produkcji ekologicznej przez badane gospodarstwa rolne ...	83
Rysunek 45. Przyczyny nieobejmowania systemem produkcji ekologicznej całej prowadzonej produkcji rolnej	84
Rysunek 46. Rodzaj produkcji ekologicznej prowadzonej w gospodarstwach rolnych do 10 ha w 2019 roku	85
Rysunek 47. Uprawy roślinne prowadzone w gospodarstwach o powierzchni do 10 ha w 2019 roku	85
Rysunek 48. Motywy skłaniające rolników do wdrożenia produkcji ekologicznej w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym	87
Rysunek 49. Najważniejsze korzyści uzyskiwane przez małe rodzinne gospodarstwa rolne dzięki wdrożeniu produkcji ekologicznej	88
Rysunek 50. Główne bariery utrudniające rozwijanie produkcji ekologicznej w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym	89
Rysunek 51. Rynek zaopatrywany w produkty ekologiczne przez małe rodzinne gospodarstwa rolne	90
Rysunek 52. Zmiana dochodu w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych po wdrożeniu produkcji ekologicznej	91
Rysunek 53. Poziom wzrostu dochodu w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych po wdrożeniu produkcji ekologicznej	91
Rysunek 54. Poziom wzrostu dochodu w małych rodzinnych gospodarstwach rolnych ze względu na rodzaj prowadzonej produkcji	92
Rysunek 55. Udział dochodu uzyskiwanego z produkcji ekologicznej w całości dochodu osiągniętego w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym	93

Rysunek 56. Wpływ produkcji ekologicznej na rozwój małego rodzinnego gospodarstwa rolnego	94
Rysunek 57. Dziewięcioelementowy szablon Canvas wraz z przedstawieniem relacji pomiędzy poszczególnymi elementami	97
Rysunek 58. Grupy klientów obsługiwane przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną	99
Rysunek 59. Propozycja wartości oferowana klientom przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną	100
Rysunek 60. Kanały sprzedaży wykorzystywane przez badane małe rodzinne gospodarstwa rolne prowadzące produkcję ekologiczną	101
Rysunek 61. Główne źródła dochodu w gospodarstwie rolnym prowadzącym produkcję ekologiczną	102
Rysunek 62. Kluczowe zasoby, które w opinii badanych posiada małe rodzinne gospodarstwo rolne prowadzące produkcję ekologiczną	103
Rysunek 63. Kluczowe działania wykonywane w badanych małych gospodarstwach rolnych prowadzących produkcję ekologiczną	103
Rysunek 64. Główne źródła kosztów w małym rodzinnym gospodarstwie rolnym prowadzącym produkcję ekologiczną	105
Rysunek 65. Model biznesu małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego produkcję ekologiczną (schemat Canvas) w świetle wyników przeprowadzonych badań	106
Rysunek 66. Rekomendowany schemat modelu biznesowego małego rodzinnego gospodarstwa rolnego prowadzącego produkcję ekologiczną	107

Aneks

Załącznik 1. Kwestionariusz ankiety

Szanowni Państwo

Nazywam się Paweł Siemaszkiewicz i jestem doktorantem na Wydziale Zarządzania Uniwersytetu Łódzkiego. Przygotowuję rozprawę doktorską pt. *Produkcja ekologiczna jako kierunek rozwoju małego rodzinnego gospodarstwa rolnego*. Celem badania jest określenie wpływu produkcji ekologicznej na rozwój gospodarstwa rolnego oraz identyfikacja czynników sprzyjających wdrożeniu tego rodzaju produkcji. Produkcja ekologiczna ze względu na dynamiczny wzrost światowego oraz krajowego rynku produktów ekologicznych, jest działalnością, która może stanowić szansę na rozwój gospodarstw rolnych.

Udział w badaniu ma charakter anonimowy, a uzyskane wyniki w postaci zbiorczej analizy zostaną wykorzystane wyłącznie do celów naukowo-badawczych. Jednocześnie deklaruję, że jeżeli będą Państwo zainteresowani wynikami tegoż badania, chętnie Państwu je udostępnię w postaci raportu po uprzednim podaniu adresu email.

Czas niezbędny do wypełnienia kwestionariusza ankiety wynosi **około 20 min.**

Będę bardzo wdzięczny za udział w badaniu i okazaną pomoc, a w razie pytań proszę o kontakt e-mailowy bądź telefoniczny.

mgr Paweł Siemaszkiewicz
pawel.siemaszkiewicz@uni.lodz.pl
Nr telefonu 691915359

1. Jakie doświadczenie ma Pana/Pani w prowadzeniu produkcji ekologicznej?

- ☐ Mniej niż 2 lata
- ☐ Od 2 do 7 lat
- ☐ Od 8 do 16 lat
- ☐ Więcej niż 16 lat (Ile?.....)

2. Czy produkcja ekologiczna jest główną działalnością prowadzoną w Pana/Pani gospodarstwie rolnym?

- ☐ Tak
☐ Nie

3. W jakim obszarze prowadzi Pan/Pani produkcję ekologiczną w gospodarstwie rolnym?

- ☐ Hodowla zwierząt
 Proszę wskazać rodzaj hodowli
- ☐ Uprawa roślin
 Proszę wskazać rodzaj hodowli
- ☐ Mieszana (hodowla zwierząt i uprawa roślin)
 Proszę wskazać rodzaj hodowli

4. Czy oprócz produkcji ekologicznej prowadzi Pan/Pani produkcję konwencjonalną?

- ☐ Tak.
☐ Nie

5. Czy prowadzi Pan/Pani działalność pozarolniczą?

- ☐ Tak. Jaką.....
☐ Nie

6. Proszę wskazać motywy, którymi kierował się Pan/Pani wdrażając produkcję ekologiczną? Można wskazać kilka odpowiedzi

- ☐ Dotarcie do grona nowych odbiorców
- ☐ Wsparcie z Unii Europejskiej w postaci np. wyższych dopłat do produkcji ekologicznej lub ochrony prawnej certyfikowanych produktów
- ☐ Wyższa cena sprzedaży produktów ekologicznych
- ☐ Mniejszy wpływ pośredników na cenę sprzedaży
- ☐ Zmiana oczekiwań konsumentów wobec produktów rolniczych
- ☐ Prowadzenie przez rodziców we wcześniejszym okresie produkcji ekologicznej
- ☐ Inne. Proszę wskazać jakie?.....

7. Które korzyści uzyskane dzięki produkcji ekologicznej uważa Pan/Pani za najważniejsze? Można wskazać kilka odpowiedzi

- ☐ Opłacalność produkcji ekologicznej opierająca się na uzyskaniu wyższej różnicy między ceną sprzedaży a poniesionymi kosztami
- ☐ Dopłaty do produkcji ekologicznej
- ☐ Względnie stabilne ceny sprzedaży produktów ekologicznych
- ☐ Rozszerzenie asortymentu produktów
- ☐ Większy wpływ na wysokość ceny sprzedaży produktów ekologicznych

- ☐ Możliwość łatwego połączenia produkcji ekologicznej z innym rodzajem działalności (np. usługami jak agroturystyka)
- ☐ Inne. Proszę wskazać jakie?.....

8. Proszę wskazać główne bariery, które według Pana/Pani utrudniają rozwijanie produkcji ekologicznej w gospodarstwie *Można wskazać kilka odpowiedzi*

- ☐ Obowiązek prowadzenia skomplikowanej biurokracji
- ☐ Koszt uzyskania certyfikatu oraz przeprowadzanych w ciągu roku kontroli
- ☐ Problem ze sprzedażą (z powodu np. małej ilości punktów skupu lub niewielkiego zainteresowania ze strony klientów bezpośrednich itp.)
- ☐ Wysoki koszt produkcji
- ☐ Wysoki koszt zatrudnienia pracownika
- ☐ Wzrost nakładów pracy
- ☐ Problem z dostępnością pracowników najemnych szczególnie w sezonie zbiorów
- ☐ Inne. Proszę wskazać jakie?.....

9. Proszę określić rynek, który zaopatruje Pan/Pani w produkty ekologiczne

- ☐ Lokalny
- ☐ Regionalny
- ☐ Krajowy
- ☐ Międzynarodowy

10. Proszę określić zmianę dochodu w Pana/Pani gospodarstwie rolnym zaobserwowaną po wdrożeniu produkcji ekologicznej

- ☐ Dochód gospodarstwa spadł
- ☐ Dochód gospodarstwa nie zmienił się
- ☐ Dochód gospodarstwa wzrósł
- ☐ od 1 do 20%
- ☐ od 21 do 40%
- ☐ od 41 do 60%
- ☐ od 61 do 80%
- ☐ od 81 do 100%

11. Proszę określić udział dochodu uzyskanego z produkcji ekologicznej w całości dochodu osiągniętego w gospodarstwie rolnym?

- ☐ do 10%
- ☐ od 10% do 30%
- ☐ od 30% do 50%
- ☐ od 50% do 70%
- ☐ od 70% do 90%
- ☐ od 90% do 100%

12. Jak produkcja ekologiczna wpłynęła na rozwój Pana/Pani gospodarstwa rolnego? *Można zaznaczyć kilka odpowiedzi*

- ☐ Produkcja ekologiczna nie wpłynęła na rozwój gospodarstwa rolnego
☐ Umożliwiła poszerzenie oferty produktowej
☐ Umożliwiła dotarcie do nowej grupy odbiorców
☐ Umożliwiła modernizację parku maszynowego
☐ Umożliwiła budowę lub modernizację budynków gospodarczych
☐ Umożliwiła zakup ziemi uprawnej
☐ Inne. Jakież?.....

13. Proszę określić w skali od 1 do 5 jak ważne jest osiągnięcie wymienionych celów w gospodarstwie rolnym

Skala od 1–5 oznacza: 1 – gospodarstwo nie jest nastawione na osiągnięcie celu, 2 – osiągnięcie celu jest mało znaczące, 3 – trudno powiedzieć, 4 – osiągnięcie celu jest ważne dla gospodarstwa, 5 – osiągnięcie celu ma znaczenie priorytetowe dla gospodarstwa

	1	2	3	4	5
Uzyskanie stabilnego źródła dochodu					
Uniezależnienie gospodarstwa od zewnętrznych podmiotów świadczących usługi lub pracowników najemnych np. poprzez jego zmechanizowanie					
Nawiązanie kontaktów, które umożliwią wyższą sprzedaż posiadanych towarów					
Wejście na nowy rynek					
Rozwój prowadzonej działalności rolnej					
Rozwój gospodarstwa z nastawieniem na przekazanie go młodszemu pokoleniu (dzieci wnuki)					
Wyróżnienie się na rynku np. poprzez oferowane produkty					

14. Czy według Pana/Pani produkcja ekologiczna pozwala osiągnąć wyżej wymienione cele?

- ☐ Tak
☐ Nie

15. Czy planuje Pan/Pani przekazać w przyszłości gospodarstwo dzieciom?

- ☐ Tak
☐ Nie

16. Czy ma Pan/Pani wytypowanego następcę?

- ☐ Tak. Kto nim jest?.....
- ☐ Nie

17. Czy uważa Pan/Pani, że posiadane gospodarstwo rolne jest atrakcyjne dla przyszłego pokolenia

- ☐ Tak
- ☐ Nie

18. Kto jest głównym odbiorcą Pana/Pani produktów ekologicznych?

Można zaznaczyć max. 3 odpowiedzi

- ☐ Przetwórnice
- ☐ Lokalni mieszkańcy
- ☐ Skupy
- ☐ Mieszkańcy miasta
- ☐ Inni. Kto?.....

19. Czy potrafi Pan/Pani określić swoich głównych partnerów, którzy mają wpływ na rozwój Pana/Pani gospodarstwa rolnego?

- ☐ Tak. Kto nim jest?.....
- ☐ Nie

20. Proszę określić główne źródła kosztów w Pana/Pani gospodarstwie rolnym

Można zaznaczyć kilka odpowiedzi

- ☐ Opłaty związane z cykliczną kontrolą produkcji ekologicznej
- ☐ Koszt zbioru produktów
- ☐ Koszt uprawy/hodowli
- ☐ Podatki i opłaty związane z utrzymaniem gospodarstwa rolnego
- ☐ Koszt zakupu materiału siewnego
- ☐ Inne. Proszę wskazać jakie?.....

21. Proszę określić co oferuje Pan/Pani swoim klientom?

- ☐ Produkty posiadające wyższą jakość w stosunku do produktów konwencjonalnych
- ☐ Wsparcie w utrzymaniu zdrowego trybu życia
- ☐ Poczucie ochrony środowiska
- ☐ Inne. Jakież?.....
- ☐ Nie potrafię określić

22. Proszę wskazać główne źródła dochodów w Pana/Pani gospodarstwie rolnym

Można zaznaczyć kilka odpowiedzi

- ☐ Płatności unijne w formie np. dopłat bezpośrednich, dopłat do produkcji ekologicznej
- ☐ Sprzedaż produktów ekologicznych
- ☐ Sprzedaż produktów konwencjonalnych
- ☐ Pensja z tytułu zatrudnienia poza gospodarstwem rolnym
- ☐ Pensja z tytułu wykonywania usług rolniczych
- ☐ Inne. Proszę wskazać jakie?.....

23. Proszę wskazać cechy, które wyróżniają Pana/Pani gospodarstwo na tle innych gospodarstw rolnych *Można zaznaczyć kilka odpowiedzi*

- ☐ Posiadanie wyjątkowych ras zwierząt lub odmian uprawianych roślin
- ☐ Zastosowanie unikalnych metod produkcji np. produkcja ekologiczna,
- ☐ Odpowiednie wyposażenie budynków gospodarczych lub parku maszynowego
- ☐ Umowy zawarte z przetwórcami lub innymi punktami skupu
- ☐ Pomoc rodziny pozwalająca zredukować koszty zatrudnienia pracowników najemnych
- ☐ Inne. Jakże?.....

24. Które działania wykonywane w Pana/Pani gospodarstwie rolnym określić można za najważniejsze (kluczowe)? *Można zaznaczyć kilka odpowiedzi*

- ☐ Działanie marketingowe
- ☐ Działanie produkcyjne
- ☐ Sprzedaż produktów
- ☐ Nawiązywanie nowych kontaktów i rozszerzanie rynku zbytu
- ☐ Działania usługowe (np. agroturystyka, rękodzieło)
- ☐ Inne. Jakże?.....

25. Jaką formę sprzedaży produktów Pan/Pani wykorzystuje?

Można zaznaczyć kilka odpowiedzi

- ☐ Sprzedaż bezpośrednia (np. w gospodarstwie lub na targowisku)
- ☐ Sprzedaż przez Internet
- ☐ Sprzedaż do skupu
- ☐ Sprzedaż do sklepu
- ☐ Eksport
- ☐ Inna. Jaka?.....

26. Płeć właściciela

- ☐ Kobieta
- ☐ Mężczyzna

27. Wiek

- ☐ Mniej niż 25
- ☐ Od 25 do 35
- ☐ Od 36 do 45
- ☐ Od 46 do 55
- ☐ Powyżej 55

28. Wykształcenie

- ☐ Podstawowe
- ☐ Zawodowe. Jakiego?.....
- ☐ Średnie ogólne
- ☐ Średnie techniczne. Jakiego?.....
- ☐ Wyższe nierolnicze. Jakiego?.....
- ☐ Wyższe rolnicze

Załącznik 2. Scenariusz pogłębionego wywiadu indywidualnego

Wprowadzenie

- ▶ Nawiązanie relacji z respondentem.
 - Powitanie i przedstawienie się moderatora.
 - Przedstawienie celu spotkania i ogólnego celu badania.

„Celem spotkania jest poznanie szczegółowych opinii respondentów na temat prowadzonego gospodarstwa rolnego oraz prowadzonej w nim produkcji rolnej”

„Celem badania jest pogłębienie informacji uzyskanych w toku zrealizowanych badań ilościowych dotyczących wpływu produkcji ekologicznej na rozwój małych rodzinnych gospodarstw rolnych”

- ▶ Poinformowanie o czasie badania (około 30 min).
- ▶ Przedstawienie zasad dyskusji.
 - Prośba o wyłączenie telefonów.
 - Zapewnienie o pełnej swobodzie wypowiedzi.

Pytania

Pytanie 1. Dlaczego rolnicy powyżej 55 roku życia zaprzestają inwestycji o charakterze strategicznym (motywy, cele)?

.....

.....

Pytanie 2. Skąd według Pana/Pani wynika problem w wytypowaniu następcy w poszczególnych okresach życia rolnika? (25–35 lat, 36–45 lat, 46–55 lat, powyżej 55 lat)

.....

.....

Pytanie 3. Co według Pana/Pani sprawia, że posiadane gospodarstwo rolne przez młode pokolenie może być postrzegane jako atrakcyjne?

.....

.....

Pytanie 4. Jakie według Pana/Pani są przyczyny tego, że rozwój posiadanej działalności rolnej nie jest postrzegany przez rolników pozytywnie.

.....

.....

Pytanie 5. Dlaczego według Pana/Pani rolnicy rozwijają gospodarstwo rolne, chcąc przekazać je młodszemu pokoleniu?

.....

.....

Pytanie 6. Jakie według Pana/Pani występują przeciwwskazania stojące za rozbudową parku maszynowego i uniezależnieniem się od zewnętrznych podmiotów świadczących usługi lub pracowników najemnych?

.....

Pytanie 7. Dlaczego według Pana/Pani rolnicy nie dążą do wejścia na nowe rynki zbytu?

.....

Pytanie 8. Dlaczego według Pana/Pani rolnicy nie dążą do wyróżnienia na rynku posiadanych produktów?

.....

Pytanie 9. Jakie są według Pana/Pani przyczyny nieobejmowania systemem produkcji ekologicznej całej prowadzonej w gospodarstwie rolnym produkcji rolnej?

.....

Pytanie 10. Jakie czynniki według Pana/Pani potęgują niechęć do prowadzenia dokumentacji związanej z prowadzoną działalnością rolniczą?

.....

Pytanie 11. Dlaczego według Pana/Pani modernizacja budynków gospodarczych lub zakup ziemi nie są tak popularne jak zakup maszyn i modernizacja parku maszynowego?

.....

Pytanie 12. Dlaczego według Pana/Pani gospodarstwo rolne częściej jest przejmowane przez syna, a nie córkę?

.....

Zakończenie

Podsumowanie przeprowadzonego badania oraz podziękowanie za udział w badaniu.

Załącznik 3. Rachunek opłacalności

Przykładowy uproszczony rachunek opłacalności gospodarstwa rolnego produkującego pszenicę ozimą i jęczmień jary, wykorzystującego konwencjonalny rodzaj produkcji na powierzchni 10 ha bez hodowli zwierząt. Ceny sprzedaży i poniesione koszty dotyczą 2020 roku.

Założenia dotyczące produkcji

1. Powierzchnia użytków rolnych: 10 ha
 - Pszenica ozima: 5 ha
 - Jęczmień jary: 5 ha
2. Średnie plony:
 - Pszenica ozima: 5,2 t/ha
 - Jęczmień jary: 3,7 t/ha
3. Cena sprzedaży (2020)
 - Pszenica ozima 748,6 zł/t
 - Jęczmień jary 636,3 zł/t
4. Optymalne wykorzystanie nawozów oraz środków ochrony roślin (bez oszczędności)
5. Brak uwzględnienia rodzaju uprawianej gleby

Przychody		
Sprzedaż pszenicy	5 ha*5,2 t/ha*748,6 zł/t	19 463,6 zł
Sprzedaż jęczmienia	5 ha*3,7 t/ha*636,3 zł/t	11 771,6 zł
Płatności bezpośrednie	483 zł/ha *10 ha	4830 zł
Przychody ogółem	36 065,2 zł	
Koszty		
Koszt nasion Pszenica 200 kg/ha Jęczmień 180 kg/ha	5 ha*99 zł/ha 5 ha *86 zł/ha	990 zł 774 zł
Koszt nawozów	7000 zł	
Koszt środków ochrony roślin	3009,75 zł	
Wynajem maszyn, paliwo, serwis	10 000 zł	
Koszty własne ogółem	21 773,75 zł	
Dochód netto	14 291,45 zł	

Przykładowy uproszczony rachunek opłacalności gospodarstwa rolnego produkującego ekologiczną pszenicę ozimą i jęczmień jary bez zwierząt na powierzchni 10 ha. Ceny sprzedaży dotyczą cen sprzedaży produktów konwencjonalnych, gdyż po takich są one najczęściej sprzedawane. Ceny sprzedaży i poniesione koszty własne dotyczą 2020 roku.

1. Założenia dotyczące produkcji
 - Powierzchnia użytków rolnych: 10 ha
 - Pszenica ozima: 5 ha
 - Jęczmień jary: 5 ha
2. Średnie plony:
 - Ekologiczna pszenica ozima: 5,6 t/ha
 - Ekologiczny jęczmień jary: 4,9 t/ha
3. Cena sprzedaży po cenach produktów konwencjonalnych z 2020, gdyż po takich są one najczęściej sprzedawane
 - Pszenica ozima 748,6 zł/t
 - Jęczmień jary 636,3 zł/t
4. Założony koszt odnowienia certyfikatu 1150 zł
5. Produkcja ekologiczna wdrożona w całym gospodarstwie
6. Optymalne wykorzystanie nawozów oraz środków ochrony roślin (bez oszczędności)

Przychody		
Sprzedaż pszenicy	5 ha*5,6 t/ha*748,6 zł/t	20 960,8 zł
Sprzedaż jęczmienia	5 ha*4,9 t/ha*636,3 zł/t	15 589,35 zł
Płatności bezpośrednie	483 zł/ha *10 ha	4830 zł
Dopłaty ekologiczne	10 ha * 932 zł/ha	9320 zł
Przychody ogółem	50 700,15 zł	
Koszty		
Koszt nasion		
Pszenica 200 kg/ha	5 ha*164 zł/ha	1640 zł
Jęczmień 180 kg/ha	5 ha *150 zł/ha	1350 zł
Koszty nawozów	10 000 zł	
Koszty organicznych środków ochrony roślin	6000 zł	
Koszty kontroli/ odnowienia certyfikatu	1150 zł	
Wynajem maszyn, paliwo, serwis	12 000 zł	
Dokumentacja, zgodność z przepisami	1500 zł	
Koszty własne ogółem	33 640 zł	
Dochód netto	17 060,15 zł	

Przykładowy uproszczony rachunek opłacalności gospodarstwa rolnego produkującego ekologiczną pszenicę ozimą i jęczmień jary bez zwierząt na powierzchni 10 ha. Ceny sprzedaży i poniesione koszty dotyczą 2020 roku.

Założenia dotyczące produkcji

1. Powierzchnia użytków rolnych: 10 ha
 - Pszenica ozima: 5 ha
 - Jęczmień jary: 5 ha
2. Średnie plony:
 - Ekologiczna pszenica ozima: 5,6 t/ha
 - Ekologiczny jęczmień jary: 4,9 t/ha
3. Cena sprzedaży produktów ekologicznych
 - Pszenica ozima 1800 zł/t
 - Jęczmień jary 1200 zł/t
4. Założony koszt odnowienia certyfikatu 1150 zł
5. Produkcja ekologiczna wdrożona w całym gospodarstwie
6. Optymalne wykorzystanie nawozów oraz środków ochrony roślin (bez oszczędności)

Przychody		
Sprzedaż pszenicy	5 ha*5,6 t/ha*1800 zł/t	50 400 zł
Sprzedaż jęczmienia	5 ha*4,9 t/ha*1200 zł/t	29 400 zł
Płatności bezpośrednie	483 zł/ha *10 ha	4830 zł
Dopłaty ekologiczne	10 ha * 932 zł/ha	9320 zł
Przychody ogółem	93 950 zł	
Koszty		
Koszt nasion		
Pszenica 200 kg/ha	5 ha*164 zł/ha	1640 zł
Jęczmień 180 kg/ha	5 ha *150 zł/ha	1350 zł
Koszty nawozów	10 000 zł	
Koszty organicznych środków ochrony roślin	6000 zł	
Koszty kontroli /certyfikacji ekologicznej:	1150 zł	
Odnowienie certyfikatu		
Wynajem maszyn, paliwo, serwis	12 000 zł	
Dokumentacja, zgodność z przepisami	1500 zł	
Koszty własne ogółem	33 640 zł	
Dochód netto	60 310 zł	

Autor monografii prezentuje małe rodzinne gospodarstwa rolne w Polsce. Przedstawia wyniki badań dotyczących efektywności wdrożenia w nich produkcji ekologicznej jako innowacyjnej drogi rozwoju. Ważnym elementem publikacji jest autorski model biznesowy bazujący na schemacie Canvas, zaprojektowany w celu zwiększenia rentowności małych gospodarstw ekologicznych. Zastosowanie triangulacji metod badawczych oraz interdyscyplinarne podejście pozwoliły na szerokie i wieloaspektowe spojrzenie na omawiany temat. Książka wnosi istotny wkład w dyskusję o przyszłości małych rodzinnych gospodarstw rolnych oraz rolnictwa ekologicznego w Polsce i Unii Europejskiej, zwłaszcza w kontekście Zielonego Ładu.

 WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

 wydawnictwo.uni.lodz.pl
 ksiegarnia@uni.lodz.pl
 (42) 665 58 63

Książka dostępna również
jako e-book

ISBN 978-83-8331-934-6

